

1874

5444

36

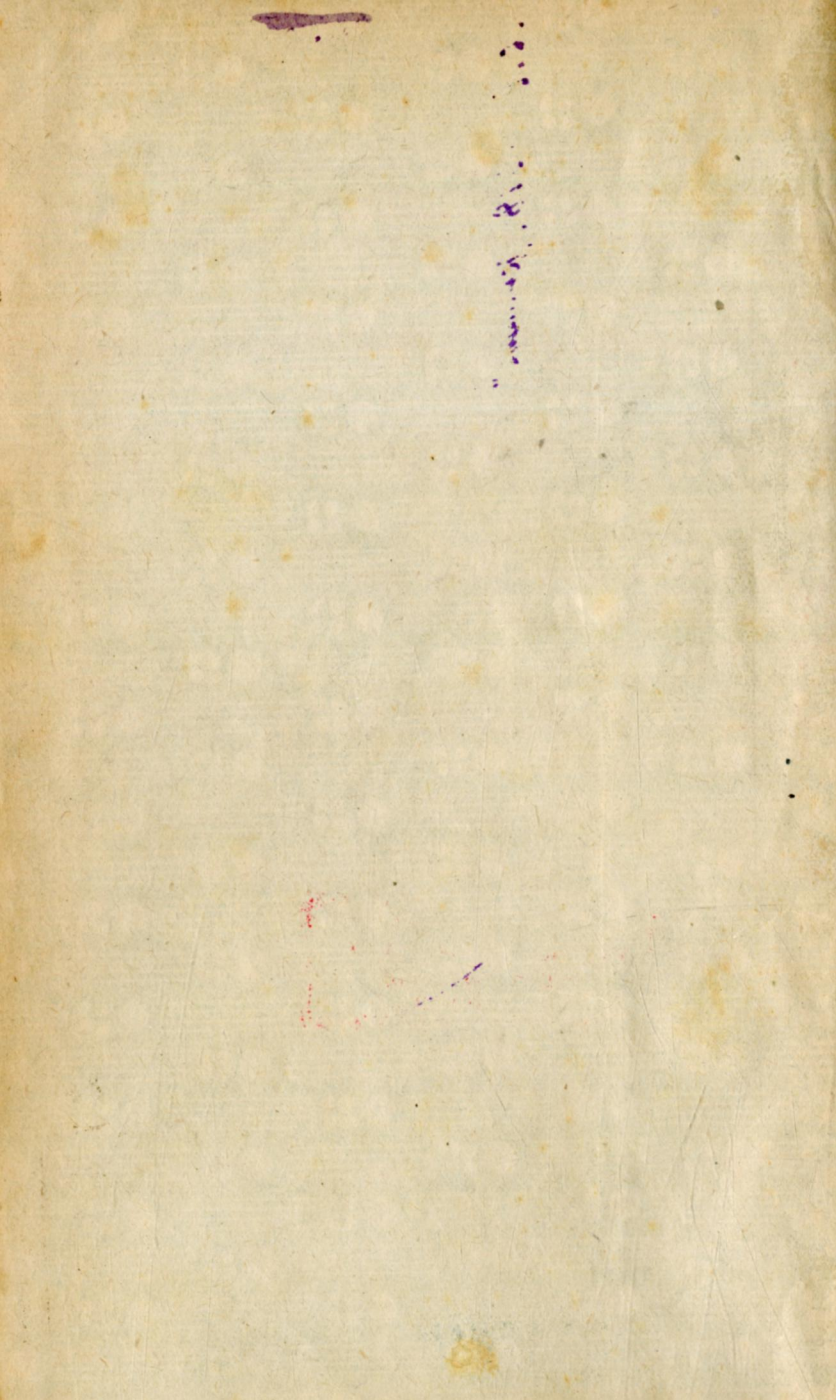

ЛНБ ім. В. Стефаника

00261948 (U)

2006

34942
Новгородська

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

201

РУБАЮТЬ ЛІС.

ПОВІСТЬ.

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Перший том.

БІБЛІОТЕКА
Українського Народнього
Рослинного Дому
у Львові.

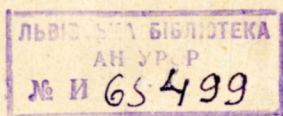
У ЛЬВОВІ 1918. — УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО: „КНИЖКА“. — З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

8(c)У:1917"-3

4 p.

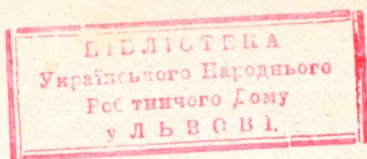
h. 65498

1-2ий при

ВИСОКОПОВАЖАНИМ
МАРІЇ й ОЛЕКСІЄВИ
ВОЛЯНСЬКИМ
з КРИВОРІВНІ.

На спомин 1914 р.

Лерша частина.

I.

— Ійга!... Дідови буде й того.

Юра кинув із руки сокиру на невеличкий стропок ріща в дроворубі і став випростовувати плечі. У крижах хруснуло. Він викривив лице і застогнав із болю, ще раз пробує розправити кости — не йде.

— А побила би тебе божа сила, як мені жили позсотувало! Вже собі й сучя на ватерку не врубаю.

Ще раз попробував і знов причик та застогнав:

— Ой...

Насилу таки випростував ся. Але дивлячи ся на свою працю не проявляв удоволення:

— Ади! Що цюкаю і анї передо мною, анї за мною.

Юра пустив зір з тугою перед себе.

Сонце наближаєть ся ід кичері. Ще освічує верхи гір, але долина ріки вже потопає у сутінях. Надходить темнява. Зза сонця підсуваєть ся великий чорний вал. Юра дивить ся на ті бовдурі-хмари й думає: Завтра має відай бути велика година.

Його зір покотив ся доліщами. У темняві вечера визначали ся сильно зелені свіжі царинки, вкриті, мов килимом, травичкою, від чорної трохи не синявої зелені кострубатого ліса. Здовж ріки обочи ґрунїв були вистелені царинками, до яких поприлипали тут то там далеко одна від одної людські хатчини. А поміж ті царинки якби порозмітував то гаджуджку, то невеличкий гурток їх, малий лісок, то зруб, із якого поміж пні прозирали величезні камінюки. Там знов грегит, каміниста царинка, що сіна на ній не вчиниш, бо, ади, косу збавиш від першого маху, хиба що маржину паси.

А просто Юриної хати на тім боці ріки стремить у хмари висока кичера вкрита трохи не від ріки аж до верха старим смерековим лісом. То якби темні кучері накинув на ґрунь, щоби приковували до себе людське око своєю красою, щоби на тлі ясної зелені царинок та пестрого килима їх цвітїв, ті темні кучері смерекового ліса повагою і сумом спливали на ціле село.

А царини під кичерою грали ся всілякими барвами — від найбілішої білої, білішої ніж сама зима, до найтемнішої темної, трохи не чорної як глуха ніч: тисячами тїний красок: білої, сивої, жовтої, червеної, синьої, голубої, хто їх там перечислить, ті пестрі краски цвітїв на веселих соняшніх царинах.

Як під вечір темнява повяже вершки гаджуг і вони поспливають ся в одно велике море темної глуші, від кичери віє поважним мовчазним подихом. Там починаєть ся инше життє. Оживають великі лісові сили й храмують свій таємний храм. Заховані перед слабосилим людським оком, невидні для

нікого. А горе тому, хто поважився б підглядати їх ігри — такому вже не ходити по білому світу. Часами лише око спізненого мандрівника, що у темну ніч квапить далекими грунями ід хаті, опинить ся на тій чорній кичері, приманене блудним огником, що продереть ся із лісової глуші, від блідої ватри, докола якої грають ся в темряві лісові сили. І як привабить до себе той огник, так вмить щезне і даремно диви ся та визирай його. Вже вдруге не побачиш. А деколи такі дивні гомони звідти вилітають, що блідий страх наводить на того, хто чув їх. Трохи не минеть ся із ляку та остраху. А ще як стануть вити несвоїми голосами скрізь по селу собаки на припоні!...

Юра добре розумів мову того ліса. Він знав вагу тій силі, що жила в ньому, нераз на своєму довгому віку він знайомив ся із нею. Знав, як її шанувати — от і дожив великих літ, не збавила вона його, ніколи навіть не збиткувала.

Його зір полетів тепер горіщами. Там уже одна за одною самі лісові глуші, там кичері вкриті від долу до верха густо гаджугами, яких ще не потинав топір людини. А поміж ними лісові поточини, дікі непроходимі.

Там десь лежить той бутин, що то захопив душу Юри від кількох тижнів. Хотів уже йти оглядати, але якось не чує в собі сили, щоб пусто-дурно йти. Уже як стане до роботи, як уже будуть рубати ліс, а, тоді і він піде — один із перших!

Сонце закотило ся вже за кичеру. І той чорний вал, що показав ся ізза нього, вплив на небо. Його долішні краї почали мінити ся всіми

красками дуги. Рожеві, сині, жовті... Що хвиля перепливали одні в одні. А там насеред неба жовтіли, як щире золото, купками хмарки. Як білі руна овець у ясному соняшньому світлі, що обзиралося зза кичери на сей світ.

— Гаразд, що люди упорають ся з сіном за веремя.

Куди не кинув очима, всюди на царинках увихають ся як муравлі дрібні постаті мужчин, челяди, одні збивають сіно в вали, одні кінчать кидати в копички, там зносять копиці ід острові і закладають оденок. Як хлібчики-кокуцики на гробах на Дмитра так виглядають копички сіна на царинках довкруги острови.

На царинці, що простягала ся перед хатою Юри, кінчать уже кидати сіно. На верху стога стоїть невістка і завершує оденок. Хлопчища за-грібають отаву, що встелила ся широкою стежкою від островяниць до оденка і подають її Анничці. Визбирають по господарськи.

Юра пошкандибав до них. Узяв грабельки та почав обчімхувати оденок. Без його помочи ніколи не було. Сіно найважнійша робота у господарстві. Чоловік, як не має що в рот взяти, перемліє із голоду і якось Бог дасть витримати. А маржинка не може карати ся. Якби не стало сінця, корови молоко стратилиб, а потім і самі моглиб погинути. А за маржинку найбільша кара в Господонька святого. Та й як сіно не буде здорове, запашне, як скине ся його в годину і воно стане пріти, то божа маржинка що возьме в зуби, то так перевертає язиком, так пиняво жвьякає, як би своє тіло їло, аж гірко дивити ся. Юра за весь

свій вік коли про що дбав, то найдужче, щоби зробити сіно в добрий час. Без його помочи ніколи не було. Але сьогодні не чув себе на силах, щоби міг кидати сіно. Лишив роботу молодшим. А таки не втерпів, щоби не викінчувати самому.

— Нічого вкутане сінце, — промовив обійшовши оденок і обкинувши його оком знавця.
— Рівно, просто. А ще дав Бог вереме.

Взяв жменю сіна і втягнув у груди його пахощі:

— Таке пахуче аж любо. Таке сіно перетривало б і три зими і маржинка ме їсти якби сьогоднішнє.

— Аби до Різдва стало, а що вже на три зими! — промовила з жалем невістка.

— Бог поможе, буде колись і в нас сіно на сіно, а поки — най буде, як Бог дає. Треба приймати, що його ласка небесна.

З одного боку щось йому видав ся оденок більше пукатий. Відступив на кілька кроків та почав приглядати ся йому.

— Ось тут, Николайку, добре було би зібрати.

Хлопчища і собі відходять подальше і приглядають ся.

— Ая, треба зібрати, — порішив один.

— Зберім, чого будемо дурно стояти, — додав другий.

А Юра вже запустив свої граблі у сіно і став обчісувати. За хвилю вирівнав із сього боку оденок. Зібрав обчімхане сіно на вили і замахнув ним д'горі.

— А держи-ко, Николайку, держи! Ов, біда моя! Пора вже, щоби дід вступив ся иншим з до-

роги. Нема вже з мене ні роботи, ні помочи. Нема путері.

Хлопці піддержали отаву, Анниця вхопила її, обмотала довкруги острови, завершила. Николай приставив вили до оденка. По них зсунула ся Анниця на землю.

Тепер усі ще раз стали придивляти ся своїй праці то звідси, то звідти. Нічого собі. Були дуже вдоволені. Їх лиця ясніли щастем.

Юра почав кінчити обряд. Ставав із усіх боків, хрестив ся до оденка і молитвав його. Сей стіжок виростав в очех цілої рідні до великої сили. На нього вся їх надія. Він прогодує коровчину, яка ще лишила ся їм при хаті, він прогодує цілу родину тою ложкою молока та гусянки. Йому поклонити ся треба, а ще й подякувати щиро Господонькови святенькому, що дав таке веремє. Гodne сїно скинули!

— А тепер, Николайку, збери островяницї, та поскладайте онде під грушу. Не можна так лишати на царинці, вітер звиваєть ся.

— Чому не можна, дїду?..

— Ге?... — поспитав Юра впиявши мутні свої старечі очі у внука, немов не міг вийти з подиву, як таке та не знати.

— Чому не можна лишати островяниць на вітер? — питаєть ся уперто Николай.

— А тиж не чув ще? Га?!

— Та чув. Але ще хочу чути?

Коло дїда зібрала ся вся дїтвора. Він нераз уже їм оповідав про вітер, але дітям ніколи не було за багато. Тай Юра не дав себе довго просити. Хлопчищів треба поучити, щоб і вони тя-

мили, що знали старі люди, щоби як і стариня сокотили ся і добре жили, щасливо, спокійно.

— То як кидають люди сїно тай лишуть на царинках островяниці, або як збирають з островий снопи свої, а острови лишають у землі, то за то вєлико карають ся. Знаєш?... На ті острови налетить вітер, дуже лютий, острий, аж гори зодригають ся. І він на тих островах побє собі руки, ребра, лице і летить уже далї кровавий, побитий. Бачиш, як остре сучє стирчить по боках островяниць? Як гаки, як гострі цвяхи. На них то він собі геть подере тіло. А потім дуже карає тих людий. Як навинуть ся йому під руки, то може вхопити і забрати з собою у безвісти, або бодай веречи у бердо і там вєлико назбиткувати на каміню.

— А ті його рани криваві?

— Дуже криваві. Він носить їх на собі до вечера. А вже як над вечір прилетить ід своїй мамі, що сидить далеко у пущі, у далекім краю в хатчині, то його мама мастить йому руки, ребра, голову, де лише є яка рана і за ніч вигоює їх.

Діти слухають притаївши дух у собі. Їх очі блукають по верхах гір, по дебрах, куди нераз носили їх ноги і нагадують собі, чи не бачили коли тої вітрової хатчини. Якийсь острах обхоплює їх, якась таємна грізна велич природи віє до них із тих понурих верхів гір.

Розглядають ся на всі боки, наслухують...

Нарешті мовчанку перебиває середущий, найцікавіший внук:

— А можна зайти ід тій хатї?

Дідо дивить ся на нього, не розуміючи питання. Він також думками у іншому світі. У тому світі лісового царства духів, лісовиків, русалок, мавок, у якому пережив, блукаючи лісами, увесь свій вік. Так захопили його спомини, що довго не міг отямити ся. Врешті, вертаючи старечою думкою до свого оточення, якби нагадав собі щось:

— Ге? Що кажеш?...

— Чи можна туди зайти? Ід тій хаті?

Дідо усміхаєть ся радий, що дїтвора така уважлива на його слова. Він мовить помалу, навчаючи, розважно:

— Можна, але та баба, вітрова мама, не прийме в хату на ніч. Хоч проси, хоч моли — не прийме. Бо якби кого приймила, а вітер зачув прісну душу в хаті, то він би і того і своєї мами кости порозметав почерез ту прісну душу. Він дуже лютий, як влетить у хату. Нещастє, якби йому хто упав ся в руки, поки він не успокоїть ся.

Хлопчища наслухують з острахом, як від ріки зникаєть ся вітерець; вони вже чим дужче біжать, виймають островяниці.

Юра радїє. Він дуже любить кінчити працю по божому, по старовітськи. Коли вже островяниці лежали в стропу на царинці, він іще раз поклонив ся стогови. За ним усі поклонили ся і пішли ід хаті.

Останній ішов Юра. Уже від хати повернув голову в напрямі царинки і ще раз поглянув на сїно. Високий пухкати оденок а коло нього другий, такий самий, оба пожовклі від сонця і від дощу стїжки сьогорічного сїна. До них пристав

сьогодня третій — отави. Такий свіжий, такий зелений. Але Юра проглянув і ті пожовклі до самої середини. Як у зимі відгорне горіщній пласт, яке свіже, зелене, якби сьогодні кидане сіно найде він у оденку. Ще зеленійше здається, ніж було, коли кидали його... Що тепер привало — в оденку відійде, оживить ся. Посеред лютої зими повіє від нього запах соняшньої літньої днини.

Щож... коли то отсе вже все, що придбали за літо, — подумав журливо. — У людей сіно на сіно. Одно не переведеть ся, а друге вже приходить. А у них не стає ніколи. Ледви дотягнуть до нової трави. Під кінець то маржинка таки добре голодує. А ще ледви прокльовується травичка із під снігу, як коровиця уже скубе її.

Отся царинка, тай сих кілька грядок коло хати — отсе все, що Юра лишає дітям і внукам.

Гірко йому таку невідрадну думку думати, а ще більш гірко, коли згадає, що й сей шматок землі та обдовжений.

Але дасть Бог, він ще обтрясе його від тої погані, від тих миршавих довгів, — подумав по-вен надії на кращі часи.

Юра підійшов до своєї вязки ріща. Уже згинав ся над нею, коли навинув ся йому під руки малий внук; він задержав його словами:

— А внеси-ко, Андрійку, Бог би тебе укрит, дідови дровець у хатчину, внеси-ко, Андрійку, внеси, най дід накладе собі ватерку!

Зловив його за головку і поцілував.

Андрійко зібрав ріще і поніс його у хатчину. А Юра пошкандибав за ним. Увійшов у загороду і став своїм господарським оком обзирати все,

що там було. Хата Юри Василянюка була мов твердиня. Стояла на убоги гори подовж до полудня. Сюди до сонця були звернені два маленькі віконця і невеличкі двері. Та вид із них був запертий. Бо з цілої передньої сторони були прибудовані шіпчини і піддаше і замикали перед хатою невеличкий чотирикутник, виложений камінними плитами. Захід до загороди був із двох боків: зі сходу сонця вів із царинки, а на противному боці виходив на друге подвір'є, на якому колись стояли в колешні у зимову пору корови, ба й конина. Тепер ледви одна коровчина тут крутила ся і молода теличка. В загороді перед хатою під вікнами стояла жердка, на ній засіли вже на ніч кури. Юра перечислив їх, позаглядав у всі куги, чи не притаїв ся де лис; — він драбуга не дивить ся, що ще люди крутять ся, такий сміливий, що вштрикне у білу днину, поцупить курку і скрутить їй голову.

Нема бісового сина.

Юра заспокоїв ся.

Припер входові двері і пішов у свою хатчину.

Була се колись у добрі часи комора. Тут переховувалось лудинє, тут і харчі на харчі зсипались. Тепер такі тісні роки настали, що й одежини не придбаєш нової і марфи нема ніякої. Муки як винесеш, то стільки, що заварити кулешу, а як що й лишить ся, то держать у хаті.

Комора стояла пуста.

Але в хаті, де колись так вигідно жило ся Юрі з Катериною за молодших років, ставало чим раз тісно. То діти підросли, то посипали

ся внуки, кожде своє право має, а чим воно молодше, тим дужче, тим більше собі місця забере, тим більшого добуває собі права розпускати свій голос, розводити свої крики. І прийшло ся старому дідови дуже тісно. Його голова важка від гірких старечих дум, перед очима йому пересувається ся раз у раз картина цілого його життя, треба передумати, розібрати, уложити собі в голові все, що було й що ще жде його, привести до ладу всі життєві порахунки — а тут ті безупинні крики, ті вівкання, плачі — доводило ся з хати утікати.

Тоді стала йому у пригоді комірчина. Випорядив її, вибілив, поклав грубку, невеличку піч, щоб ватру можна розікласти, вробив собі два ослони — на одному звичайно обідав, другий застелений подертим ліжником був його левищем. Вибив у стіні невеличке віконце і таким способом комірчину переробив у хатчину для себе. Тут був уже сам, тут ніхто не колов його спокою.

Юра увійшов у хатчину та став класти ватру. Сухе суче спалахнуло огнем і на хаті прояснило ся. Юра станув перед ватрою, що пукотіла весело, встромив свої очі в полумінь і став гріти ся. Небаром ціла хатчина закурила ся димом. Очі Юри зайшли сльозою. Він раз у раз кліпає повіками, але очий не відвертає від ватри. Його тішить приємне тепло, що розходить ся по хатчині. От ще троха і суче перегорить — перегризуть його великі огняні язика. Юра тоді заткає каглу і ляже в теплі відпочивати.

До хати Юри наближаєть ся якась постать. Іде під верх дужим кроком, уся похилена, оперта на палицю. Рипнули сїнешні двері і почув ся у хаті голос.

— Як днували?

Мовчанка. Діти, що гомонїли по хаті — втихли.

— Є тут хто?

Діти попричаювали ся.

В хаті попри дітий не було нікого. Нараз один хлопчина обзиваєть ся.

— Неня пішли до корови.

— То нема нікого в хаті?

— Нема.

— А дідо де?

— В хатчині.

Висока постать схилила ся знов у дверех і вийшла до сїний. Перейшла подвіре і відчинила двері до хатчини.

— Як дужі, Юро?

— Мирно, доки Бог милує, як ви? — промовив Юра, обертаючи ся від ватри до гостя. Він не міг привикнути до притемненого світла, яке в порівнанні з жаром ватри залягало комнату. Нарешті, кліпнувши кільканайцять разів і протерши очи, пізнав гостя. Він догадував ся по голосі, хто се прийшов, але волїв був не вгадувати.

— В гараздї. Що дієте Юро? — промовив гість, роззираючи ся по хаті.

— А се ви Іванчику! Як днували? Що вас пригнало до мене в верх? Яка добра звісточка! Сїдайте, будьте вибачні, що вас у своїй мізерній хатчині приймаю.

Іван Руснак сів на ослін та став набивати люльку.

— А вас, Юро, чи не болять очі?

— Вже щось тиждень мені дошкулюють. Не можу дивити ся. А от розіслав ватру, та закуріла хата і дим ще більш гризе очі.

— Ще до зими далеко, а ви вже кладете ватру?

— Старому треба нагріти кости, а то не нагрій хатчини, то в ночі вилазить із тебе вся студінь, що кости набрали ся замолodu в ріці при плавачці.

Розмова перейшла на інше.

Маржина подешевіла. Не знати чому? Люди вробили сїна багато, є чим годувати, а маржина не платить.

Юрі се байдуже.

Нехай ті журять ся, що мають що збувати. У нього одна коровиця тай ще телиця. Перезимувати перезимує, а продавати нема що. Він уже давно забув, що значить продавати. Жіє лише тим, що вродить, тай що сини зароблять. Одна коровиця їм лишила ся, а отсе тєле то таки випросив, щоби не збували від хати.

По хвилі:

— Про мене найби й танїла маржина, щоби я лише мав із чим іти в ярмарок. От і вам я, Іванчику, щось завинив, уже пора би віддати.

— Та я, бачиш, Юро, таки прийшов правити у тебе свій довг. Годї вже довше ждати.

— Бога бійте ся, Іванчику, змилуйте ся надо мною. Погодіть. Виж записали ся на моїй царинці із своїми грїшми. Не пропадуть же вам. Погодіть.

РУВАЮТЬ ЛІС.

Я й сам рад би збути ся болячки. Колиж бо не витікає.

— Нема що! Треба буде тебе, Юро, забрати. Довг раз у раз росте, а ти не платиш. І в гадці не маєш, що треба віддавати.

— Йой, що там того довгу. Позичив сми раз дваццять банок, як сми віддавав доньку, а потім знов дваццять левів прибиало ся за зиму, а торік десятку, тай увесь мій довг. А ви записали ся на царинці з цілою соткою. Та хибаж я маю платити цілу сотку? Бійте ся Бога, Іване! А деж то на мої руки віддати вам стільки гроші, тай де то на мої роки!

— Чекай Юро. То правда, що ти позичив пятьдесят левів. Але я мусів бухтувати ся, платив стемплі, а від довгу росли проценти. Тай я записав ся вже зі соткою. А тепер ти ще більше мені винен. Від тої сотки росли за рік знов проценти, а Гершкови ти був винен півтора десятки і він переписав на мене ті гроші. Я сплатив йому за тебе твій довг і прсцент від довгу. Тепер ти винен мені вже не сотку, але сто із половиною.

Юра сидів прибитий і мовчав. Він знав, що позичив у Івана пятьдесят банок, знав, що в Гершка позичив пятнайцять банок. Разом мав шістьдесят пять банок довгу. А тепер не за великий час має платити півтора сотки. І замість рахувати ся з Іваном, як то росли йому ті довги (він навіть не міг дочислити ся, скільки то йому прирахували Іван і Гершко), він почав думати нащо то пішли ті гроші.

Пять років буде в мясниці, як віддавав доньку. Що встарав гроший, то встарав, а таки

треба було зазичити ся. У когож би? Аджеж найкраще в Івана Руснака! Він богатир з діда прадіда, на грошех сидить, людям гроші роззичує. Юра ще не був ніколи в такій потребі, щоб зичити аж стільки гроший. Було не стане на муку, возьме муки, прийдець ся платити — жид в одно щось припише і ніяк із ним не розчислиш ся. Таке покрутить, що заплатиш у двоє. От тому то, як прийшло ся зичити дві десятки, він подумав собі: „Піду до своєї віри“. І пішов до Івана.

Іван гроші позичив, Юра віддав доньку, — одна губа вступила ся, але й робітниці не стало в хаті. А за те у сина прибувала в хаті одна губа за одною і ще одна і ще одна — п'ятеро внуків привела невістка. І все то жиє і все їсти хоче. А ні одно не заробить на себе. А тут ще й Юра сам устав у роботі — ні до чого не годить ся. А як позаторік дощі збили городину, як буришка стала пріти, як не було що їсти в зимі, Юра знов до Івана: „Позичте, Іванчику, братчику солоденький, позичте ще баночку, позичте ще дві“... І так за зиму призбирало ся знов двацять банок. Гірка то зима була, добре, що минула. Що холодно, а що вже голодно, а прийдеш було до Івана, то волів би сто разів іти до Гершка. Лише що Гершко не хотів тоді нічого дати, а Іван казав: „Не дам... не маю... не заплатиш... пропаде моя праця за тими голодняками, пустите мене з торбами“, — але таки давав і можна було знов тиждень перетрутити...

А як уже ту останню десятку зичив, бодай і не згадувати. Винен був жидови в Косові дві

банці. Щось його той жид позивав чи що, він на терміни не ставав — не було чим заплатити, не було чого й тягати ся по судах. А тут нараз прийшла ліцитація на весь ґрунть і на хату. І мусів заплатити цілих двайцять п'ять банок. Позичив у Гершка півтора десятки, а десятку в Івана. Щастє, що позичили — Бог би їм життя продовжив! а як би було не дістав — вигонив би жид із хати за марних дві банці. І за що він тих дві банці був завинив у Косові?...

Роздумування Юри перебив Іван, якому навкучило вже сидіти і дивити ся мовчки то на Юру то на ватру.

— Меш платити, Юро, тої пів сотки, чи як? Ти май подав ся, ануж так замкнеш очі, на кому я пошукаю?

— Іванчику мій годний та любий, братчику мій солодкий та пишний, а якжеж я вам можу заплатити пів сотки, як у мене й пів коронки нема при душі.

Стояв перед Іваном пригорблений, поморщений, як та ніч чорний... Тряс ся, як осиковий лист. А його жалібний голос — стрівожене квіління пташки, що бачить, як звір до дітий її добираєть ся. Безсильна квилить, плаче усім болем зраненої душі...

Так і Юра порозумів, із чим прийшов до нього Іван. Нераз він чув: то сей, то той плакав перед людьми: Подав до суду, продав жидови і царинки і хату і лісок у верху... отой таки Іван... Викинув із дітьми і внуками на вулицю. Відразу, в одну мить зрозумів Юра, до чого воно йде.

Без великої надії, щоби зворушив тверде Іванове серце, говорив крізь сльози:

— Ади, братчику, я такий бідний, що гроша при душі не маю. Якби не прислав Михайло тютюну, то би сми не кутив і цілий рік! Не маю я, Іванчику, своїх гроший, не здужаю вже заробити тай позичити вже ніхто не позичить. Біда моя, тай нещастє. Нї жити, нї вмирати.

Спокійно і твердо, як врубав, відповів йому Іван:

— А я тобі таки мовлю: Або плати, або іду і заберу, що побачу.

А Юра в одну мить перекинув ся із гіркого жалю у злорадну самопевність і безпеку. Говорив крізь сльози із сміхом на устах:

— Ой не забереш, братчику, не забереш ти мене! Ади, все, що тут бачиш, стільки мого. От ще, ади, ті блощиці — то моє все маєство. Ото якби ти собі їх та забрав — ото би я тобі дякував. Ади, що тут знаків на стінї — більше чорного, як білого! Ото, братчику, просну ся я в ночі — так мене втне, — свічу свічку, дивлю ся, а то тьма тьменна на стїнах. Тай я їх, бачиш, припікаю. От ті блощиці усе моє маєство, що менї ще лишило ся.

Сміяв ся безпечний, що ніхто його не забере. Що на ньому, те його. А й те, що на ньому — одні лати, одні діри. І пес би не дивив ся.

— Ти мене, Юро, смішками не збудеш. Ти гляди, не принеси менї до неділі пів соточки, то я прийду заберу тобі обоє сїн і отаву, та й ще

забухтую ся з цілим довгом на твоїй хаті та й таки зараз подам на ліцитацію. Як знав брати, знай також віддавати! А смішками ти не меш мене збувати! Смішками ти перейшов цілий свій вік, а тепер уже нікому не до сміху від твоєї бесіди.

— Як собі міркуєш, Іване! — мовить байдужно Юра. — А гроший ти не видусиш із мене! Душу з мене випри — ще тобі дякувати му, такий мій вік тепер гіренький, а гроший я тобі не дам, бо не маю.

Іван плюнув з досади.

— Брати би то брало! А віддавати нема! Годуй старців своїм хлібом, ще й посмішкуватись муть із тебе! Жеброта!

Вийшов і тріснув дверми за собою.

А Юра повернув свій мутний зір до ватри. Як сидів на ослоні, так закам'янів. Його уста прошепотіли:

— Гости здоров.

По хвилі счинив ся якийсь крик перед хатою. Юра не міг розібрати, що таке стало ся. Нараз влітають до його хатчини внуки.

— Іван забрав нас...

— Кури забрав...

— Всі чотири курки із бантів забрав.

Юра дивить ся на них і не ворухнеть ся. Значить таки забрав — лише не його, але невістку: забрав невістчині кури.

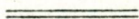
— Цитьте, не плачте, — втихомирює дітвору, яка голосить на всю хату та тягне діда,

щоб ішов відбирати. — Він віддасть. Дедя верне з роботи, то піде до нього і він віддасть. Аби так що, як се!

По хвилі до себе:

— Таки забрав, котюга.

Безпомічний біль здавив його серце.

II.

Неділя.

Коло церкви збираєть ся чим раз більше народа. Посходили ся зі всіх верхів — хто з подальша — конем прийшов.

Чекали кінця служби божої.

Звичайно під кінець відправи, а то й по службі божій господарі поставували в сутках коло церкви, закурювали свої люльки і, заки їх спокійно викурили, обговорювали важнійші справи. Було посідають коло них молодиці і собі пахають із люльочок та жартують серед вибухів голосного реготу, то усміхів укритих у морщинах лица коло кутиків губ.

Ведеть ся свобідна, негамована розмова. Веселі спогади, дотепи, ба й сороміччина продираєть ся тут то там із поза свобідних слів та горячих поглядів. І так минає їм більш години часу, заки стануть розходити ся, хто домів, хто в гостину, а хто до коршми.

А то вже від довшого часу нарід споважнів. Скрізь, усюди пішли розмови про велике спілкове діло. То завязав невеличкий гурток господарів спілку за почином молодого парубка Василя Руснака. Він їздив перед двома роками на господарський курс до Милованя, а як вернув звідти, при-

ніс у село нову думку — визволювати ся із жидівських лихварських сіт при підмозі спілки.

Спершу тяжко йшло діло.

Василеви не дуже довіряли. Він був сином найбільшого в селі дукаря Івана Руснака — чоловіка маючого, але беззглядного і неперебірчивого у способах розширювання маєтку. Хто попав у його руки, то так, якби у Гершкові. Ось тим то й не дуже горнули ся люди до його сина Василя.

Але небаром усе змінило ся.

Ізза спілки вийшла між Василем і батьком навіть суперечка. Іван не міг простити синові, що він замість помагати йому коло сїна та коло маржини, заложив спілкову крамницю та став крамарювати. І дарма, що крамниця розвивала ся чим раз краще — між батьком і сином глибшала і все глибшала прірва. Врешті Василь не витерпів докорів старого батька, його безупинної колотнечі в хаті — перебрав ся жити до хатчини при читальні „Просвіти“.

Він став неначе своїм господарем. Тепер кожде його слово, кождий крок мали більшу вагу. А ще як люди розібрали ворожнечу молодого і старого Руснака, причини ворогування Івана до спілки і Василя, почали горнути ся до спілки. Скинули свої паї до спілкової крамниці і зробили її осередком громадського життя. Сходили ся тут господарі і проводили серед веселих розмов кожду неділю і свято; дивили ся, як Василь важить, мірить, числить гроші, записує — кожною дрібничкою цікавили ся. Але з часом звикли до всего.

Де далі й перестали навідувати ся до крамниці, хиба, що хто мав яке діло. А як давнїйше, так і тепер висиджували в погоду коло церкви, в слоту то в одній то в другій коршмі.

Аж ось Василь придумав нову річ: Бутин рубати спілкою. Отся новина розворушила ціле село! Се вже не крамниця. Там купуєш, то й плати як і у жида, або й гірше, бо готівкою. А десь колись, раз на рік, прийде тобі якась дрібничка приходу від паю. Бутин — то вже инша річ; кождий знає, яку то силу гроша вибирають люди рік у рік із ліса. А яка то його сила лишаєть ся в жидівських руках. А тепер мало би все те дістати ся по рівній частині тим, хто робив би у бутині. Самим робітникам. Розворушили ся уми і спільників і тих, що досі ще не мали своїх паїв у спілці. Почали чим раз частїйше, вже не лише в неділі, але й на будні заходити до крамниці, щоб розвідати дещо ближе про бутин і взагалі про спілку.

Сьогодні головна нарада. Приїхала спілкова старшина зі Львова, їздила там підписувати контракт; шось говорили про сю справу на цвинтари, але годі було впевнити ся у всему. А тепер закликали всіх до крамниці і читальні. І спільників і тих, що не належали до спілки, але мають здорові руки і можуть рубати бутин. Будуть там кінчити зачатє діло.

Поважно, рівною ходою вийшов із церкви Танасій. Він ждав самого кінця служби божої, віддав поклін пан-отцеві, поцілував його широко в руку, поклонив ся перед образами і вийшов.

Чекав на нього коло церкви Василь.

Молодий, рослий легінь — широке чоло. Лице подовжне, орлиний ніс; над губами чорний, закручений вус надавав мужеської сили виразови лица. Румянці, знак сили і здоровля, відбивали від прибідлої шкіри лица. Пересиджуючи день у день у крамниці, він не мав змоги обгоріти як інші.

Василь підійшов до Танасія. Він мав йому багато дечого казати. У всіх своїх розмовах із ним він доходив завсіди ледви до половини. Танасій мудра голова. Не одно бачив, не одно пережив. І свій ліс мав і чужі брав рубати і ніколи не втрачав на тім. Відразу зміркував, що можна тут заробити. Лише одно йому було не до вподоби. Спілка! Сам брав сяб за усе, але в спілці — гідно. Василеві не перечив. Його він поважав за витревалість і ще за його рід. Руснаки від безвіку багатирями славилися. А ще як його Марічка вподобала собі гоного Василя, Танасій чим більш подавав ся.

Одно вже зробив Василь: Танасій не перечив брати бутина спілкою. Але сам ще не пристав. У довгих розмовах на сю тему доходило в одно до того, що Василь не міг натискати, Танасій сам від себе не простягав грошевитої долоні. Врешті станула між ними умова: Звінчаю вас — пристаю з паєм. Танасій розумів се по свому: Пристаю з паєм, значить беру все у свої руки і веду діло, як знаю. А що вже до зарібку — безпешно не буде його так велико, як би одинцем, але й не варівке діло. Не можна втратити. І за робітника нема жури. А що вже не заробить на сей раз, то

поповнить собі при иншій нагоді. Колиб народ втягнув ся у спілкову роботу — він покаже, що їм робити, він їх поведе новими шляхами.

Із противника ставав Танасій чим раз більшим прихильником. Але як статочний господар брав усе тверезо, спокійно, розглядав помалу. Не квапив ся і не виявляв своїх думок перед ким будь.

Відчував се Василь і вже не дуже напивав.

Але сьогодні він зачував і відчував якийсь глухий опір спільників проти своїх замислів. Вони завязували спілку, не маючи повного розуміння сеї справи. Завели спілкову крамницю, але й нею не дуже то журили ся. А тут заїхали їм у голову тисячі корон. А ще як пішла чутка, що треба вплачувати нові паї — ніхто ще, правда, не сказав: не дам, — але й ніхто не брав ся за черес. Отсе й журило Висиля чимало. Став відчувати, що за молодий він іще до такого діла. Зроби один хиткий крок, може стратити все довіре і вже тоді не зведеш людей до купи. Йому треба було доконче чиєїсь поваги. І не чиєїсь, а таки Танасієвої.

Не було як довго розводити ся.

— Я говорив із людьми, — мовить Василь.
— Туго йде.

— Давно я се казав, — неначе докоряє його Танасій. — То сьогодні народ боїть ся ошуки, боїть ся, щоби його не змудрували. Наш брат не навчив ся ще на такий інтерес, де можна би добрий гріш заробити.

— Туго людем за гріш, — оправдує себе і своїх спільників Василь.

— Туго на гріш, туго й на хліб. А ще всякий онимаєть ся.

— Лячно нашому братови. Новина ще. Непривичні на таке діло. Як би ви записали ся, то не так би пуджали ся. Кажуть: варівке діло. Всякий боїть ся, щоб його не збавити.

— Я вже своє, Василю, раз сказав, не стану перемінати. Звінчаю вас — гроші на стіл.

— Та заповіди вийшли. Звінчаєте нас у вівторок, у святце. А людем треба сьогодні принуки. Запишіть ся зо своїми грішми, щоб народ бачив.

— Ні. Я вже таки на весіллю запишу ся зі своїм паєм, — промовив Танасій твердо і Василь відчув у тоні його голосу, що вже більш нема що говорити. Танасій слова не змінить.

А Танасій неначе хотів злагодити свої останні слова і докинув:

— А радою своєю буду вам також помічний. Мені вже не першина бутин рубати.

Що йому з того, Василеви. Люди хочуть почути, що до спілки пристав Танасій із паєм. Тоді вже всякий знає: нема страху. Можна безпешно давати останній гріш, бо буде для нього рівновага у Танасієвому паю. Так виходило з розмови з кожним. Що йому діяти? Між людьми якось дуже невесело, а ще більш попсувала усе обережність Танасія. „Чому не записуєть ся сьогодні?“ — питають в одно. А ще зачули, що якось то Васильов батько Іван відгрозював ся, що не допустить до того вінчання. А що тоді буде?

Він був безрадний. Думав, чи вже лишити

так Танасієву відповідь, чи не дивитись на невдачу і доконче старатись поставити на своєму.

Що правда ніхто ще не сказав: „годі“, всюди чув лише: „лячно воно, лячно“. Але те „лячно“ — се німий відгук почувань громади. Більш зітхання ніхто не важив ся сказати. Аджеж кождий із них був співвинний у сьому ділі.

Не знати, як ще повернеть ся справа на зборах у читальні.

Василь подумав, що краще лишити собі головну розмову з Танасієм на збори. Ще побачить, що буде.

Попрощали ся. Василь пішов, щоб бути між першими на зборах, Танасій остав між старшими господарями.

Заклика́ли його ще до громадського уряду.

Іде із іншими Юра Васи́линюк. Старий пригорблений дідок ще більш пригнув ся до землі, поспішаючи за молодшими.

Будуть, значить, рубати бутин — думаєть ся йому. — Підписали контракт і таки муть рубати. Може вже таки з неділі. Йому би ще вивезти кукурудзів. Він уже щось виніс, та ще би треба. А тут у нього що йно не видно здекутора за податок.

Вере, чи мемо платити сььогодні? — навертаєть ся йому раз у раз на думку. — Кажуть скинути ся ще по п'ятці, чи як. Ба чи не багато на одного? Він уже свій пай уплатив. То ще по одному? Докиж того буде?

Перепитував коло церкви, чи правда сьому.

Йому сказали: А йдїть-ко послушайте, що каже Василь. Як не скинемо ще по одному паєви, або і по два, не мемо й зачинати.

Він ще з Василем не говорив. Іде послухати, що казати ме. А вже як Василь що скаже, то святе.

Вчера винїс Михайло пятчину з роботи. І він принїс її. Колиб уже пішов у бутин, то йому й здекутник не лячний. А жінка та невістка найсокотять ся, аби не забрав. Йому й так не лячний здекутник. Хиба лише про самий сором! У нього він не погостює. Іван не то, що там якийсь ланка та й він якось то не дуже його забрав! Забрав невістчині кури, а йому не вдїяв нічого.

А свій дерун то гірш чужого. Перед чужим всокотиш чи кожушину, чи хустку, а свій то знає всі входи й виходи, знає, де шукати. А з нього таки наважив ся здерти. І то, відай, за те, що він пристав до тої спілки, що то його Василь завів при крамниці.

О, то погана людина!

То як такий дукар звяжеть ся із жидом, ото раз біду заведуть на все село!

Юра зітхнув глибоко і плюнув з досади. Люлька чогось не хотїла курити ся. Він пристанув, вишкребтав тютюн на долоню, добув губки, покришив її, перемішав із тютюном, набив отсеї мішанини у люльку і пробував закурювати. Не йшло. Се ще більше скріпило його досаду. Іще раз надсипав із люльки тої мішаними на долоню та кинув в уста. Став жувати.

Іде, поспішає за іншими. Боїть ся втратити, тож квапить, скільки сил у нього. А з думки не

сходить йому Іван Руснак. Той то раз хлоп! Випас ся на людській праці, двох би таких задавив, як Юра. А йому таки нічого не вдіяв.

Колиб він міг, — думає Юра, — бодай визнати ся, як у нього набрало ся таких довгів. Що він узяв, знає, а що Іван собі рахує — не розбере. Треба було платити відразу. Він хотів. У нього в верху є афини. Думав: зародять — віддасть. Було зародити зародили, але й переродили! Упали геть у ціні! Щось він ізніс тих терхів! А познака яка? Кукурудзів, що за них виніс, не стало й до нового хліба! А нарік як вбило їх на весну, то й ягідки не взяв. А тепер уже й не здужає ходити за ними.

— А ви, Юро, з нами? — наздогнали його два легіні.

— З вами, легіники, із вами! Як ви ще не витягнете старого діда з біди, то вже ніхто його не витягне!

— Бодай не закопаєм у ще гіршу.

— Бог би тебе милував та вкрив від прички, Андрійку. Чемне твоє та годне слово! Шкодуйте легіники, старого діда. Порадуйте мене: чи буде що з нашої спілки, чи ні. Робить що Василь?

— Їздили вже до Львова.

Було се у бесідах по селі неначе чародійне слово — та згадка про їзду спілкової старшини до Львова.

Старий глянув на Андрія, усміхнув ся, потім кинув очима на велитенські верхи сусідніх гір та сльоза заблистіла йому під віями.

— Уже вас, гаджуджки, не буде вивозити із від нас жидова. Уже не буде швендяти ся чужа віра по наших кичерах. Ото ти врадував, легіню, мою старечу голову!

— Та де вам, Юро, коли чужа віра вивозила від нас гаджуги. Хиба ви мало напускали ся їх із бутина ризами до ріки, а потім дарабами до Вижниці? А жида хиба походжували, як ті отамани з нагаями, та підгонювали вас до роботи та „штрофи“ писали та приписували у книжках. Тай що виплачували грішми, а більшу пайку обтягали за кукурудзу та за всілякі карі.

— А кого муть кликати наші старшини?

— В бутин? Усіх спільників. Ми собі в спілці свої господарі.

— Ба чи не булоб доста тих гроший, що тогід уплатили? — поспитав Юра від нехочу.

Він перехопив ся із сею гадкою. Не хотів про се питати. І стидно йому було і лячно. А вже найдужче бояв ся, щоби ще не накинули нових драчок. У його голові не могло помістити ся, як таки самі люди можуть рубати бутин, коли до сього треба жидівської голови.

Розпитає, думає, на зборі, або й так почує. Але коли прийшло йому се тепер на гадку, не втерпів, щоби не поспитати. Цікаво, що скажуть молодєки. Вони близькі собі з Василем. Будуть знати бизівно.

Бояв ся лише, чи зможе він вирозуміти все, як треба. У лісі він своє знав колись, тепер уже й там не багато знає. А тут най оруднують мудрійші голови за його. Колиб він лише міг порозуміти, що і як вони задумують.

Хотів перш усього почути, чи не звільнилиб його від доплати.

— Га! Як міркуєте? Як би так просив ся, кажу, щоби вже не вплачувати нового паю?

— Пуста ваша бесіда! — мовить Андрій. — Не буде ніщо з того! Як не скинемо ще по одному паєви, або ще й по два, то даремна наша робота! Шкода було й зачинати!

Юра дуже помаркотнів від такої бесіди.

— Головонько моя нещаслива! — замітив більш до себе, чим до своїх співбесідників.

— А може би ми вас поклали в старшину, дедю Юро? Може би ви щось вимудрували?

— Припізнив ся ти, молодеку, зо своєю бесідою на весь свій вік, на всі свої роки.

— А якби я вас таке спитав: чи підете в бутин на цілу зиму, як аби вам не платити?

— Куди мені вже в бутин, куди!

Побачив як на долоні свої старі літа, свою згорблену спину, свою неміч старечу. Ціле життя пробідував у бутинах, на інших свої сили зроблював, цілу свою молодість по лісах розвіяв, жидам та дукарям кишені грішми набивав. Що кращі царинки за його працю вигулили, що май буйнійші та більш захисні полонини повикуповували за його піт кровавий. А він марнів, і сил збував ся, й віку собі вкорочував. А тепер пішла чутка, що буде народ на себе працювати. Що придбають — собі. Що зароблять — між себе поділять. І заграла у нього молода його кров та оживила старі кости. Здавало ся йому, що голова вже не так сидить прибита до грудий, і рука вже не така то дуже немічна, коли на па-

лиці опираєть ся. А тут нараз згадав, що то чи пилою як мах, так мах, чи сокирою як гуп, так гуп від ранку до пізної ночі, від неділі до неділі, від осені до пізної весни. Цілу довгу зиму прожити під голим небом у колибі і хиба що ватра погріє продроглі ноги, як намерзнуть за цілу днину в снігах та на морозі.

І за одним словом молодека, за одним його запитом розвіяли ся всі його надії:

Важко зітхнув — із глибини душі своєї.

— Ой не піду я Андрійку в бутин, не піду. Не моїм то збитим ногам копати ся в снігах, не моїм. І за панську плату не піду, не то без грошей.

— А інші чи підуть? А в бутині не треба їсти? А дома не треба на харч? А поза харч нема вже кошту? А як піде на весну плавачка? То як муть їти сплавами — наших буде доста? Мало наших! Ще треба брати сільських людей по долах.

— Ей то фабрика! — зітхнув Юра.

В його голові не могло те все помістити ся. Він знав за ціле життє одно. Наймав ся у бутин і був там наймитом, робітником, слугою. Не мав там своєї думки. Поставили його пилити смереки — пилив. Казали кору здоймати, суче чемсати — чемсав. А прийшло ся спускати ризами до ріки, і тут робив свою роботу. І в мигли складав, як веліли. Але за ціле своє життє він лише те робив, що йому казали. За весь його вік стояв над ним хтось: чи жид, чи німець, чи лях і командував: Юро сюди, Юро туди, Юро сьогодні до сеї роботи, завтра до тої. А Юра слухав і робив. Як конина двигав ціле своє життє повні терхи чу-

жого добра і йшов туди, куди поганяли. А що вже гонили ним, що аж дух у ньому запирало, що з ніг валив ся. Душі в собі не чув, ходив, як запаморочений, знав лише, що має не промахнути ся і все робити, як веліли. Він не думав над сим, що робить.

Е, ні, бреше! Думав. Ще й як думав.

Юра не такий був робітник, щоб робити свою роботу бездушно. Не було кращого робітника в бутині за нього. Чи вимірити, де гаджуга має падати, чи вибрати місце на ризи — ніколи без нього не було. Вони, той хтось, ті його наставники казали: рубаєте тут. А вже кликали Юру: давай лад. І він обійде було ліс не раз — десять разів. Роздивить кожду гаджуджку, розгляне кождий камінь, кожду скалу, усі потоки пообходить, усе розміркує, а потім бере сокиру у руки, перехрестить ся, помолить ся і як не затне, аж гомін піде по глухому лісі. Світами піде гомін його сокири! І вже аж потому беруть ся за ним інші. І за увесь свій вік Юра не тямить, щоби коли промахнув ся. Йому навіть здавало ся, що він найкращий робітник за всіх, що як би його не було, як би се не він обмірковував усе, розглядав та розмірював, як би не він приставив людей кожного до своєї роботи — не вийшлоб із того ніщо путнє. Та ось нараз наприкінці свого віку він зрозумів, що був лише попихачем у чужих руках.

— То як моє шкапє, — думає собі Юра, — несе повні терхи афін і йде собі по горах стрімкими плайками та сутками, йде далеко передом мене, то й воно собі може таке думає, що то воно

придбало тих афин, воно їх продавати ме, воно заплатить податок, та поповнить довг у Івана. А воно, небожа, ішло лише, куди краще, та сокотило ся, щоби не піти із терхами коміть головою у стромину. Воно лише й то знало, що не постав бизівно ноги на камінь, то, ади, камінець шурне і підеш, голубе, у таку пропасть, що й кісток твоїх не позбирають. Ти дивило ся, сердешне, як би зійти з груня, а куди тобі дорога, чи в Косів, чи в Коломию — се вже моя в тім голова була!

— Ой, так, так! Був сми як то шкапе обладоване чужим маєством, двигав сми людські терхи, аж попруги тріщали! А думка була в одно така: Ти, Юро, робітник! Без тебе не буде роботи у лісі!

Ішли здовж Черемошу в напрямі ід читальні. Юра блукав своїм сумним поглядом по бистрих водах ріки, залітав думкою на кожду кручу, на кождий гоц, що його переплив на своєму віку, під кожду скалу залітав думкою, де то: перейдеш, або лишиш ся на віки в крутіжі й годувати меш своїм білим тілом пструги та головатиці.

Здовж при берегах ріки дрімають дараби і ждуть великої води. У ві второк пускають гать. Прийде повінь і дараби прокинуть ся до життя. Підуть у далеку дорогу. Підуть світами. Не мине днина, друга і вони вже лише у споминах будуть згадувати веселу зелень рідних гір, бистрий гін шумного Черемоша. А нарід вертає пішки з Вижниці, бє цілі милі ногами, та двигає швару на плечех та сокиру.

Юра ізнов ще гірше став сумувати. Цілий світ його думок перевернув ся коміть головою. То було, коли стане на дарабі, зловить керму

у руки і почує, як вода граєть ся з його дужою силою, йому здавало ся, що він робить найкращу роботу, яку судило ся людині взагалі робити. Він зводить дику, нераз шалену боротьбу із дужою силою води. Було у весняну повінь він рук не чує своїх, він із ніг падає, коли було наляже на керму, а керми з рук не випускає, а попри дикі скелі лиш перелетить. Хиба що поцілує їх дараба і гонить далі у дикій боротьбі з розгуканими водами. А що вже Черемош гуляє! Ледви чи є на світі ріка, щоб мала таку силу, щоб така гарна була! така молодецька!

— Мой, мой! То не дівку у данци несеш! То як керми не удержиш у руках, як вихопить ся тобі з пальців, то, ади! відразу хоч скачи в воду, хоч тобою замете об скалу і хреста на грудях не поставиш!

А Юра грав ся увесь вік із Черемошем. Було гікають на нього сусіди, жінка плаче, а він кресаню затисне на уха, раки привяже і диви, уже борикаєть ся із дикими, спініними хвилями. Уже і гоц минув — перший, уже й за село виїхав. Не бачить ніщо й нікого, тільки сірі води, тільки спінені хвилі.

В найгіршу воду: в весняну повінь, або по зливних дощах у літі ніхто не йшов так радо з дарабами як він, Юра Василюк. Се були найбільші його подвиги. Нераз тижні цілі ні про що не говорили, як про очайдушний вчинок Юри. І він був гордий на дні душі сам на себе!

А він ціле життя ішов у жидівському хомуті, — ось до чого додумав ся нарешті.

Страшний біль здавив його серце. А ще більш розсаджувало його горе, коли чує, що люди таки додумалися до того, що можна працювати самим на себе. Що не конче треба їм наставників, чужих зайдів, шарапаток, дживлюгів, що вони самі можуть бути собі господарями.

Не міг лише помістити собі в голові, як те все буде робити ся.

— Ну, ну, то раз буде фабрика! — повторив свій оклик зачудування.

— Як кажете, Юро? — підхопив Андрій, перериваючи свою розмову з товаришем.

— Кажу: буде фабрика з тим бутином.

— Ще й яка!

— Ба чи вдамо?

— Колиб із нас кождий ставав, до чого хто є: чи до бутина, чи до плавачки, чи до чого; а є й такі, що муть давати усе му лад! — промовив певний себе молодий старшина Андрій.

— Будеж то слави на весь світ! — дивувався Юра. Молодих парубків якби погладив.

А Юра у туж мить зневірився у велике діло і докинув злорадно:

— Або й сміху буде!

— Ой не сміхуб нам було! — промовив твердо Андрій. — То як кладеш у поруку ціле своє маєство, то який тобі сміх? То таки треба доброї голови, щоби вдати, щоби не починити з усіх нас торбеїв!

А Юра вже жалував своїх необережних слів. Він покладав великі надії на спілку. Як що, то лише спілка моглаб його ще вратувати, щоби не потребував збувати ся своєї прадідньої землі. Він

міг би її переписати на синів, але була обложена довгами, записана в суді, не хотів її такої важкої передавати в молоді руки. Попродадуть по кусни-
кови, щоби збути ся довгу, а потім працєю та
жий на чому схочеш. Боронив ся, доки міг, щоби
очистити земельку, і передати її дітям таку, яку
дістав від свого дедя.

Уся його надія була ще на спілку. Чогож
йому бажати лиха тим людям.

— А най мені, — мовить, — Василь пошиє
торби, то бодай буду знати, що бажав мені
добра. А як пустить нас із торбами його дедя,
розпер би ся нашою кривдою! — то буде нам
ліпше? Ге?...

Доходили до читальні. Змішали ся з гуртом,
що зійшов ся неначе на велике віче.

III.

Осідок Івана Руснака в верху.

Хата велика, крита драницями. В середині хороми, на ліво кухня з великою печчю — в ній широке ліжко, застелене ліжниками пухкими, з самої вовни, з ярким добором красок. Докола стін ослони, коло дверей мисник, над дверми полиця з деревляними мисками. Над ліжком жердка завішана киптарами і сердаками. Се хата, в якій проводить життя уся родина: господар, господиня і наймити.

Параска кутаєть ся коло печі. Як раз викинула кулешу на кружок і поставила на стіл перед Івана.

У хату увійшла наймичка.

— Ти куди ходила? — питаєть ся Іван, не підводячи на неї свого погляду із під насуплених брів.

— Господиня посилали.

— Куди?

Наймичка мовчить.

— В крамницю? — блиснув злісно очима.

Нема відповіді.

Іван і не ждав її. Він знав усе. Злість, яка підходила йому кожної неділі від самого

ранку до серця, скипіла тепер з великою силою. Гримнув п'ястком у стіл і крикнув:

— Параско! Що сми тобі раз казав!

Параска видула губи і, не дивлячи ся на чоловіка, повернула ся до печі.

— Не ме його їсти мужа, — промовила з прикусом.

— Казав сми тобі раз: не смій йому посилати біля. Не знаю його і не хочу його знати. Пішов — біс його бери! Але най слух по ньому загибає у моїй хаті.

Став лупити кулаком до стола:

— Я тобі раз казав і ще раз кажу: кости колись поломлю! Ребра тобі порахую! Я тут господар, я тут маю розказувати! Не знаю його, не сміє йому ніхто з моєї хати кришки хліба подати, ложки молока занести, не то, щоб його одягати, сорочки йому прати. Щоби я мав дивити ся, як він світить мені в очі білими сорочками, що їх прали, замісто мені маржини доглядати!

— Ваша маржина голоду не терпить. Доглядаємо її, як ока в голові.

— Як я ще раз побачу, що ти з тим вироном возиш ся, Ксеньку випару, а тобі так кости порахую, що до суду-віку не забудеш мого слова.

— Василь такий ваш син, як і мій.

При сих словах вийшла у хороми і там залила ся слізми. Гіркий біль здавив їй серце. Не досить, що три роки не мала свого Василька, як служив у війську, потім, як вернув, побув, що побув у хаті, і знов на цілу зиму зв'язав ся кудись світами, а вернув у друге, то тепер ось уже більше

як рік сидить окреме, ніколи не навідуєть ся до неї, завів своє власне господарство у крамниці. Стільки лише має його, що сорочку йому налагодить та пішле, щоб її син, одна її потіха та надія, пишав ся у чистій та білій сорочці поміж людьми. Най знають, що добру маму має.

А тут Іван завзяв ся і сю одиноку приемність відобрати їй. Але не вдіє нічого. Нехай її бє, нехай побиває, вона не залишить робити того, що вже цілий довгий рік робить тайком від чоловіка.

Мала гадку збирати ся, йти до церкви — тепер відпала їй охота. Пішла в комору і заливала ся гіркими.

А Іван, як сидів над кулешою, так не доторкнув ся її, встав, вийшов із хати.

Перед хатою стояли стайні і хліви. Тут придержував Іван молодник. Пятеро телят, одно в одно, крутило ся на стайні — в іншому переділі ціла громадка гладоньких поросят. Іван зайшов сюди, туди, зайшов без ціли. Все нагодоване, їди ще стоїть досить. Телятам постелено. Вже моглиб піти в царинку, та він іще шкодує. Най прийдуть до себе. Тут у загороді таки краще їх плекає під оком.

Приглядаючи ся своїм статкам, Іван чув, як відстає йому злість від душі. Вийшов із стайні і поглянув по загороді.

Треба би розширити стайні. Не можна богато примістити. А прийде зима, буде тримати на стайні більше, чим звичайно. Маржина впала в ціні, не буде збувати за безцін. Не має до того найменшої потреби. Але то добудовувати, значить розбирати все. То ще небіжчик дедьо клав сю

хату і не думав, що йому, Іванови, так пощастить. Заклав невеличкі стайні, пов'язав їх повітками із хатою. Поставив оборонну будівлю. Нї тучі їй не страшні, нї погана звір не добереться до маржини. А тепер розкладай усе те, руйнуй, що дедині руки будували.

А може лишити, як є? Для кого старати?

В серці отворила ся стара рана. Іван покинув загороду і пішов рішучим кроком до хати: до світлиці на право.

Ся частина хати мала инший вигляд: чиста, не закурена. Хоч деревляні стїни почорніли, та лише від старости. Пізнати було по них, що тут ніколи не пересиджують. І тут була велика піч, та лише про людське око. У ній ніколи не клали ватри. На ліжку ніхто не спить — воно стало лише складом ліжників. Тут є той ліжник, що його Іван призначив на деревище собі, як смерть прийде з косою, тут є і Парасчин ліжник. Не знати, хто з них кому вкривати ме деревище. Тут був новий ліжник для Василя, як мав піти під вінець — тепер уже може й зогнити! Не було би жури.

На стїнах дві пушки, четверо pistolsят — писаних, тут порошниці вибивані цвяшками, з оленевих рогів, старовітські. Тут череси на довгих дубових кілках завішені. А лудинє: киптарі — вишивані, старі й нові, жіноча гугля, мужчинські кресанї, шапки, гачі... всяке домашнє багатство. Одно ще з діда прадїда придбане, одно вже його придбаннє, його приховок.

Скільки разів входив у сю комнату, не міг не погадати собі: отсе все прадїдня спадщина

родова — для його одинака Василя. Від давна, коли ще його хлопчище карав ся у війську, він з гордощами перебирав усі ті родові статки, роздумував, що з яких часів. Отсей кріс ще прадідній, уже дедя не памятав, від коли він у їх роді. Переходив з покоління на покоління. Ота пушка — то вже дедине придбаннє. Як ходив на засідку, то лише з нею. Той старовітський кріс, то лише дорога родова пам'ятка. Користи з нього ніякої, він лише прикраса домівки.

З гордощами пересиджував у сій комнаті і ждав нетерпеливо, коли то вже його Василь верне з війська. А верне, він найде йому жінку під пару і введе їх обоє до сеї хати — доки не розширить цілої домівки і не прибудує для них нової світлиці. Віддасть у його гідні руки всю родову спадщину і скаже, як і йому сказав покійний дедя: „Гляди — щоби ти не розтратив того, що за цілі віки встарав славний рід Руснаків“.

Скільки то було в нього надій, скільки радощів — утаєних, захованих на дні серця! Скільки то жури, чи там яка причка не трафить ся Васи́леви в цісарській службі. Чи вийде він у свій час? Чи вийде гожий та дужий, як пішов? От які то думки, раз веселі, бадьорі, раз сумні та тривожні душу його розбирали.

А вернув Василь із війська — пішло все його життє на бездоріжжя. Замість стати до роботи, він повіяв ся до якоїсь школи. Вийшов Іванови один клопіт із ним. Вкінці збув ся усього. Василь вернув і небаром покинув його хату, порвав родову пам'ять. Нема вже кому переказати родові маєтки.

І від тоді не міг Іван повернути ся ніколи до сеї комнати. Як прийшла неділя і він мусів сюди заходити передягти ся, звичайно казав Парасці, щоб винесла йому святочну одіж, щоб і згадки в нього не було про ту біль велику, яку завдав його душі Василь.

Та сьогодні не міг виручити ся. Параска спрятала ся. Не хоче її й займати. Тай така вже закипіла злість у його душі на того вирода, що, ади, щоб його сьогодні таки вздрів на лавиці, булоб йому менше жалю, чим від того, що мусить дивити ся, як його збиткує рідна дитина.

Увійшов твердим кроком до світлиці, добув святочний одяг і став убирати ся: нові чоботи, чорні вовняні гачі, білу сорочку, новий киптар, перевісив через плечі в один бік ташку, в другий ріг із тютюном — оба пояси цятковані, затягнув на себе широкий черес, на шию закинув шовкову темну хустку — хотів сьогодні виступити у всій параді; знав, що там спільники від бутина зійдуть ся і він поміряєть ся з ними. Хотів, щоб сам вид його заставив голоту покорити ся. Щоб його слова мали поперте у цілому його вигляді, у всій поставі.

Кресаню заклав на голову що найдорощу, що найбільш святкову.

Як вийшов із хати, почув, що усі дзвони задзвонили на службу божу. Припізнив ся — годі було скорше вибрати ся. Знов не зза своєї вини.

Станув посеред царинки, звернений ід церкви. Наслухує, як велично стелять ся тужливі звуки церковних дзвонів по царинках розлогих. Сей милий голос примирив його відразу із усім світом

— уся біль якби розплила ся під чарівний гомін церковних дзвонів.

Сонце кинуло як раз ціле море світла на ту царинку, де він стояв. Його постать випростована під впливом гарного почування в душі, яке чим раз стало в ній розливати ся, на диво гордо зазначила ся на пишному зеленому коврі царинки. На тлі зеленої пухкої отави виступив його барвистий одяг у всій красі. Він відчував радість, дивлячи ся на свіжу осінню зелень, обкинену золотим сяєвом сонця — а всі його почування найшли відзвук в отсих словах:

— Яким Бог веремєм нас милував! Нї хмариночки на небі. Боже добрий!

По сих словах він почав спускати ся стежкою з верха ід ріці.

— Єк дужі, Іване?

Іван повернув голову в сторону привіту.

— Мирно, єк ти, Гершку!

— Куди так квапите?

— В церкву. Вже сми й так припізнив.

Хотів уже далі йти, але жид вихилив ся крізь вікно і почав далі:

— Я так чекав на вас. Зайдіть до мене. Я маю важне діло до вас.

Іван надумував ся хвилину. По тім, коли дзвонили, він догадував ся, що вже буде проповідь. Прийде — то дуже пізно. Годі вже барити ся. Але голос Гершка і його погляди зацікавили Івана. Однаково. І так припізнив ся.

Зайшов до коршми.

Гершко сидів коло тареля редьки, до якої накришив здорово цибулі. Снідав. Не перебиваючи собі їди, почав говорити:

— Погано дієть ся, Іване.

— Щож таке? Меш банкрутувати?

— Колиб то лише я! Але то й ви готові збанкрутувати.

— Я? не маю з чим! Не шинкую, не крамарюю...

Укусив ся в язик. Невжеж би Гершко знав щось поганого про Василеву крамницю? Ой колиб то правда було! Вже заплатив би за нього, що би там треба, щоби лише відвернути його від того жидівського інтересу.

— Ви думаете, — мовить Гершко, — що то лише на гроших можна збанкрутувати? А на гонорі, а на значінні, на добрій славі?...

— Що ти говориш? Не пускай мені тумана, бо, ади, припізнив сми славу божу. Мушу пилувати.

— Ов, з вами непорадна година. Я чекав на вас від ранку, а ви не хочете мене вислухати.

— Кажи! Му слухати!

Гершко скінчив снідати, відсунув порожню тарілку, пробурмотів скілька слів і присів ся до Івана.

— Ви не знаєте, Іване, до чого то має сьогодні прийти? Ваш син Василь, отой крамар, що бідним жидкам життє псує і своєму дедеви робить сором, хоче сьогодні наробити нового нещастя. Ви не чули?

— Не чув, — промовив глухо Іван.

— Не чули? — поспитав, ніби до краю здивований, Гершко. — Та так. Сидите в верху, то заки дійде до вас яка чутка, то ви вже не будете той Іван Руснак, що то йому кланяється ціле село, що то з шандарями і паничами за пані-брат. Ей, де за пані-брат. Вони вам кланяються. Вам сам пан командант кланяється. Ви сила в селі, ви пан. Сам пан староста не буде з ніким так говорити, як з вами.

— До чого ти гнеш, Гершку. Чуєш, не маю коли! — перебив йому нетерпляче Іван.

— Яж кажу, що ви не маєте коли, нічого не знаєте, аж нараз прийде таке, що був колись у нас Іван Руснак, господар на всі гори — був, тай нема його вже.

— А язик би тобі покрутило, песій жиде! Кажи, що маєш казати! А ні, то йду й не слухаю.

Гершко бачить, що вже до краю напружив Іванову цікавість. Починає:

— Ви знаєте, що на весну в нас вибори до громадської ради!

Іван слухає, до чого воно йде.

— І вас мали покласти на війта?

— Може й мали — не знаю.

— Але я знаю. Я чую, що люди говорять. Така була у всіх гадка, що ви найгідніший війтувати у нас.

— Говоріть здорові, — промовив м'якше вже Іван.

— Адіть, я був би заложив пару волів, що ви станете в нас на весну війтом. А тепер би вже й пустого грейцара не дав за се. І то знаєте, хто

ваш найбільший ворог! Правда, не вгадаєте? Ваш таки рідний син.

Іван поглянув грізно:

— Ти мені, жиде, мого сина не мішай. Не твоє діло вторкати ся між нас. Се моя річ, який у мене син!

Гершко облесливо:

— Воно таки ваше діло. Я перший раз пожалував вас. Мала впасти на вас велика честь. Але я й забув, що то все таки ваш син, ваша кров. Виберуть начальником замість вас та вашого Василя, однаково, що й вас би вибрали! Війтівство таки буде в роді. А може стане війтом Танасій — і то також ваш сват.

— Гершку не бреши, але говори, що знаєш! — промовив Іван та таким голосом, що вже тепер кажи все, а ні, то май гадку!

— Я вам по правді скажу: зачув сми таке: піде добре бутин — спілка захопить у свої руки ціле село. Виберуть свою раду. Танасія — а може вашого Василя — поставлять війтом, жидів проженуть із села, з богачиками муть також порухунки робити. От що я вам скажу.

— Тай стільки всего?

— Тай стільки всего! І ще одно! Як ви хочете лишити ся в селі Іван Руснак, а не якийсь там медвідь у своїй гаврі, у верху, то ви сьогодні мусите розбити спілку!

— Як? Кажи!

— Як знаєте. А потім ми возьмемо у свої руки той бутин. Я даю половину гроший, ви даєте другу, а можемо ще Танасія взяти до спілки і тоді ми мемо мати всю силу в селі. Спілку му-

сите вбити сьогодні. Чуєте, Іване? Для вас се потрібно, щоб стати війтом, для мене, щоб я міг жити в селі. А оба ми до купи — хто нам рівня? Майте гадку, що ми вже разом зробили! Правда, Іванчику? Меш жалувати ся на Гершка, що він тобі не приятель? Я не твоєї віри, але чи найдеш між своїми такого щирого чоловіка? Танасій — куди він тобі рівня! А він, хоч кум тобі, що він робить? Сина тобі підводить на песі дороги. Куди не повернеш, усюди зависть. А я тобі не завидую твого багатства, ні твого роду, ні твоєї слави. Я хочу жити при тобі. Лише, що я без тебе буду собі Гершко чи тут, чи в Косові, чи де би там не було! А ти без Гершка не будеш той Іван Руснак, що досі.

Іван слухав, похнюпивши глибоко голову. Сиділи в двох. Ніхто не чув їх розмови. Він бачить, що Гершко мовить правду. Щастє, що ніхто того не чує.

Він думав, як то йому забрати ся до діла.

— Ади, як ідуть до читальні. Видиш, Іванчику? Отсе та нова спілка. Отсе та нова сила в селі. Сама жеброта. А з ними новий пророк — Василь Руснак.

— Ще я зможу перегнути його почерез коліно.

— А я тобі, Іване, кажу: Ти його вже не перегнеш почерез коліно! Хиба що розібеш спілку...

Іван встав. Хмарний та непривітливий. Глянув крізь вікно. Вже здебільшого перейшли.

— Оставай здоров, Гершку.

— Гостіть здорові, Іване!

Іван пішов за людьми.

Гершко затер руки із радости.

Він уже певний свого. Івана знав добре. Знав, що він тепер найбільше на почеси ласий. Гроші має, силу в селі має — так бодай йому здасться і він вірить усе — тепер хотів би, щоби його всі шанували. Вже давно Гершко зауважав, що то не той Іван, що за сотик ішов на найпоганійше діло. Тепер він в одно дивиться, чи вийде з гонором. Хиба вже дуже велика справа, щоби відозвав ся в ньому давний Іван, хапчивий, неперебірчивий. Він уже перейшов ту межу, де треба було всего відректи ся і чести і сумління, нераз повиснути поміж зиском і криміналом — ступиш туди — жде тебе зиск, але й приперти можуть. Бо жадоба зиску така в нього велика була, що для гроша він не вагався піти хочби й на яке варівке діло. І то для марниці. Тепер він став дукар — пари йому в селі нема! Ну! — усміхнув ся Гершко в свою сиву бороду. — Є йому пара, є й понад нього. Але того він не потребує знати. Він має Гершка за помічника, знає, що в нього є гроші, але які — хибаж Іванови їх дочислити ся? Гойови Гершка рахувати?

Однак тепер з Іваном чим раз труднійше говорити. Всеж таки нащо би він не був Гершко, якби не мав найти на все спосіб. От і найшов. Помалу зміркував, що Іван доконче забаг жити у великій почеси. Доконче хоче стати війтом. От тут ще можна його вдарити.

І Гершко почав працювати. Спершу вганяв його у велику фудульність, а коли Іван увірив, що всі за ним — рішив ся загрозити його на-

діям. Се одинокий спосіб розбити ту грізну силу, що виринає в селі.

О, бо він її відразу зрозумів. Той Василь, то дарма, що Руснак називається — він не Руснак, він найчистішої крові жид. Лише став виринати в селі, як вернув із тої науки, зараз стрівожила ся Гершкова душа. Він побачив, що прийшов хтось, що може підкосити всю його роботу, знищити всі надії його й його дітей. Гершко здалека приглядає ся йому, в розмову не міг зайти — се перша добра прикмета Василя: багато робить, але мало говорить. Та Гершко знав кождий його крок. Ще збори не скінчили ся, а він уже знав, що говорило ся. Прийде один, другий — виспівують усе до чиста. Ого! грізний ворог! Треба сокотити ся.

Коли став приглядати ся Василевій роботі, нагадав собі свої початки.

І виринула Гершкови перед очі дрібна постать бідного жидка, що прийшов перед сорок роками до сього села і почав помагати купцям торгувати воли. Прийшов без грейцара. Їсти не мав що...

Правда?... Хто би то був сказав, що не мине сорок років і село буде в його кишені? Був тут один дурний жид, тримав ся двора, мав хату, коршму... але як умер, лишив своїй доньці, а Гершківій жінці — ну, що лишив? Хату, коршму, дві корови — і купу дітей... А де гроші? А де ціла праця його життя? Ну, дурний жид! Між го-ями сам став гойом. Пусто жив на світі. Як би так на нього — він повісив сяб.

Гершко зітхнув. Не міг спокійно згадувати свого тестя. Тепер уже лише зітхав і лихословив

його дурнем. Але давнійшими роками діставав напад шалу на згадку, як прогайнував своє життє старий коршмар. Сам один на село і нічого не придбав. То може чоловіка дур голови брати ся. Як може бути на світі такий дурний жид.

Одно, що доброго по собі лишив — то без ліку дітий. Гершко від разу, як сїв за шинквас на місце старого, мав поміч у хаті, мав вируку в селі. Настали для цілої родини тяжкі часи. Що досі він шибав собою і корив ся, а вже найбільше здоровлє своє тратив дивлячи ся, як така банда дармо їсть хлїб і нічого не робить, тепер він став порядкувати все по своїй волі. Відразу став господарем. Скликав цілу родину і сказав їм: гроший нема, їсти не буде що. Зрештою він не має обовязку і охоти годувати дармоїдів. Хто хоче їсти, мусить заробити собі.

Було то, було! Пани! Привикли вилегувати ся, при панах валяти ся. Хотіли далі так. Ба, до чуба йому добирали ся.

Ей, як не потермосить одного, як не прожене другого — так присмирніли, що за місяць він був уже їх командантом. Що приказав — зробили, куди не післав — слухали й ішли. Сей торгував фантем, той полонинами ходив, один пішов до міста і так крутив, доки свого шинку не отворив. Усі вийшли в люди. Диви: що був один і то пустий шинок у селі, тепер три їх є і кождий дає гріш. Два крами, один різник, один баришівник. А два сидять у місті. Куди не рушить ся гой, попаде як не одному в руки, то другому, а піде в місто — до когож, як не до свого Срулька. Срулько і поборгує і карк наставить, щоби паний

гуцул мав на чому зігнати свою злість, свою буйність. А Срулько, не бій ся! що набере в карк — в троє припише у книжці.

А він — Гершко? Три великі полонини. В селі хлопських ґрунтів не перечеислити. Половина панського ліса стоїть на ньому. А на людях? Ледви чи буде двайцять таких гоїв, що він не міг би їх зліцитувати і пустити в одній хвилі з торбами. А не буде і п'ятох таких, що не завилини йому ніколи нічого.

І не лише в грошах його сила. Давнійше той бідний жид, його тесть, був самітний у селі. Мусів хилити ся на всі боки, тремтів, щоб його не викинули. І він у початках не чув себе певним. Але лише в самих початках. Він прийшов уже з думкою завоювати село. То не те, що його тесть з діда прадіда звязаний із селом, трохи не гой, а в одно чужий і голям і селу і панови. Він, Гершко, ішов сміливо. Нічим не ризикував. Викинуть — то викинуть. Йому однаково, де заробляти. За те виступав твердо і сміливо.

Тепер — ого! Тепер уже не те! Досить, як у суботу чи на свято зійдуть ся в його хаті всі мущини на молитву. Він як патріярх — перед веде. У буддень голова повна інтересів, але у суботу він увесь у святих книгах потопає. Його обступлять і він читає, пояснює, навчає. Як при всякому інтересі його питають про раду, досвід його велико цїнять, так у святих книгах його слово — останнє слово. Що скаже — святе. Як рабін їхав через їх село, до нього заїхав ночувати. До півночи говорили про святі річи, а другої днини рабін сказав до зібраних жидів: „Не

треба вам кращого раббі, як ваш Герш. Мудра голова, божий чоловік“. Від тоді вже Гершкова повага дійшла до вершка. Усе, чого міг бажати, здійснив: силу мав, гроші мав, повагу і значіння. І велику в Бога заслугу має: згуртував усіх вірних у сильну громаду, поставив під розвиток синів Ізраїла у селі кріпкі, незахолибимі основи!

Гершко почував безмірну радість у душі. Був гордий на свою працю. Колиб тепер навіть старий тесть, той горбатий Абрум станув перед ним, він не мав би серця робити йому докори. Сказав би йому: „Диви! Чого ти не зробив і твій тато і твій дід — диви, прийшов я, бідний жидок і зробив. Ти не повірив би мені, Абрумку, що я сього всего доконав. Стій тай диви ся!“

Лише що він не сказав би і йому сього. Він сам перед собою таїть ся зо своїми думками про великі свої успіхи. Коли прийде йому на гадку все те, що він зробив, зацитькує себе: „Ще ні, ще не все! Тихо, тихо, цить, ще наврочиш!“ Бояв ся своїх успіхів, бояв ся щастя — ануж повернеть ся в инший бік.

Він далеко ще був до кінця своєї праці, до кінця життя! Гершко стрепенув ся. Страх, як не любив думати про такі погані річі, як кінець життя. Далекі ще не упорядковані його діла. То ще треба все зліщитувати, продати, ще свої гроші відобрати. Тремтів на саму думку, чи піде йому все легко і гладко. Ще треба буде довго чекати, щоби не одно забуло ся. А відбере гроші, треба їх добре примістити. Та з тим уже менша жура. Ще другу половину панського ліса мусить купити, ще двір і панські царинки. Богато ще чекає його

роботи, заки його син засяде в дворі і почне господарити на трех полонинах, рубати і вивозити ліси. І двір купити мусить ще він сам, і всі хлопські ґрунта він сам мусить зліцитувати. А до того треба багато часу і сили.

Якась страшна картина пересунула ся йому перед очі. Поблід і став дрожати як осиковий лист. Дзвонив зубами як у трясці.

Ні! — застогнав із стрівоженої душі. — Як треба буде, то ніхто не сміє піти до криміналу, лише він. Він сам мусить подати на ліcitaцію всіх гоїв, а як вийде що на верх — га! буде боронити ся. У своїм суді він безпечний, боїть ся лише Коломиї. А як мають заперти до криміналу — то його! Він уже старий, довго не буде сидіти, жаль лише умирати не в своїй хаті. Але умирати ме з тою певністю, що сини вже не лихварі, не фальшивники, що його сини — багаті дідичі, пани!

Став торгати що сили довгу свою, сиву бороду. Радість почала підступати йому до серця, коли пересунула ся картина будучого щастя його дітий. Вступала в нього надія, що всі трудности переможе, що, як досі, і на будуче він устережить ся від прички. Не зробив у своїому житті ні одного необережного кроку — не зробить і далі.

Лише треба квапити ся тепер зі всім. Дітям мусить лишити чистий маєток, готовий гріш, село, землі, ліси, полонини поділити, заїнтабулювати. Най ідуть. Що зроблять — будуть мати. Він іще крім усього камеральські ліси закупити мусить здовж цілого Черемоша. Не спочине, доки не вхопить їх у свої руки і не лишить синам їх ви-

рубу. У гробі не мав би спокою, якби не придбав такої спадщини своїм синам.

Задумав ся і голову похнюпив під вагою великої праці, яка ще жде його. Густі брови нависли на очі, вкрили їх. А хижі очі впили ся у сиву бороду. Страшний був Гершко в сю хвилю. На його лиці відбив ся вираз дикої пристрасти, яка захопила все його єство, кермувала цілим його життям, усіми заходами змаганнями. Кожда морщина на його лиці — свідок безупинної його праці, кожда борозда на його чолі — знак неумимої думки, а його зір — зеркало неімовірних переживаннів, трівог, терпіннів, бажаннів, здійснених і не цілком ще довершених надій. Уся його складна душа пробивала ся крізь дикий погляд його очий.

Несвідомо заскреготав зубами. Перед його очима пересунула ся постать людини, якої не міг згадувати, щоби не закласти: Василь Руснак нагадав ся йому. Ось хто посмів стати йому в розі!

Ні! Він не сміє допустити до того, щоби сей гой здержав його у розгоні. Він ще багато, дуже багато має зробити — а щоби міг усе перевести, мусить його позбути ся! Не сяк, то так! Сей гой не сміє розрости ся. Гершко чує се кождим нервом своєї досвідної душі — або він, або Василь! Вчора завів крамницю, сьогодні бутин береть ся рубати, а завтра стане до ліцитації, як будуть двір продавати. А вже найбільше трівожить Гершка думка, що той мудрагель, Василь, може при помочи спілки схотіти віддовжувати гоїв.

Ану заложить касу і стане сплачувати довги. А він умів би пошукати, де що треба платити.

Лише що до того не дійде! О, Гершко не допустить.

Станув при вікні і пустив свій острий зір далеко перед себе, старався пронизати ним надбережні вільхи, що відділювали його від читальні. Що там не діється? Що там тепер не діється?

Уже десь зачалися збори. Вся його надія на старого Івана! Добре його налякав. Повинен придумати спосіб на сина!

Почав нетерпеливити ся. Ніхто не приходить у коршму. Поганий знак.

Вигнянув у сусідню комнату.

— А ти, Гавриле, доки будеш сидіти?

— Або що? — відізвала ся чорна постать із кута не дуже то лагідним голосом.

— Нічого. Може би ти пішов до читальні дізнати ся, що там діють.

— Я тобі раз казав, що не вступлю ся, доки не даси мені п'ятки.

— Нащо тобі п'ятки? Пощо тобі п'ятки? Хто видів давати тобі такі гроші? Тобі вже нічого не належить ся в мене. Давай йому п'ятку.

— Чого скачеш, жиде!

— Що значить скачеш? Хто скаче? Хто тобі скаче?

— Тьфу на твою голову!

— Гавриле! Слухай, Гавриле, говорім по добру.

Твердий п'ястук гримнув у стіл, аж підскочила на ньому порожня фляшка.

— Чорта з тобою по добру говорити. Давай п'ятку!

— Гавриле, йди переспи ся!

Застогнала фляшка в дужій руці Гаврила і вмить розсипала ся в дрібні шматочки під ногами Гершка.

— Матери твоїй.. Даєш п'ятку?...

Стояв грізний, як чорна ніч, перед блідим Гершком. Розпука, злість, очайдушність блискали з його очий.

— Даєш п'ятку, песій сину? Я тобі з цілим ґрунтом записав ся, а тепер ти мене збиткуєш! Яка була в нас злагода? Сотка готовими грішми і харч і око горівки що неділі! Гроший сми не бачив, харчом своїм собак годуй. Я тобі в таке годо-
ванство...

Плюнув жидови під ноги.

— До суду піду, все розповім... Я ще з тобою порахую ся.

Гершко успокоїв ся. Судом його ніхто не злякає. Мимоволі зловив ся за кишеню, де тримав векслі. Кождий з панів із суду мав там свій. Вони йому не страшні.

Але не хотів мати ворога. Один такий годо-
ванець — то гірше всего лиха. Богато попусувати може.

Пішов у шинкову комнату, наляв пів ока горівки, поставив її перед Гаврила.

— На тобі, Гаврилку. Знай, що Гершко не такий лихий. Ще тобі й корону даю. Але вже більше гроший не дістанеш. Бігме, се вже тобі з доброго серця дарую.

Гаврило, як був лихий, так відразу облизався, усміхнувся до фляшки, але здавив свій усміх...

Сідаючи пробурмотів:

— То вражий син! Колиб був бодай повну дав...

Гершко не чув його вже. Його думки полетіли в напрямі читальні.

IV.

Коло читальні збирався народ великою силою. Ставали гуртами й вели розмови про всіляке, а вже найбільш про ту нечувану спілку на бутин. То якось так не могло нікому поміститися в голові, як брати ся за таке діло. Навіть годі було визнати ся, хто прихильник, а хто противник.

Дорогою іде собі Іван Руснак. Він тут не має що робити — іде так собі. Всякому вільно йти хочби й попри читальню.

Ненадійно наскочив на Юру Василянюка.

Якась шалена думка перелетіла йому крізь голову. Крикнув:

— Юро, сюда!

— Ая! Давно тебе не бачив. Забанував за тобою.

Юра говорив понуро, бо мав злість на нього ще від якось тут за кури. Але він був цікавий поговорити з Іваном про спілку. Він знав, що Іван ворог спілки. Такий то скаже, що інші недоказують. Тож на заклик Івана пристанув.

— А ти, Юрічку, також пристає до козаків?

— Смійтеся здорові. Приставати можеб і приставав та до козаків, якби моя сила за молододу не скозачила ся, якби у чужих бутинах не розвіяла ся була.

— Ти, бачу, Юро й нині не відстав би від отого онде козака в ленті. Одно, що ленти ще не перевісив через груди.

Юра пристидав ся, сам не знав, чого. Він, що правда, спинив ся коло Івана, зайшов у бесіду із ним — хотів почути дещо ближче про бутин. Та Іван став насміхати ся із нього. Мусів прикусити язика. Він узагалі сам не знає, звідки йому прийшла до голови така охота задирати ся з Іваном. Ще хто знає, як воно буде. А Іван за всіди таки заратує. То та велика надія на успіхи спілки показала йому, що й він міг би ще поратувати ся. Але надія на спілку відай невелика. І прийдець ся каятись. Добре, що Іван ще хоче говорити із ним.

— Та мене покликали, Іване, писати ся в народню спілку. Як кажете? Не буде з того гаразду? — питає заклопотаний Юра.

— Кому буде гаразд, — мовить солодко Іван, — а кому ліцитація на маєток.

При сих словах усміхнув ся і закаменів у тім злощаснім усміху. Майже любував ся збентеженням Юри, що тепер у двоє вже згорбив ся, трохи не приріс до землі. Щоби його ще більш прибити, докинув зідливо:

— А кому — то заберуть і ту грядку коло хати і хату і то дробє, що коло неї крутить ся.

— Та кажіть. Вере така біда буде?

— Щоби ще без криміналу обійшло ся! А то ще й того гаразду можна закушати.

Коло Юри стояв його син, молодий бритвак. Дивиш ся на нього і анї в голову собі не покладеш, що отсі дві постаті собі рідні, що той

старий, ізгорблений старець і той рослий, як смерека, молодий господар собі син і батько. Юра — се тільки кістяк людини. Із його грубих костей можна, правда, пізнати, що се був колись дужий хлоп. Але стільки всего, що ті кремезні кости. Тіла на них не дошукав сяб, крові докола них не дорізав сяб. Здавалось, що жовта поморщена шкура на них — се накинений на кістяк міх; так поскладала ся на ньому у грубі борозни. Лице — скиби свіжо поораної землі, очі два блудні світельця, що десь блимають у безвістях.

А коло нього стоїть молода сила. Високий, рослий, худощавий, але з такими признаками життя, що ти ніяк не міг би його поставити поруч того старого гриба. Се контраст молодости й старечого занепаду, життя і смерті.

Він стоїть коло Юри і чує, як богач над ним насміхається. Хотів уже взяти свого батька, щоб не слухав докучливих знущаннів. Але коли почув про кримінал, скипів люттю:

— Не треба вже гіршого крименалу, як той, що мають мої дедя тай неня за весь свій вік. Силу свою зробили, на вас працюючи, тай не вилазять із вашої кишені.

Іван глянув на нього через рамя і спинив хвилину свій погляд на його лиці. Потім, відвертаючи від нього голову, промовив з погордою:

— Від твого дедя, Михайле, я за ввесь вік не чув такого чемного слова, як отсе від тебе за перший раз нашої розмови.

Говорив певний себе, що він уже знов відзискав перевагу над старим Юрою. Юра мовчати ме — замовкне й його Михайло.

І Юра таки мовчав. Син, що правда, вирвав йому із під серця його власні думки; він сам сказав їх сьогодні чи раз. Але то вже було давно. Він сам не знає, що з ним таке подіялось було. Звідки у нього набралось було стільки відваги, така сила очайдушности. Тепер уже й жалко йому і стидно. Не йому вже старому ставати до боротьби! Нехай уже молоді. Лише не його син! Не його Михайло! Хто ще знає, до кого прийде йому звернути ся. Чи не прийде йому працювати таки в самого Івана. Така була в них надія на спілку. А Іван береть ся розбивати її. І розібє! Чого то не вдіє гріш! Розсадить усю єдність, порозгонює спільників, одних заставить робити на себе, одних і знати не хоче!

Думав уже і собі скартати зухвальство сина, коли почув його нову бесіду, почув і оторопів.

— Вигулили від них за марний гріш усю буйність, усю силу, тай ще дивуєте ся, що вам скорили ся? Що ви не чули від них гордого слова, вольного? — мовить, ледви не кричить Михайло.

А йому вже йде в підмогу його побратим, товариш його, Дмитро. Він мовить:

— А вже вам урвало ся, Іване, від коли завели спілку. Вже най лише тих кукурудзів самі собі вивеземо без вашої ласки тай без вашої помочи.

— А ти, мой, хло', давно навчив ся втирати собі сам носа? Ти пазь собі дорогу, а до чужої бесіди не вштрикай.

Розмова почала ставати цікава.

Понасходило ся тут народа що не міра. Одні входять до читальні, одні виходять, а одні, сто-

ять за увесь час на дворі, курять люльки тай обговорюють всілякі справи. Тут на дворі більше таких, що дивлять ся на цілу ту спілку і всю Василеву роботу, як на діло загонистої людини, що нічого не має, й нічого стратити не може. Були се більш проміжні господарі. Їх відстрашували від спілки дві річі: неохота до нового діла і те, що в спілці стали гуртувати ся люди, що не мають або ні клаптика землі, а як мають, то не багато.

Та вони бачили, що їх ніхто й не дуже то просить і стояли осторонь — не твоє, бач, діло, не сунь ся. Але як лише почав ся опір проти спілки, вони стали дуже уважно дослухувати ся до нього. Відчували се, що тепер їх пора промовити і своє слово.

Нагоду дав молодий легінь, що заговорив за спілку. Хоч не один із слухачів притакував йому головою, коли говорив про доставку кукурудзів спілкою, досадні слова Івана звернені проти нього, викликали загальне признание.

Один старий господар, із статочнійших, звернув ся до молодеків:

— Буде вам з тою спілкою, буде таке, як з виборами було! Бий, забий! одні на других, най лише хто розумніщий посмів сказати, що за гурман соли ніхто не платив два нові, тай поки світа-сонця не ме ніхто два нові платити.

— А правда? — неначе похвалив його Іван за сю ненадійну поміч. — Виходить тепер на наше! Ану, найби був хто тоді сказав, що такого не було й не буде! Було би такої крови почурило, що земля забагрилась би! Тай не одна хри-

стіянська душа пропала би пусто-дармо! Таке то розпинали ся за тим радикальним послом. Можна було гадати собі, що то новий Месія прийшов на землю тай відкупить рід і плід весь людський.

— Напротив чого ви таке говорите? — питає Михайло.

— Напротив того, щоби народ врозумив ся, що не все золото, що блистить. То як виїхав той ваш радикал на віче, та став говорити, то можна було думати, що він розсїв би ся з жалю за стількою кривдою людською. А як вибрали його на посла, то вже, ади, третій рік, а ніхто за нього не чував.

Йому притакнув старий господар:

— Боїть ся показатись народови на очи, бо винесли би його з села. А то як його вибирали, то як зійшли ся, то вибрали його всіми голосами. А народови як було тісно жити, так від того ніраз не стало вільнійше; ніраз не попустила біда. А про нашого посла не чувати. Не йде давати нам поратунку.

— Таке буде із сею спілкою, — щідить крізь зуби Іван, держачи міцно в зубах люльку. — Щось там поскладали по п'ятчині, чи як, тай уже собі гадкують, що цілий світ перевернуть. Го, го! То ще, любятка, на двоє ворожила! Кукурудзів винести не штука — за готові гроші. Але рубати бутин — ой чи не за короткі руки! На то би треба не лише гроший, але й голови! Буде вам таке, що буде на що дивити ся. То ще від того гаразду, що на вас спілка наложить, то не один з вас зарує так гіренько, що вся фоя ме обси-

пати ся д' землі і земля з вашого плачу затря-
сеть ся.

— Зарує, хто зарує, — мовить Михайло, —
а є й такі, що вже й тепер рують із жалю, що
втрачають заробіток. То нарід був сліпий, доки
був, довгий час. Але як йому розповістували, від
чого йде його біда, почав міркувати, чиби не по-
догонив того, що втрачав довгими роками.

— Що вже голодранці подогонять свою
втрату! — кинув йому з призирством Іван і не
глянувши ні на кого, пішов у напрямі громад-
ського дому, що стояв зараз таки коло читальні.

— Богач дуфає в свій маєток і за ніяку
спілку і не хоче чути; бідний у своїх клопотах
хотів би мати бодай пораду у людей! — від-
повів йому Михайло.

Але Іван уже ледви чув се. Або й чув, але
не обертав ся — бач не до нього сказали.

І тільки Юра зітхнув глибоко:

— Ая, ая, сину.

І замовк.

Після того, як Іван відійшов, уривана роз-
мова в гурті слухачів:

— То ще хто знає, чи правда не буде по
Івановім боці?

— Я вже давно казав, що бутин не на наші
сили.

— Ая, кажіть. Іван пуджає, бо сам хоче за-
хопити бутин із Гершком.

— Чи не краще наймити ся в Івана, як да-
вати свої гроші, класти свою силу, платити собі

за роботу своїми власними грішми та ще поручити ся маєтком.

— А того не рахуєте, що Іван буде платити менше, як половину тої ціни, що ми самі собі мем платити.

— Чим більше повиплачуємо собі зразу, тим більше ме нам неставати на виплату під кінець. Тай ще чужим людям.

— Щоби ми лише не бідкували ся дуже по тому.

— У наших людей розум бабинський. Хто не хоче, може легко відговорити їх від усього, — мовить Михайло.

— З тою спілкою буде таке, як з тим дурним, що то поклав млин без води. Носить він коновками, що носить, та лле її на колеса, а млин як не мов, так не меле.

Так сказав старий поважний господар славний богатир Соколовський. Сказав і жде на вражінне своїх слів.

Ніхто не смієть ся з його дотепу — навпаки чути, як ріже немов по склі скрипливий голос зарібника Юзинчука:

— Ви так говорите, як той ситий, що голодного не розуміє. Добре то вам. У вас і молоко валяєть ся і масло не переводить ся. А поглянь на вашу страву, то у вас і пироги і голубці, хліб і колачі, булки і всяке є. Але якби ви так сиділи у лісі, як я, у зимнику, у хатці маленькій, якби ви так не бачили иншої страви, як хлиставицю з буришки й буришник, якби вам одну днину було так холодно й голодно, так гидно і бідно, як мені...

— То я би не викидав позичену п'ятчину на пусто-дармо.

— Ви, пане Соколовський, не дуже ще говоріть! Тай ви на своїм маєтку двоє тай ваших синів три — всі ви ще вкупі. Але як ви розділитеся на чотири пайці — то які будуть ваші маєтки? А як порозділюють ся ще сини ваших трех синів, то зійдуть на наші статки. А ми вже тепер мусимо йти в світ, мусимо мудрувати головою записувати ся на всякі спілки, щоб вижити. Тугий на нас час впав, але ще май тугіший може впасти на голови ваших дітей.

До розмови пристають два молоді січовики:

— Якби так наші богачі замісто лупити з нас шкуру та подали нам свої руки до помочи, ми не бідували би так.

— Вони лише то знають, що посмішковують ся з нашої роботи. Ану, чи пристав котрий до Січи?

— До козаків? — питаєть ся Соколовський із насміхом. — Буде з нас тих козаків, що вас там є. На ціле село вас буде. А якби ми пристали до вас, то кому ви розмітували би сіна по царинках, по некошених?

— Ви ймили кого за руки, що так голосно говорите?

— Не бій ся! Не такий то ти, парубче, мудрий, аби тебе ймити за руки!

— Як не ймили, то не говоріть, а то ще можуть рахувати зуби.

— О, ти до сього на вискоки!

— То як писати ся в яке товариство, чи в Січ, чи в читальню „Просвіти“, то їх нема, —

жалуєть ся січовик. — Як до виборів, то, ади, газди, якби то давали заробити який грейцар, то ішов би вибирати, а тепер, то держить ся з краю. Тай ще би то голосувати на попа або пана, то може би нагадав ся та би пішов на той храм але на хлопського посла, то їх і не клич! А тепер забагло ся нам кликати богачів до спілки. То наш богач піде до спілки, чому ні? але з жидом.

— То бо й є, — мовить своє Соколовський. — Як спілка, то спілка. Що уторгуємо, чи грошове, чи живе, тим щоб ми по половині розділили ся, тай так, щоб ми ні один не угнівали ся. На таку спілку я пристаю. Але якісь паї, якісь проценти, зиски, тай ще плата у двоє за роботу...

— Ми собі всі сільські. Що заробимо, то наше.

— Ая. Тим поділите ся. А що мете втрачати, то хто поповнить?

— Не бійте ся. Будуть у нас такі господарити, що не мемо втрачати.

— Господарьте собі здорові, я волію держати свої гроші в скрині.

— Вже ви позатогід додержали їх до злодіїв. Цілих пятнайцять соток. А ми не плакали за вами тогід, як закладали спілку, не мемо обливати ся слізми й сегід. Заробити заробимо й без вас! Правда, братчику Михайлику?

— Ще й яка!

Іван Руснак відійшов від гурта дуже прибитий. Сам не може пізнати себе — що то з ним стало ся. Було так, що він мав перший голос

у громадї. Нї одного важнїйшого дїла не поважив сяб нїхто був полагодити без нього. Не було нїколи, щоби не питали його про раду, його слово було завсїди важке. Скажи його і повернеш справу, куди хочеш.

А сьогодні бачить, що вже настав инший лад у громадї. Від року, як у перше виступив проти спілки, провалив ся із своїми думками. Як не осмішував її — не вдїяв нїчого. Спілку оснували. Завели крамницю і від тоді вже життє в селї пішло попри нього.

Він чув се, що виростає якась таємна сила, яка посміла жити і розвивати ся без нього. І як повстала без нього, ба проти його ради і волї, так тепер почала вже йти не лише проти його довголітньої роботи, але й проти його особи, проти його роду, проти його голосу у громадї.

Такого, як він сьогодні вислухав, не доводилось йому чути. Він і не уявляв собі, щоби коли небудь до сього прийшло. Він! Він, дукар, перший богатир у селї і то не якого будь роду! Він не бігав замолоду за чужими вівцями по полонинах. Нї він, нї його батько, нї дїд його. Він із дїда прадїда богатир! А тут така охаблена голота та сміє насміхати ся із нього!

Якого вони завдали йому жалю! Якого болю його душі! Показали йому, що він дерун, із жидом звязав ся і дусить ціле село! А він тільки дбав про те, щоби удержати батьківське добро, щоби розширити його. Чи його тут вина, що гріш робить гріш! Хто має багато, тому дасть ся ще більше! — се й панотець говорить на проповіді. Він дістав десять талентів і старав ся при-

дбати ще раз стільки. А тут ті, що й одного не мали, що жити не мали за що, і вони приходять до голосу. І їм дієть ся кривда зза того, що він давав їм жити при собі. Деруном його називають!

— Та ти, жеброто, гинулаб під вориннем, якби не моя праця, якби не моя поміч у скрутну добу! — думає з пересердя Іван. — Я вас рагував, я вам роботу давав. Як прийшло ся примирати з голоду, хто вам вивозив кукурудзків, хто грішми заратовував! А сьогодні я виходжу на таке, що жили з вас висотував, що силу вашу у вас забирав. Ви мене, Івана Руснака, рабівником учинили! О, попам'ятаєте ви свої образи! Діжду ся я ще того, що гірко каятись будете! А тоді я вас му питати: Хто у вас поратівник: спілка чи я! А хто вас найдуше зрабував, хто забрав у вас останню п'ятчину: я чи спілка! Ви ще попам'ятаєте, хто в вас Іван Руснак і якого він роду.

Згадавши на свій рід Іван ще важчим сумом вкрив своє лице.

Був у їх селі славний рід Руснаків, славний на всю округу. Був — та й переводить ся. Не має вже кому продовжувати його.

Він, Іван, старий чоловік. Своє вже пережив. Напрацював ся не так руками, як головою. Ціле життя минуло йому в думках, у рахунках, у продумуванні та переводженні ріжних діл. Він чує, як сила його вже слабне. Ляже у вечір на постелі і довго не може вснути. Голова розходить ся вже на всі боки. Думи цілого життя її розпирають. То було ляже, де ляже, на чомуб не приклонив давніше голови — зараз усне. А сонце де-де ще! За кичерами ще потопає, вся долина купаєть ся

у мраках, ледви почало зоріти, він уже на ногах. А з ним уся челядь. І маржина окутана, і косарі до сонця покладуть пологу, що до вечера і сінце скидають. А кидають загоді, заки ще вечірні роси вкриють землю. І він при всему. А як горяча робота — він перед веде!

А тепер яке то вже його! До пізна обертається на постелі. Раз здається йому, що через оті мягонькі ліжники вснути не в силі, повикидає їх, то знов кости собі повідлежує на лавиці, а сон його не береться.

А прийде ніч — повна поганих сновидищ. Що то не пересуне йому через голову за ту божу ніч! Крий Господи! Уже й до сповіді ходив і на службу давав панотцеві, і три воскові свічки поставив на вілтари перед св. Николу. Не покидає його та мара. Прийде ніч — аби яка коротка, він мучиться, аж впріє, від тих страховищ, що пообсідають його голову. Кудись водить його нечистий, щезби, по таких бердах, понад такі кручі, що мусить всіми силами держати ся, щоб не провалити ся стрімголов у безвісти. А то знов якісь невидані потвори настають на його життє. Нї то медведі, нї олені, якісь такі потвори, яких ніхто не видав, про які навіть не чувати на світі. Він бачив їх лише у церкві у крилосі, де над входовими дверми якийсь старовітський маляр змалював пекло. Він уже питав раз панотця, чи не можна би перемалювати сього образа. Так собі питав. Хотів би дати дещо на церков. Нехай би намалювали якого святого, щоби не було в церкві такого безголовя, як у тому пеклі. Панотець ска-

зали: треба би цілу церкву малювати, а один образ годї. Хто знає, чи не піде ще на таке!

А що вже робити з тими лісними, що то виводять його душу за цілу ніч по таких глушах, у яких навіть не доводилось йому бувати — не знає. Куди він уже не ходив лісами, яких вертепів не бачив; цілу Чорногору зійшов, але такого, як ті глуші, куди його водить нечиста сила, пек їй, щезла би, не бачив на своєму віку!

І так ніч у ніч. Най лише всне по довгих муках, а вже все починає навідувати ся до нього. І не покидає його та божя кара до ранку.

І як йому, такому утомленому, такому обезсиленому, вставати вранці. Дійшло вже до того, що не він усю челядь будить до життя і до роботи, але чує крізь сон, а то вже й його Параска кутаєть ся по хаті, там уже й челядь повставала і він на силу отвирає очи. Як йому соромно, що він, господар, встає останній. І то ще як встає! Ледви підводить із постелі свої струджені кости. Нема вже в нього тої путері, що мав замолоду. Минуло ся його панованне, нема вже в хаті господаря. Се він уже чує на кожному кроці. Приходить уже його вечірня пора. Треба буде прощати ся з цілим життєм із усім світом, з усіми статками, придбаними працею його дідів та трудами невсипущого його життя!

І на кого те все лишати! Не має він годного наслідника. Один у нього син — і той уже пропав для нього. Пішов у розріз із його волею, із його наказами, пішов проти рідного свого дедя. Се він, його Василь отсе все начинив, що тут дієть ся у селі. Василеве се діло увесь сей бунт.

І на такого має перейти усе його добро! Усе надбанне. Аж гірко подумати.

Нї, він не може з сим погодити ся.

А знов вибирай, що хочеш! Працював — сам не знай на кого! Одного його має, і не лиши йому всего маєства — то кому запише! Як би то не вік, він приймив би собі годованця, зробив би з нього господарську дитину. Бодай би вшанував його сиву голову.

А тепер нї сюди, нї туди.

Розбішений Іван скипів гнівом.

— Мусить бути, як я хочу! Він мусить мені покорити ся. Най дієть ся, що хоче, я розібю сю його спілку з голотою! Упадеш ти мені ще, Васильку, до ніг. Землю ще цілувати меш під моїм постолом! І тобі, Танасію, я ще не одну годину гірку завдам, як ти мені їх причинив через міру своїм сватанням із Василем, своєю дружбою зі спілковою жебротою. Не дам я своєї праці на розтрату. Бог мені свідок, я не хотїв. Я на всі способи заходив, щоби не доводити до краю — не моя вже сила спинити те, що тепер мусить стати ся. Не я ру до того — ви прете оба. Ви ведете на загибіль себе і мене! Краще ви пропадайте, а як треба буде, я вас поратую.

Із сею думкою пішов до громадського уряду. Там сподївав ся найти пан-отця, що заходив туди бувало в неділю по службі божій.

V.

Громадський уряд — се збірне місце самих найстаточнійших господарів. Із усіх верхів сходили ся вони сюди у неділю, засідали на ослонах і слухали, як хтось оповідав. Сходили ся радні і ті, що колись були в радї. Так громадські справи їх цікавили, як узагалї новини. Хто де що зачув, починав оповідати, інші слухали, своє докидали хтось знов починав нову історію оповідати і так у безконечність.

Сьогодні не так. І тут говорило ся не про що, як про спілку.

— А я вам кажу, що не буде добра на світі. Здибає мене вчора панич Казьо і каже: „Чи чули, що муть будувати школу?“ „Яку?“ — питаю. „А таку на чотири клясі — велику, муровану!“ Я собі міркую: бреше вражий Казьо. Вже певно щось нового продумав.

Слухачі усміхнули ся вдоволені.

— Він лише на то й жиє між нами, щоб що раз продумувати нову штуку.

— І вигулювати гроші.

— Тай вишукувати молодиці.

Сміх вдоволення чим раз дужчає.

— Ая... Таки так!

— До чого він гне? — думаю я собі, — веде далі своє оповідання старий дідок, колишній радний. — А він, знаєте, хоч Казьо, а таки сказав мудре слово. То, каже, Василь, отой Руснаків, той міняйло з крамниці загадав таке про школу. Ще нам мало податків, ще на нас не було такої кари, щоб, ади, школу будувати.

— А наша школа таки достоту в землю запала ся, — мовить Танасій.

— А про мене моглаб поплисти з водою, не великаб шкода була. Для кого та школа? Для Гершкових дітий. Ади, я сиджу в верху, що й добити ся не можна до села. Не знав школи мій дід, не знав мій прадід, і дедя був без школи, і я, тай, ади, був сми радним, мав сми гонір. Люди слухали мого слова. Тай було без школи. А мої діти також не знають письма, та й живуть.

— То вже тепер таки тяжко без письма, — мовить Танасій.

Хтось притакнув йому: „ая... ая...”

— Про мене, най буде школа. Чому би ні. Мені її не треба. А є такі, що хочуть школи — най їм буде. Але я до того говорю, що, ади, куди той молодець забігає. Нову школу хоче класти. Вже йому мало буде бутина — тепер хоче дахівку та цеглу робити спілкою. Тай школу будувати. А ти, братчику, плати на школу!

— Не чував сми нічого про дахівку та про цеглу.

— Ви, Танасійку, може й не чували. А я таки чував. Панич Казьо не дармо нас кликав: „Люди ратуйте село перед драчкою!” Що сми чув — кажу і вам. Бігме не брешу.

Увійшов до хати Іван. Розмова почала переходити на інший бік. Хоч знали, що Іван не добром дише на свого сина, але воліли не говорити про спілку та про замисли Василя зі школою. Досить з Івана вже його жури — не бити ж його ще громадським судом.

Іван привитався загальною, постояв хвилину насеред хати, потім підходить до Танасія.

— Як днували, куме Танасійку?

— Мирно, Іванчику. Як гостили, братчику? Дужі?

— Дужий, — мовить Іван. По хвилі до Танасія:

— А ви не гнівайтеся на мене, що я вас му питати про одно.

— Питайте здорові.

— Ви таки беретеся давати поруку за таке варівке діло?

— За яке варівке діло, Іванчику?

— А за ту спілку.

— Га, що діяти! — мовить Танасій. — Мемо мудрувати, то щось вимудруємо.

— Смійтеся! Охота ж вам заходити собі з голотою, з комірниками! То ані поля, ані маржини не має. Бурлаки! Як прийдецься стратити, на чім пошукаєте?

— Ми не вибираємося на страту.

— Знаєте, що я вам му казати?

— Кажіть...

— Приставайте до нас до спілки.

— До кого? — питаєть ся Танасій.

— До мене.

Танасій і оком не кліпнув. Якби не чув. Потім від нехочу:

— І ще до кого?

— До Гершка.

Пихкаючи люльку і цупко держачи її в зубах, питаєть ся тим самим голосом:

— Тай що мемо робити у такій спілці?

— Мемо рубати бутин.

Танасій перехилив ід ньому голову, почувши таку новину.

— А ваш бутин де? — питаєть ся, поглядаючи на Івана з під густих брів.

— Там де й ваш.

Хвилину мовчали. Лише Танасій став хитати головою, як кінь, що обганяє мухи. Важку думку думав. Врешті мовить:

— Спілка ставала вже до контракту. Їздили наші до Львова. Василь, Андрій, Николай...

— Якби ви не дали своїх гроший, то най ще десять раз їздять — не буде нічого з того, — замітив Іван, кидаючи скоса свій погляд на Танасія.

— Та як? — кинув йому Танасій злосне, образливе питання.

— Та так, — веде свою річ спокійно Іван. — А ну-ко не дайте гроший, вони не муть навіть брати ся, а ми тоді возьмем бутин у свої руки.

Говорив се свідомий значіння кожного свого слова. Він чув, що Танасій не дав іще гроший, але має їх дати. Іван мав одну гадку: Танасій мусить лишити Василя і піти на спілку з ним: з Іваном і Гершком. Він прийшов йому се сказати. Була се остання хвиля, коли можна було ще по добру все повести. Танасія він мусить взяти на свій бік. А тоді вже й Василя покладе собі до ніг. І він

підойме його, як наверненого блудного сина, пригорне до грудий і віддасть його Танасієви за зятя.

Бо і він не мав іншої гадки не від сьогодні. Іван і Танасій — Василь і Марічка. Два найбільші богатирі на весь округ — а діти їх сполучать усі маєтки в одно. Але до того ще далеко. До того треба ще розірвати дружбу Танасія із Василем. І вбити клин недовіря, а потім ненависти між Василя і ту голоту.

Іван дуже врадував ся, коли дізнав ся, що спільники їдуть підписувати контракт. Він мав та кож охоту на сей бутин. І міг був поїхати і повернути все у свій бік. Але він нарочно виждав. Нехай, думає утоплять всі спілкові гроші — він тоді поверне людям паї, бутин перебере на себе, а що найважнійше — поверне собі грішного сина.

Ось такі були його думки, такі були його замисли.

Він поставив тепер питання Танасієви. І ждав на відповідь.

А Танасій довго не міг рішити ся.

Він завсїди ще мав в ухах Василеві слова із недавньої розмови з Василем. Питав він Василя, чого його дедя такий завзятий ворог спілки.

— Дедя гаразд виміркували, — мовить Василь, — що якби наша спілка набрала ся сили, то ціле село обтрясєть ся із дединої тай Гершкової лихви.

Ой, луплять жеж бо вони, луплять! — думає й собі Танасій. Він що правда не менший богатир за Івана, але він на лихву ніколи гроший не зичив. Він обертав грішми инакше. Купував поло-

нини, випасав маржину, перекупував ліси, рубав їх і не чув ся, як дорівняв маєтками Іванови. Він промишляв головою, працював руками, робив гріш, але сила в нього була така, що не було коли залежувати ся та засиджувати ся та перечислювати гроші й проценти. У нього покладних гроший ніколи не було. Ввесь гріш був за ціле життє в інтересах: у лісі, в маржині, сьогодні дістав, завтра втопив у новий інтерес і знов ходить без гроша, як ще не зичить, доки інтерес не виплатить ся,

А Іван — о, той уже з малку запліснів на гроших. Він не відказував ся також від усяких інтересів. Але щоби ризикувати, щоби вложити у якесь діло весь свій маєток... Ні! Він волів розкидати гроші проміж поодиноких господарів і дерти з них лихварські проценти.

І ще одно: Іван ціле життє ішов у купі з жидівською пявкою Гершком: з часом душі їх зілляли ся із собою.

Отсе найбільш бентежило Василя.

І він дуже добре розумів батька. Він бачив, як народ почав ставати вже буйнійший, хоч се були самі початки спілкового життя. Ще лише стали надіяти ся на кращий май заробок, а вже не така була в народі біда. А що то, як із нуждарів постають господарями. Ох, як се сердило його дедя.

Усе те вони переговарили з Танасієм не раз — десятки разів, заки Василь перехилив його на сторону своєї спілки.

Всі ті свої розмови з Василем нагадав собі

Танасій, коли Іван почав його намовляти на свій бік. Ось чому він не давав відразу відповіді.

— Ну, кажіть своє слово, куме Танасію, — мовить Іван, закурюючи люльку і звертаючи всю свою увагу на неї. Він такий був певний згоди Танасія, що ждав спокійно, набивав люльку тютюном і не дивився в той бік.

— Я на таке не піду, — промовив врешті Танасій.

Іван глянув на нього не дуже здивований. Він такий був певний своєї перемоги, що навіть відмова його не тривожила. Танасій не був би Танасієм, якби відразу згодився. Він мусів поторгувати. Він ціле життя вів інтереси, а кождий інтерес — то зиск або втрата, залежить, чи маєш холодну кров і заждеш на пригідну хвилю, чи покпапишся за горяча. Ось таку людину, що торгується про більший пай у зиску бачив перед собою тепер Іван.

Він у инший час пішов би собі спокійно і ждав би, аж би Танасій прийшов сам до нього. Тоді його булаб перемога. Але він боявся, щоби відмова Танасія не скріпила сил і завзяття спільників. Ану ж скинуть на два паї — вже тоді й Танасія не треба.

Тож не лишає справи:

— Вважайте Танасію! — мовить. — При нашій спілці заробите більше. Там голота ухвалить собі плату за роботу, яку сама забагне. А на мене, то я би й половини того не платив.

А коли його слова не робили бажаного враження на Танасія, що в одно хитав байдуже головою, Іван пішов ще далі:

— Тай ще таке вам скажу, куме: я міг би вам щось підступити в чистім зиску. Кілька левів на сотці. Я хвалив би собі дуже, якби дістав вас на спільника. Ми господарі повинні держати одну руку. У спілці зо мною і робітника дешевше дістанете. У мене ціле село в чересі. Як потрясу — всіх ізгоню до ліса. Ви тільки поміркуйте, а самі мете видіти, що я до вас із чемним словом приходжу.

— Воно не згірше, куме Іване. І бизівнійше. Але я сказав уже раз своє слово, не стану тепер переміняти, — промовив рішучо Танасій.

Іван чув, що розвіваєть ся великий його рахунок. Чи не найбільший рахунок його життя. Він почав хапати ся уриваних думок, які від довшого часу бушували по його голові. Він проганяв їх від себе, але, навісні, вертали раз у раз. Щоби позбутись їх, хотів заманити Танасія у спілку з собою і Гершком. Не пощастило. Він почав ізнов ловити ся своїх очайдушних думок про вінчання Василя.

Ні, ні, не може! Прожене їх на віки від голови.

— Се вже ваше крайне слово?

— Крайне.

Мовчанка.

Потім немов жалуючи, немов переконуючи Танасія, мовить Іван:

— Шкода мені вас, куме. Кидаєте гроші в болото. Та ще для кого? Для голодранців. Що вони вам таке?

— Для своєї крові. Для своїх дітей: доньки і зятя, вашого Василя.

В душі Івана щось увірвало ся. Танасій сам зачепив ту натягнену струну і увірвав її. Горе їм обом!

— Для мого сина? — застогнав Іван. — Ой, ні, ви їх не звінчаєте.

— А чому?

— А тому, що не звінчаєте.

— Він не ме у вас дозволяти ся. Має свої роки.

— Мете бачити. Я казав вам відразу, як ви пристали до тої спілки з Василем, тай кажу вам ще сьогодні: уважайте! Мете згадувати моє слово, що піп їх не звінчає.

— Я вже зговорив із пан-отцем про всяке! — мовить спокійно Танасій.

— Майте гадку, Танасію, аби ми не стали розпобратимами! Майте ся гаразд! — крикнув з досадою і відступив відси, як би втікав перед своїми словами і своїми думками.

Як раз побачив, що в напрямі читальні пішов пан-отець Савчук. Чим скорше вийшов за ним.

Іван не мав великої надії, щоб йому пощастило. Як лише дізнав ся, що Василь і Марічка по слові, прийшов до пан-отця противити ся: Не позволяю і не позволяю.

Чому?

Бо не позволяє!

Так годі без нічого!

Не позволяє!

Ніхто не буде слухати його.

Така в одно була їх бесіда.

Але Іван наважився тепер в останнє. Він боявся, що і тепер не поведеться йому. Він мав уже про всяке думки у своїй голові. Уже надумав, як розбити дружбу Танасія і Василя. Але сам налякався своїх думок. Боявся, щоби не довелося каятися. Ог тому то хотів би спробувати ще побесідувати з пан-отцем. Ануж пощастить по добру і не треба буде брати гріх на душу?

Підходить до пан-отця.

— Е, кого я бачу! — промовив о. Савчук.
— І ви, Іване, з нами? З молодими?

Іван замнявся ніяково. Не знав, що сказати. А ще гірш не знав, як із такого питання перейти на своє діло. А о. Савчук продовжує своє:

— Дуже ви врадували мою душу, коли я побачив і вас при народній роботі. Щастя Боже!

— Я маю отцєви духовному дві слові сказати, — заговорив чим скорше Іван, не даючи відповіди на поставлені питання.

Відійшли троха осторонь від слухачів; Іван почав пошепки говорити:

— Пан-отченьку. Любенькі мої. Я вас таки прошу: лишіть-ко то! Не вінчайте їх.

— Ви в одно ще своєї? Я вас не розумію, Іване, чого хочете. „Не вінчайте і не вінчайте“. Та ви скажіть, чому не вінчати. Маєте яку причину, знаєте яку перепону?

Іван відповів сміло.

— Та знаю.

Але ся сміливість була знасилуванням власного сумління. Він сказав се певно та лиш тому, щоб ще раз не зацокати ся і не втекти. Він пережив у своїй душі уже стільки разів сю хвилю,

що таки врешті рішив ся сказати. Думка про се зродила ся в нього зараз, коли вперше поставив йому таке питання о. Савчук. Та три тижні минуло, а він не міг відважити ся висказати її. Тепер уже сказав.

Сказав і в мить жахнув ся. І став просити:

— Тільки я вас пан-отченьку молю, щоби ви не силували мене повістувати за сю перепону.

— Якіж бо ви! — знетерпеливив ся о. Савчук. — Коли хочете перепинити вінчання свого сина з Танасієвою Марійкою і знаєте про якусь перепону, то мусите її сказати. Бо инакше я звінчаю їх.

— Не знаю, що діяти, — хитав головою доведений до краю Іван. По хвилі промовив твердо: — Але я таки не скажу.

— То я на сю неділю звінчаю їх. Уже й так на цілий тиждень відложив через вас.

— Я не зволяю! — крикнув Іван усею трівогою своєї душі.

— Не маєте права не зволяти.

— Я його дедя!

— Василь має свої роки. Не ме дивити ся, чи ви зволяєте, чи ні, — заявив твердо о. Савчук.

Тоді Іван став дивити ся в землю перед себе, а з виразу його лица можна було бачити, що рішає в душі велике й дуже важке питання. Врешті промовив:

— Я ще поміркую.

— Тільки не довго. Сьогодні мусите, Іване, сказати.

VI.

Іван застогнав з усеї душі. Все рвало ся у нього. Все перло його на дуже непевне діло. Відай уже йому судило ся, щоб счинив у двох родинх такий заколот, таку завірюху, якої світ не бачив. То не осіння люта туча пересунеть ся, то не вітри невгомонні полонинські завиють, се скажений оркан перелетить над його головою, до коріння переверне ціле його життє тай ще одного завзятого його противника і одного їх зломить, поторощить, спокійне їх життє вивертами устелить, одного з них: його або Танасієве, або й обох у купі і ще забере із собою Марійку й Василя! Бог свідок, він не хотів; боров ся, доки сили ставало. Всїляких способів шукав, щоби не доходити до краю своєї розпуки. Усе порушив. Не пощастило. Один перед ним плай. Він поведе його до ясного кінця, або затрутить у таке бердо, що й кісток його не позбирають.

Був зрезигнований. Най дієть ся вже божя воля. Пустив ся, як керманич у люту повіднь Черемошу без керми, без вигляду на який небудь поратунок. Пустив ся, як той очайдух Юра нераз пускав ся. Та Юра покладав ся на свою силу, на сліпе щастє — він в щастє своє вже зневірив ся, а сил у нього вже біг ма! Буде, що принесе

розсатанїлий Черемош, що круча вчинить з нього, як гупне у неї із усеї сили!

Юра! Юра Василюк! От, хто побідником завсіди виходив! Такий старець, така жеброта! Що він міг стратити в житті! Трюхляві кости, мізерію свого життя! Хто плакав би за ним, кому він був потрібний? Сьогодні жий — однаково, що завтра би його нестало! Такий Юра побідником в одно виходив. Він кидав ся не раз на хвилі Черемошу, щоб раз кінець покласти усім своїм терпінням. Щоб уже не бачити здекутника у хаті, щоб жінка не торочила йому вже голови: муки нема у хаті. Буришка впріла, не буде що взяти в рот у зимі. Прийдець ся загинати!

І той Юра держав ціле життя побідно розбурхані хвилі вод у своїй немічній руці.

А він, Іван, богатир, не якого будь роду, він іде на загибель. І ніщо, ніяка сила не вратує його від тої проклятої долі.

Але ні! Він іще не дасть ся. Він ще буде змагатись. Ще раз поспробує скорити собі свою навісну долю.

Юро! — крикнув у душі. — Тепер ще ти мені послужиш! Ти мав за все своє життя щасливу руку! Попробуєм в останнє.

Підійшов до Юри. Зачепив його просто:

— Юрочко, ти все ще своє маєш на гадці?

— Та... — мовить Юра і не мовить.

— Лиши-ко ти, Юрічку, сю спілку! Маєш свій ґрунть на втрату?

— Не маю я вже що втрачати, Іване.

— Маєш Юро. А як не маєш, то хочеш збути

ся й того, що не маєш на втрату, коли кладеш ще один пай.

— Та не пуджайте мене, Іване.

— А чогож би я мав тебе пуджати. Ади, ось-де в чересі найшлась би не одна сотчина. Якби то чистий інтерес, я, думаєш, завагував би ся покласти її на стіл?

— А Танасій кладе. І то не сотки.

Юра зачепив таке питання, яке прийшло Іванови, як не мож краще, на руку. Танасій кладе. Колиб захитати сю віру в Танасія, може ще повернув би все на свій бік. От, де причина завзяття. От, де віра в успіх. Отже не віра в свої сили — надія на Танасієву поміч. А як її не буде — провалить ся коміть головою ціла будова. Значить не хто, як Танасій таки найгірший його ворог.

Іван усміхнув ся хитро і промовив, як лише міг, солоденько:

— Ти думаєш, братчику Юро, що він покладе? Він колиб лише звінчав доньку із Василем. У нього є свій рахунок. Танасій, Юро, не з тих. Він цілий свій вік мудрував. Його не змудруєш, Юро, ні ти, ні хтоб не був.

— Алé, він не дає? — стрівожив ся Юра. Увесь жах людини, що за одним махом тратить не так своє добро — Юра його не мав ніколи — але надію на добро, відбив ся в його очех. Він тратив у одній хвилині все, що остало ся йому, злидареви, з трудів цілого його життя. Як він уявляв собі Танасієву, чи спілкову поміч, ніхтоб того не збагнув. І він не переводив на гроші ту свою надію на спілкові заробітки. Він кохав тільки

у неясних мріях думку про кращі часи, які мали настати в міру успіхів спілки. Як то все мало виглядати, якби здійснило ся — се таке ще далеке, що думати про те, булоб непростимим гріхом. Спілка мала визволити їх від усього лиха. Так казав Василь. Бутин — уся його надія, Юрова. Одно слово: бутин. А друге: Танасій дає гроші на бутин. І він, Юра, приніс останню пятчину, щоб і собі мати право користувати ся недалеким щастем.

Ану ж би то вже прийшло до паю, а йому сказалиб: Махай, Юро! Ти де був, як ми вплачували паї? Був Юра, був братчики з вами! Вплатив свій не свій, зароблений сином пай, але вплатив. Тепер не буде Юрі журби-грижі до кінця короткого його життя. Не лячний йому вже ні здекутник, ні душий ще за нього ворог: зимовий голод.

А тут така страшна погроза. Його хочуть обдурити. Танасій не приступає з грішми. Хочуть лише від нього забрати. І все піде на марне. Не муть рубати бутина, не бачити йому не то заробітку, але й свого паю.

— Кажіть Іване? він бизівно не дає?

— А що я тобі вдію, як ти мені не віриш. Я тобі побожу ся. Мені лише лячно, що мій Василь хоче зарізати ся без ножа. Ще й вас скалічить на віки. Хиба се мене не болить? Все то таки моя кров. Весь мій маєток на нього. А він веде і вас на безголове і мою працю.

— Гірка наша година.

— Я тобі щось му казати, Юро. Ти, ади, йди скажи людям таке і таке: буде каліцтво, буде

такої втрати, якої народ ще не бачив, як світ світом. Най не то не вплачують нові паї, але най ще позабирають старі.

— А можна?

— Чомуж би не можна? Не даю, бо то мої гроші! Так скажи всім. Ти одно лише питай: Чому Танасій не вплачує від разу? А мете його потискати — побачите, що він вам повість!

— Се правда. Се правда...

— Як ти мені се зробиш, я тебе покладу наставником у своїм бутині.

— Ей? Іванчику?....

Юра не хотів вірити сам собі. То як такому, що загубив великі гроші, скажи: вони таки найдуться — він зловить ся сеї божевільної думки і починає свято вірити, що вони таки найдуться — так Юра слухав тої Іванової бесіди про те, що він стане наставником.

„Ей, Іванчику“, — вирвало ся йому з грудий. Се було все, що він міг під сю пору сказати. А був се і подив, і вдяка, і вираз нової надії на поратунок.

„Ей, Іванчику“, — говорили його уста, говорили очи, говорила вся його постать, закам'яніла в подиві до того Івана, якого він сьогодні найбільш лютим своїм ворогом вважав!

А Іван щедрив ся далі:

— Я не му тобі скупити. Відпишу тобі весь твій довг, як лише не муть вплачували нових паїв.

Почув се Юра й посоловів відразу. От що. Він призабув, хто се говорить із ним! Той Іван, на якого він працював ціле життя, який держав його в своїх руках довгами за молоду, не по-

пускає й на старости літ. І той Іван просить його, Юру, щоб помагав такому дукареви.

А чим жеж я тобі, Іванчику, маю допомогти? — думає Юра. Чим я, мізерний Юра, маю прислужити ся тобі, Іване! Він спілку розбивати мене посилає!

Де не щез відразу той повен надії обман. Де не взяв ся глибокий сумнів!

— А як би ся спілка мала нести гроші? — поспитав з тривогою Юра, не знаючи, куди йому рішити ся.

— Ти, Юрочко, роздумуй, чи спілка ме нести гроші тай утрачай то, що я тобі даю...

Іван сказав се різко — бач, пхало ся тобі в руки щастє, а ти пройшов поуз нього! Полишив Юру, свідомий того, який заколот счинив у його душі.

Юра почув нараз, що тратить ґрунт під ногами. Такого, як він тепер перейшов, не зазнавав іще в житті. Нераз було ризикував. Одна хвиля принесе життє, принесе й смерть. Та він в одно йшов з тим, що мусить побідити. Любив великі потрясення. Його життє плило йому серед гірської природи; вона на кожному кроці кидає людину у безвісти забуття, але як побідиш, дає таку радість із життя, якої не зазнають люди, що порпають ся цілий свій вік у чорній грузи і, вростаючи у землю помалу, день за днем, самі не счують ся, коли вона розкриє свою важку грудь і вони заховують ся в ній на віки. Вони навіть не розуміють тої радости з життя, що відчував її Юра не раз, десятки разів, коли у весняну повінь

пригонив щасливо дарабу до Вижниці. Він чув, що жиє, він радів життєм, знав, що усе завдячує своїй силі, своїй проворности. То не те, що прийдеш на світ, сам не знаєш коли, не знаєш пощо — на муку, на журу, на вічне терпіннє. І жиєш, доки тебе жура не покладе у могилу. Так танеш, нидієш помалу, що дня тебе не стає по троха, що дня ти вже не той, що вчєра був, аж доки не заспівують тобі: „вічная пам'ять“. Нї радости, нї потіхи з життя не знають ті долівські люди. А то як ти летиш на диких водах Черемшу і як за кождим рухом керми смерть визирає з таємних глибин води, а ти не даси ся їй, вирвеш ся від її приман, от тоді ти чуєш, що жиєш, що собі самому завдячуєш життя. Ти сто раз на годину відроджуєш ся, сто раз на годину почуваєш шалєну розкіш життя! Або як летить віковічна ялиця і один непевний її рух — і ти вже як би і не був, і рідний дєдьо тебе не спізнає, так вона тебе потре, — а минє хвилинка і ти стаєш побідно на звалєному д землі велиті — чи раз коли зазнає тої розкоши той грєчкосій, що то, як божий рік, днина у днину, то за плугом волочить ноги, то над сапою хитаєть ся, то махає тою мізерною кіскою, як би мухи з землі обганяв. Та ти, мой, хлопе, диви на мою косу. Та вона за твоїх дві — три. Як я покладу нею покіс, то ти, ану, таки розсядь ся, чи такий вдаси! А як би тебе пустив із моєю косою онтим грунем аж під самий верх, а потім з верха в долину, і знов у верх — ой лєдв би ти досапав своїми грудьми до вечєра.

Оттак плило Юрі життє у дикий боротьбі з природою. Він привик до неї і любував ся ве-

ликими перемінами. Але то було давно, як він іще парубочив. Уже й одружився і діти підростали, а він усе ще чув у собі молодечу силу. Ще до недавна. А то нараз як його вхопило — ні сили не стало, ні охоти до життя. Побачив, що за увесь свій вік він не придбав нічого. Що мав, усе пішло на марне. Лишилися довги. Присіли ті довги його царинки, як Гершкові вівці та маржина присіла розлогі людські полонини. І як тим золотим полонинам не вернути вже по вік у людські руки, так і його праці не обтрясти ся з Іванової лихви.

І тоді то засвітив цілющий промінчик надії в його хату. Покликали його писати ся у спілку. Ратунок обіцяли.

І чим більше ввижалося Юрі те місце на кладовищі, де йому випаде скласти свої знеможені кости, тим більше він багнув душею заратувати ся. Коли було іде до церкви, не йде на головний вхід, але туди із боку заходить, через кладовище і все розмірковує, чи є яка нова могилка і хто то ще наставив ся сюди, як отсе він. Усіх трюхлявих стариків перечеислить у голові і що не міркує, бачить що таки йому найбільший час уже забирати ся сюди. Онде недалічко великої берези, що вросла собі нівроку, як яка дукарка, та націптує сердешнім, що перебрали ся на той світ — яке то в нас життє. І він буде таки коло самої берези лежати. Чує, що вже не довго йому снувати ся. Туй-туй уже до неї добирають ся, а він так собі подумав, що тут йому віки вікувати. Кожда свіжа могилка неначеб його підго-

няла: Юро квап ся! Кінчи вже свої порахунки з життєм.

„Юро, квап ся!“ — нашіптує йому береза, скільки разів переходить по при неї в неділю чи в свято. А за березою починають в один голос накликувати до нього і ті смереки, що краєм кладовище окружили, накликує й ліщина, що густими корчами обсіла старовіцькі могилки.

„Юро, квап ся! — чує він на кожному кроці із від грудий кожної деревинки, із від кожної цвітки, від кожної травички: „Юро, квап ся!“...

І він боржі втікає із відси, іде під церкву і там лише глядить, когоб то із гурта молодих спільників стрінуги. Прислухуєть ся, деб то зачути бесіду про спілку та про той бутин, що мав ще стати його поратівником.

„Юро, квап ся!“ — летить за ним таємний шепіт і шелест — немов подих якихсь невидимих грудий, що напосіли ся чим скорше загнати його на місце вічного відпочинку.

„Чи буде що з того, ніби з тої спілки?“

„Бог святий знає...“

„Кому буде поратунок, а кому й смерть нічого вже не допоможе“.

Юра ніколи не брав сих слів проти себе. Він не відчував ні дрібки страху перед невдачею, а вже найменше міг думати, щоби спілка та не для нього, не для його поратунку. На неї вся його надія.

Так довгі часи було.

А сьогодні все провалило ся, неначе попід землю. Ніякої надії. Все піде на марне. Він за

старий уже. Він немічний дід. В одній хвилині зрозумів се.

Як йому нараз отворили ся очі!

Але ненадійно показав ся йому ратунок. Ніколиб і не подумав про нього. Бо що йому треба? Увільнити свої царинки від Іванової лихви. А потім, хочби й зараз у деревище.

Іван сам прийшов до нього: „Відпишу тобі, Юрочко, довг“.

Юра усміхнув ся гірко.

За яку ціну? За те, щоб сам мав розбити всі свої надії. Та вже не свої, бо себе він заратує. Але усіх таких, як він, злидарів, та дужих, та крепких, та таких, що мають здорові руки до праці і, ади, лише стануть рубати спілкою бутин, де не дінеть ся уся їх біда! От, що йому веліли розбивати!

Його душа завагувала ся.

Уже хотів вернути ся, стати перед Івана і плюнути йому з усеї сили в лице! Знай, так Юра платить за зраду. Коли нараз згадав Іванові погрози: Танасій не дає й не дасть ні сотика. Невжеж? Хиба се правда? Не може бути.

Не хотів повірити. Тоді й не звернув на се уваги. Тепер стрівожив ся.

А як правда сьому? Що тоді? Ну, він — він і так пропаде марно. Але всі інші? Ті, що як і він усю свою надію на спілку покладають? А як спілка розсиплеть ся? Хто їм поверне за їх розвіяні надії, за ту втрату, за жаль їх невгмонний? Як усі їх сподівання розлетять ся із вітром?

Не можнаж йому до сього допускати. Він мусить іти, і кликати на тривогу. Нехай ратуєть ся, хто може, доки час, нехай прояснюєть ся усе від разу, щоби не було кари божої на неповинний нарід. Він піде і скликати ме всіх спільників і жадати муть від Танасія, нехай говорить ясно: дає, чи не дає. Чи він у спілці з ними, чи проти них?

„Юро, квап ся!“ — почув якийсь дивний голос коло себе і весь заторопів. Повернув голову на всі боки і чує, як волосє починає йому підносити ся на голові. Чує, як мож найвиразніше, той голос, який його із кладовища гонить, скільки разів він там зайде. Сеж голос, що іде від його берези. Він оглядаєть ся — нема її. Над рікою вільхи й трипети похилили ся і журбу свою Черемошеви розповідають. А він дідуган-молодець коріне їх миє й лицяєть ся до них та при найблищій повені забрати їх обіцює та понести світами до Руського моря.

Юра встромив у нього очи, та Черемош спиняєть ся у своєму бігу, зазирає Юрі у зажурене серце, та як не стрепене своїм руном, а з його кріпких грудий як не прогомонить:

„Юро, квап ся!“ —

Юра трохи не повалив ся до землі. Дивить ся перед себе, бачить товпи народа. Всі рухають ся, говорять, гомонять, а він з від усього їх гамору чує одно розбільне слово:

„Юро, квап ся....“

Ідебезтямний повістувати мирови нову правду, що Танасій їх хоче підійти, що він не пишесть ся із своїм паєм у спілку.

VII.

В окремому гурті коло читальні стоять дівчата. Зодягнені одна в одну, як ті лісові русалки, завітчані, закосичені. Стоять веселі й посмішкують ся із легінїв, дожидаючи кінця нарад, щоб розбристи ся по царилах та поставати в сутках на любу розмову.

До сього гурта наближаєть ся Іван та шукає очима своєї жертви. Побачив її. Як та кедрина, як та царівна лісів і полонин стояла Танасієва Марічка в колії дівчат й сипала раз по раз перламисміхом, кидаючи в одно очима в напрямі дверей читальняного будинка, у яких що раз то виринала, то знов щезала постать Василя.

Іван підступає до дівочого гурта і ніхто на се не звертає уваги. Одна Марічка стрівожила ся. Замовкла й троха прибідла. Іван звертаєть ся просто до неї:

— А ти що, дівко, вже звінчала ся?

Сказав се таким задирливим тоном, що Марічку зморозило. На силу добула з себе голос і промовила з трівогою:

— Як Бог дасть, буду вінчати ся.

— Вважай, щоби я тебе не розвінчав ще сьогодні! — промовив диким голосом, кидаючи

злісно очима на неї. Її краса зміцнила його гнів у лють.

— Чого ви чіпаєте ся мене? — просить ся дівчина.

— Ти скажи Василеві, що не підеш за нього.

— Я сього не скажу.

— Скажи, Марійко! — промовив твердо Іван спокійнішим голосом.

— Чого ви чіпаєте ся дівчини, — вмішала ся в розмову подруга Марічки.

— Я сього не му казати, — промовила крізь сльози Марічка. — Я не розвінчаю ся з Василем.

— Гляди, дівко! Осоромиш свого дедя й мамку.

Люди почали звертати увагу на сю розмову. Навинув ся й Василь.

— Чого вона плаче? — поспитав. І зараз додумав ся. — Чи ви не пішли би своєю дорогою? — промовив до батька. — Чого займаєте дівчину?

— А мара би її займала!

— Я вам, дедю, говорю: як ви не лишите нас, я гнити му в крименалі, але не ушаную вашої голови.

Нараз стало ся щось таке, чого Василь не міг ніколи надіяти ся. Вистарчило, що він підніс голос, коли зачали сипати ся на його голову з відусіль громові удари. Зачав один старший господар:

— То шкода, Василю, заводити супереку з дедем. Ти кажи, що то за рахунок, що ти правнш у нас гроші, а сам не даєш?

Василь не ждав сього, тим більше в сій хвилі,

коли він заступав ся за свою дівчину. Кинув відчпного:

— Я даю, що маю.

Більше не мав охоти говорити із якимось невдоволеним.

— Багато маєш? — задерли його за душу. Він, що правда, то правда — таки не мав свого ніщо.

— Чому ти не заправиш у дедя? — питає инший.

— Чому твій дедьо не спільник? — знов новий голос.

Василь дивить ся і не знає, котрого свого добра боронити, чи стати в обороні дівчини, чи відбивати удари на друге своє добро, свою громадську працю: спілку. Він чув, які се небезпечні під сю пору запити і як вони можуть його підкосити.

А тут чує й дєдин голос:

— Або дедьо зсунув ся з глузду? — мовить Іван.

— Чому Танасій не дає свого паю?

Отсе, чого найбільш бояв ся Василь, щоби не порушили прилюдно сього питання. Воно найбільш поспує справу.

— Я даю свої паї! — мовить Танасій.

— Коли? Сьогодні?

— Я даю, як лише звінчаю Василя з Марічкою, — мовить Танасій.

А Іван:

— На святого Николи й ніколи!

— У неділю. За тиждень! — впевняє Танасій.

А Іван:

— На Юрія.

Скільки голосів крикнуло із усеї сили:

— Ви, Танасію, не крутіть! Ви не крутіть!

— Щож тут за закрутанія? — боронить ся Танасій.

— Даєте, чи ні? — питають із усіх сторін.

То як зачне народ бунтувати ся, то стриму тому нема. Чим будь не залагодиш.

Народня хвиля підіймаєть ся з великою силою. Гомін перекидаєть ся з одного місця в друге — тут, там, чим раз дужче, чим раз голосніше. Без уговку. Василь тратить голову. Чує, що ціле діло його уложене з таким трудом, з такими зусиллями, починає холибати ся і він, творець його, його підойма, не має сили підставити плечі й повести його туди, куди бажалось би йому, на той шлях, на який він кинув його всею молодечею силою й завзяттем, а тепер мусить дивити ся, як воно летить стрімголов у пропасть.

Коли не станеть ся тепер яке чудо, коли яка ненадійна поміч йому не наспіє, він не вдержить схвильованого народа при спілці. Не допоможуть уже тепер ніякі його запевнення. Він гроший не має й не дає. Його дедьо не то що не дає, але ще працює всіми силами, щоб осоромити його. А Танасій упер ся. Хиба, що...

Василь бояв ся подумати про се. Так, се одинокий ратунок. Але Танасій твердий. Вони вже говорили про се. Танасій і чути не хоче.

А тут уже чим раз напраснійші голоси:

— Чому Танасій не дає?

— Дам у ту неділю! — крикнув Танасій.

Сї слова, замість утихомирити народ, счинили ще більшу бурю. Значить є щось на річи, коли він не дає сьогодні, але відкладає. Йогож ніхто не силує давати зараз гроші, нехай запишеть ся.

— Сьогодні запиши ся зо своїм паєм! — чути понурий голос.

Вже він для них не господар, не дукар, не той поважний Танасій, що перед його сивим волосом, що перед його розумом та спритом люди мусіли клонити голову. Він уже перший з краю „ти“. „Сьогодні запиши ся!“

Почув образу Танасій. Щось здавило його в горлі. Він на таке не звичний. Промовив крізь жаль здавленим голосом:

— То гріш, що я даю. Як маю дати, то дам лише зятеви, чужому не дам, хочби він і Василь був.

До нього підійшов Юра і крикнув йому на весь голос у само лице:

— А як у тебе, Танасію, не буде до неділі зятя?

— Чого кричиш, Юро? — не менче й собі крикнув Танасій. — Я не оглух.

Перші його слова впали під вражінням крику Юри. Але вмить він схопив душею зміст Юриних слів і стрівожив ся, аж сполотнів.

— Що се таке? — кричить, оглядаючись на всі боки. — Чого хочете? Дам, то дам! Свої гроші даю — не чужі!

— Колиб ви дали! А то ми маємо давати, а анї ви, анї Василь не даєє нічого.

— Берете ся за який інтерес, хочете нас пусти з торбами, а самі стаєє з краю.

- Не хочемо таких інтересів.
- Не мемо втрачати своїх маєтків.
- Не маємо що втрачати!
- Не маємо, не маємо!

Лунав протест із дна, від основ зачатого діла. Се ті, на яких Василь найбільше покладав надій. Бідні вкладчики, члени спілки, що складали свої паї з надією на кращі часи. От, хто почав тепер бунтувати ся.

Він просить ся:

— Алез товариші! Ми розібрали перед вами ціле діло, як на долоні.

Не було відгомону.

— Ми розуміємо одно: даємо роботу —

— І гроші —

— А ви хочете правити нами —

— Й не мете нічого втрачати.

В дверех читальні станув касієр спілки і крикнув:

— А ну-ко гайда! Хто ще не поповнив сьогодні другого паю — сюда!

— Ти нам поверни паї! — загомоніла громада.

— Сьогоднішні й тогідні.

— Люди добрі! — молить Василь ледви не крізь сльози. — Се спілка! Се товариство! Паїв не можна повернути. То була би зі судом справа. Ми ставали до контракту, взяли бутин, сплавачку — мусимо віддати на термін роботу. Як не буде на термін, мемо всі поповняти втрату.

— Я не уплатив ще сьогодні паю на бутин і не му платити! — заявляє з досадою молодий господар.

— Як хочете! — пояснює Василь. — Ви маєте тогідний пай. Як буде потім вас втрата мете платити за тогідний.

— Віддай нам наші паї! — реве спільник.

— Випиши мене зі своєї спілки! — лунає погроза другого.

— І мене... і мене... й мене!...

Василь глянув у розпуці на Танасія. І стрінув ся з його дивним поглядом. Видно якась важка постанова зродила ся в його голові. Так очі блистіли.

— Цитьте люди! — старається Танасій запанувати над гамором своїм дужим голосом, у якому пробивається енергія. — Який чорт, щез би, запутав ся поміж вас, тай повертає ваш розум у бабинський!

А коли гамір не вгавав, він крикнув із усеї сили:

— Та цитьте-ко!

Крикнув так, що відразу втихомирило ся. Танасій нагадав собі молоді свої літа, коли то він у розгарі діл нераз мусів голосом своїм панувати над товпою противників і — перемагати.

— Вислухайтеж мене, що я вам скажу. Я хотів приступити зо своїми грішми на весіллї. Але бачу, що коло вас якийсь добре напрацював ся, коли вас так набунтував. А менї жалкоб занастити добре діло. Як би я не знав, що нам принесе камеральський бутин, то я би вас не пер до нього; тай сам би не дбав про се. Але, як уже пішло на таке, що комусь наша робота не до вподоби, я даю сьогодні свій запис на три тисячі левів.

Годї описати вражіннє сих слів. Ті завзятці, що перед хвилиною булиб рознесли і Василя і Танасїя, що то їх піддурити хотїли, — тепер самі соромили ся своїх криків. Адже то спір увесь ізза того й пішов, що нї Василь, нї Танасїй не давали гроший: Василь не мав, Танасїй не хотїв.

А Танасїй відзискав усю свою перемогу над товпою голоти й забаг прибити її до краю:

— А як ще тепер мете вигукувати, панове господарі, так, як ви що йно кричали, то вас не мати ме ніхто за порядних господарів, тільки за якихось Гершкових наймитів!

Побачив у мить Танасїй свою перемогу. Так постелили ся йому до ніг ті, що булиб його на бартки взяли, колиб до них таке промовив, не даючи свого гроша.

— Не прогнівіть ся, Танасїю. Ми бачили, що ви не даєте свого запису.

— Нам лячно було самим ставати.

— Якби всі спільницькі маєтки зібрав до купи, то ще би не зложив одного Танасїєвого маєтку.

— Як ви мете писати ся, то й я...

— Й мене там припиши, Васи'.

— А ви не даєте, Юро, паю?

— Тоб то пятчину? Га, щож... Треба дати...

— Пан-отченьку! Ви таки не мете вінчати мого Василя з Танасїєвою Марією! — крикнув у весь голос Іван. Він старав ся, щоб його всяке чуло.

Пан-отець скривив ся з відрази. Йому вже доволі було тої крутанини. Сидячи в читальні він і не знав, що тут коїть ся, і тільки, як покли-

кали його лагодити діло, він вийшов та почув саме, як Танасій жертвував свою поміч. Тож, догадуючи ся, що Іван знов хоче все перевернути горілиць, він дуже озлобив ся:

— Чому не буду вінчати? Бо так вам за-багло ся?

— Бо нема такого права, — цідить Іван кризь зуби, — щоб їх вінчати: брата із сестрою.

— Що? — поспитав остовпілий о. Савчук.

— Марійка моя донька від Танасієвої Докії. Ще як Докія дівкою була.

То хмара якби обірвала ся, не счинилаб такого нещастя, як отсі Іванові слова счинили руїну в головах слухачів. Таке се було ненадійне, що ніхто не поважив ся добути слова з грудий.

Один Танасій промовив гробовим голосом:

— Се брехня.

А Іван дав йому тверду відповідь:

— Як я тобі, Танасію, кажу, що правда, то ти не мечи мені в очи, що се брехня!

Василь аж тепер зрозумів усю грозу слів свого дядя. Хотів боронити ся:

— Се неправда! Ви, щоби розвінчати мене з Марією.

— Я, щоби не було Содоми. Щоби святий Господь не спалив нас вогненним дождем.

Танасій чув одно: він мусів боронити ся. Не так перед Іваном, як перед громадою. Перед сим прилюдним закидом йому й його жінці.

Він сказав, звертаючи ся до господарів-слухачів:

— Я стану з Докією до присяги, а Іван теж

най присягне. Кого Бог святий ме милувати, а на кого зішле кару свою святу, Господню.

— Для мене се сором не менчий за вас, — неначе оправдуєть ся Іван. — Щож, коли вперли ся. Я не хотїв. Щоби я так щасливо діждав завтрашньої днини, як я не хотїв того.

До батька приступив Василь і кинув йому голосом повним досади і ненависти:

— А я вам, дедю, кажу до очий, що ви брешете!

Іван стиснув свою бартку в дужій долоні і замахнув ся нею. Але, побачивши спокійне лице визовника-сина, що нї не кивнув ся перед наміреним його ударом, погрозив йому в повітрі і кинув з усеї сили бартку до землі.

Не глянувши більш на те місце, він обернувся, затиснув кресаню і й повіяв ся, як той вихор, у верх ід хаті.

VIII.

Осіннє сонце клонить ся д верхам гір. Уже майже ціле село лежить у тіни — соняшні проміні освічують ще то тут, то там самі вершини протилежних верхів — далі й ті пасмуги світла ще-зають і починаєть ся ігра тіний ночі. В лісах на північних схилах гір — глибока пільма. Із нутра лісової пущі добувають ся затаєні в ній мричи і обсотують дерева чарівною тканню, обіймаючи чим раз більші простори; завмирає життє цілої долини, тільки один шипіт Черемоша набирає тепер непереможної сили й вибиваєть ся так сильно, що все инше приглушує й царює сам один.

Вслухуєть ся в нього Юра і чує в ньому історію цілого свого життя.

Сидить сердешній на кладовищі й забув про світ увесь. Чого прийшов сюди — не знає. Про що думає — не тямить. На що тут жде — не скаже. Прийшов просто з читальні — якась незнана йому сила винесла його сюди й кинула ним під березу. Під його березу. Якби казала йому ждати на остаточну розв'язку загадки його життя. Якби хотіла показати йому те, чого він за увесь вік свій не бачив.

Він сидів, а перед його очима перелітали світами його роки за роками.

Сидить звернений лицем до сонця, а очима забігає у той далекий край полонин, де перетужив та перенудьгував найкращий час весни, літа та осени, шість довгих років вівчарюючи. Не злюбив того життя. Не розумів інших вівчарів. Не міг погодити ся з тим, що, як день божий, так він за вівцями, як день божий, так він, як та машина, з місця на місце, крок за кроком, за отарою. Без думки, без життя, ідеш, куди веде тебе череда. Отой білий баран, що веде щілу отару овець, узяв Юру під ноги. Всі його дні в полонині звязали ся тісно з думками, з волею, з забаганками онтого барана-проводиря. Юра довгий час робив те, чого бажав собі той білий баран. Він наче на шнурку водив Юру за собою верхами, грунями, поточинами. І він ходив і оберігав його, того барана і десятки-сотки інших дробет. І врешті зрозумів, що їх два барани ведуть отару: той білий з переду веде її, куди він знає, а той чорний з заду: Юра, іде слідом за отарою, куди поводитим її поведе.

І тоді настав час боротьби. Юра не міг примирити ся із тим, що він має перемінити ся в слухняний знаряд барана-проводиря. Він тут вівчар, він тут береже отари, він веде її, куди хоче. Забаг проявити своєю волею. Почав гнати вівці туди, куди він задумав. Але хутко побачив, що вони все пішли туди, куди повів їх не хто, а той білий баран і його, Юру, потягли за собою. Побачив усе за пізно. Не міг уже повернути туди, куди був спершу задумав. І йшов мовчки, понуривши голову, з фльоярою під пахою. Не грав уже того дня до вечера.

А другої днини він уже зранку задумав, куди піде з вівцями, ватагови сказав, товаришів - вівчарів наказував, щоби не давали збити ся з дороги. Так вигукує з самого ранку. Підуть полудневими збочами Чорногори в напрямі до Шпиць. А диви над вечір — вони над Дзембронєю. Мара якась. Якась бісова сила онтой баран. Куди він не поведе отару. Сам не чув ся, як видерли ся на верх Чорногори, як спустили ся на північні її узбочи й опинили ся ледви не на краю полонини коло Дзембронї. Аж під вечір він стямив ся, як то якась нечиста сила водила його світами, тумана йому пустила, заставила його тугу свою виливати на фльоярі, а за нею він про світ увесь забував і про всі свої думки.

Він ще не раз ставав до боротьби із тим проклятушим проводирем-бараном, а возьме грати у фльояру, стануть виринати перед ним картини з села, як жива зявить ся йому його Катерина, оттак іде крок за кроком, і про світ увесь забуває.

„Біс його бери, того барана, як він мене виводив сьогодні вертепами“, — заклене було під вечір, коли з нудьги не може вснути, а ноги допоминають ся свого права — відпочинку.

Потім залишив пусу боротьбу. Полюбив навіть те розумне сотворінне з великими чорними очима. Яка дробина, а який воно розум має. А яку перевагу над людиною. Ти куди хочеш, гони його, роби, що знаєш, щоби воно пішло туди, де ти загадав, а воно таки піде, куди йому забagnetь ся. І ніяка сила його від того не відверне. А най-ко наближить ся його пора — гляди, як воно завертає д загородї. Якби знало, що його

жде в тих нетрях у глуху ніч. Не бій ся, воно сокотить ся не гірш людини, йому й наставника не треба, таке воно мудре.

Уже Юра ніколи не казав, коли запитували його вранці, куди підуть. А, підуть за вівцями. Куди їх дробета поведуть. Щоб лиш не повели світами. Але й то нема страху. Поверне сонце з полудня, й вони стануть вертати самі.

Та з часом таке життя стало невиносиме. Юра чув, як завмирає щось у його душі. Завмирають думки, що перли його до діла. І раз по раз сильніше почала бунтувати ся його душа перед такою повільною смертю. Доки він отак туманіти ме. Доки він буде невольником онтого білого барана й його отари.

Юри не розуміли товариші. Для них увесь світ — полонина. Станеш тут і куди не глянь, ти бачиш світами. Онде в Черемошовому яру довжезною смугою розкинуло ся Жабє. Скрізь потоками: Дзембронєю, Бистрецем, Красником, Ільцею сполучують ся з головною долиною ріки поменчі долини — всюди тими потоками розкинули ся хати, снують ся коло них на зелених царинках люди і що кождий з тих людей бачить свою царинку, та ще сусідський грунь, а вони тут на полонині панують поглядом над цілим селом, над усіми присілками, вони тут як вартівники поставлені на те, щоб орлиним своїм зором зоріти за життям здовж цілого Черемоша. Мало того, ціла Чорногора стелить ся із усіма своїми верхами, коли вони вийдуть на її верх над озером Шибенкою. Одна тільки Говірля кланяєть ся їм із своєї висоти, а то вже побіч неї все у них під

ногами. А буйний вітер приносить їм привіти від усіх верхів і далі несе привіт від них. Несе далеко ід угорським, румунським, буковинським верхам. То можна вік цілий жити і не бачити тої краси, не зазнати тих величнїх вражіннїв сили, що їх зазнаєш, ось так вівчарюючи.

Правда, те все правда, признавав Юра. І він так думав спершу, і він таке відчував. Але потім він став нудьгувати.

Навкруги такий розкішний світ зеленї і ріжних-преріжних красок зілля і цвітїв, твій зір купається у тїй пишнотї, а ще як постелиш тужний голос фльояри по тому коврї і він покотить ся узбіччями Чорногори аж до далекого Черемошу і тільки там, на його камяному днї, завмирає, сполучуючи ся із шумом бистрої, прудкої води, ти, було, думає Юра, забуваєш, що дієть ся з тобою. Чуєш шум полонинського вітру, купаєш ся в морї соняшнього світла! Як воно там якось инакше світить і грїє, те сонце на Чорногорї! Як не в силї за увесь вік забути того полонинського сонїчка! Пустиш свій зір у безвісти, а тугу свою у звуках фльояри виливаєш... А всеж таки та нудьга їсть тебе з дня на день більше, з дня на день сильнїще. І куди нї поверни ся — не визволиш ся із її кігтїв.

Юра не був із тих, що могли вдоволити ся спокійним, рівним життєм. Там на верхах Чорногори навіть сварки не заведеш нї з ким, не то що! Сьогодні те саме, що вчєра, і завтра знов те саме буде. Хиба, що настане година і дощї та тучї обмерзять тобі життє. Стільки всеї відміни. А то нераз перетріпає тебе градом. Або й снїгом

метелиця вкриє усі верхи посеред літа. От тоді починаєть ся і в них, у вівчарів, журба, минає їм час на міркуваннях та роздумуваннях. Здавалось би журба їх ізнесилить. Ні, Юра тоді почував себе найкраще. Він мав нагоду проявити найбільш своєї підприємливості. В нарадах він бував тоді перший. Коли зневіра розсідала ся в серцях товаришів, він проявляв найбільш відваги й надії, певности себе.

Але небаром він знов попадав у скуку.

Так вівчарив п'ять років. І був би може й далі не відказав ся від того. Дома не було на чому сидіти. Землі дасть біг! Женив би ся — та на яке! Катерина теж не в статках.

Та ось на шестому році дві події склали ся такі, що повернули його життя на інший шлях. Умер дедьо. Юра став тепер господарем на хаті і трьох царинках. Поховав дедя, але сам вернув у полонину. Аж ось серед літа дізнаєть ся він, що полонина, на якій вони пасли вівці, одна з найкращих полонин на Чорногорі, перейшла в жидівські руки. Всі вони, скільки їх там вівчарило, сльозами вмили ся з жалю. Бачили се і чували, що жидова повиманювала від людей найкращі царинки та почала добирати ся до лісів. А отсе вже тут, то там полонинка опинить ся в жидівських руках. Але як найкраща Чорногірська полонина, й вона, пішла з людських рук у жидівські, і то в додатку захопила Юру на верхах — він і всі товариші зарекли ся вівчарити тут нарік і на весь вік. Пішли людськими полонинами. Юра вернув у село.

Став господарити.

Гірке було його господарювання. Як сьогодні пригадує собі, що він застав у своєму осідку: стара хатчина з діравим побоем — що перш усього треба було лубем її вкривати, чим було жінку до неї вводити. В хаті голі ослони, ні ліжника, ні верети, ні миски, ні ложки. Коло хати й одного хвоста не було.

Одно: і хата і царинки чисті, як сльоза, без довгу.

І на все те двоє дужих рук. А за скільки місяців, як померла мати — а Юра звінчав ся з Катериною — четверо.

І пішла робота. Завзята, неутомима, без просвітку без відпочину...

Минав йому вік у бутинах та на воді.

Що порпають ся в зимі снігами в лісі, мерзнуть — перемерзають, з голоду примлівають, із студені пухнуть, то прийде весна, літо, вони, як божий день, на воді, а то у воді коло тих навісних ковбків. Крови у собі не чують, бовтаючи ся в каламутних весняних водах Черемоша, то виловлюючи ковбки із води на дараби, то потручуючи їх на середину ріки на поденній роботі при плавачці.

Як, було, думає Юра, прийшло ся в перше лізти в постолах у воду, якийсь страх брав його. А то як уже замочиш ся, то якась дивна сила води рве тебе на саму середину ріки. Якийсь шал захоплює тебе; побачиш ковбок, що приготив сяб тобі, то кидаєш ся на стрічу йому, хочби прийшло ся замочитись із головою. А вже ледви

чи бував такий день, щоби Юра приходив у вечері домів, не замочивши ся по пахи. А як раз замочиш ся в лудінню по груди, то мусиш уже раз коло разу гріти ся в студеній воді. Вона кров тобі зморожує, але замочиш ся, здасть ся тобі, що тобі стає відрадніше, вода така студена, що аж пече і що тебе кине в дрозь мокра сорочка, прилипаючи на повітрі до тіла, неначе шукаєш нагоди, щоб її відмочити й жарою студеної води нагріти тіло.

То так витягала вода всю силу з людського тіла, що ноги ставали, як ломаки. Шкура на них обвисала, тіло завявало. А проте навісна доля гонила його в одно на воду. Се був одинокий заробіток Юри, плавачка та дараби — одно, що давало йому змогу прожити.

А доробив ся він у тих лісах та на воді до того, що царинки свої позадовжував, дітий не в силі вивінувати хоч так, як його дедьо йому по смерті своїй полишив. Була у нього одна надія — і та розвіяла ся. Гадав, що та нова спілка вивратує його від загибелі — та вже тепер і надіятись нема чого. Усе пропало. Добре, що бодай другого паю не вплатив. Віддасть позичену на перший пай п'ятчину — буде менче довгу. А то вона пропала, на віки пропала.

А все через дурний його розум. Бо деж таки, щоб із нічого та таки щось ізробити. Не може зрозуміти, як то опутала була його якась дурна омана та як він погнав ся був за такимиж, як і він, безумцями, яж уже в думках повизвольовали ся від лихварських довгів, як ліси рубали, фабрику за-

водили, робітників наймали, гей які пани, чи німці, чи жида.

Дурний ти, Юро, та дурний. Та ще дурніший, як той загонистий Василь. Бо він молодець, легінь, йому пусте в голові. Що він там знає, що то біда, що то довги, що то журба на голові та безпросвітна! Ади, як він рубав ліси язиком, тай уже вирубав, уже й до Вижниці відставив, а то й до границі! Ще й сокирою не кивнув, а вже покінчив роботу. А з тим погріб усі наші надії. Дурний ти, Юро, дурний! Як ти міг таке надумати, що для тебе є ще який поратунок! Один тобі ратунок ось тут під сею березою, а там уже найдіть ся, що божа воля. То вже так стає на світі, що хто не мав зранку, той не мати ме й до останку. А що ти був старець, то твоїм дітям і на торбу не стане. Га, щож діяти! Не мав сми такої гадки, щоби їх старцями лишати, а лишу — не мій гріх. Працював сми, що було сили. Одної години не змарнував сми на пусто. А що сми не мав щастя — божа воля. То, було, нераз намучу ся, на бідую ся, заки зібю дарабу, тиждень мине, більш тижня. А вода прийде несподівано в ночі — дивиш ся вранці — пішла твоя праця, пішов твій труд світами. То ще добре, як не відобрали. А як уже записали, то або плати, або іди шукай розбитої дараби та досгав її до Вижниці, бо душу з тебе випруть, поле тобі продадуть, з хати виженуть!

То вже так якось іде на світі, що людям стає чим раз тісніше жити. То як хто, як той Іван або й Танасій, дістане в спадщині ґрунта і царинки та полонини, то в двоє їх стільки поли-

шить дітям. А деж тих статків набереть ся для них? Усе то людська кривда. Зрабують, зруйнують одного за одним і нашою працею, маєства собі збивають, а нашою кривдою розсїдають ся на стількій землі, що й ліку їй не знають. А що він, чи сей, чи той, чи то Іван, чи Гершко собі придбає, то тобі, Юро, то тобі, Миколо, то тобі, як там вас не кличуть, отсих злидарів, то вам того не стане. Аджеж з неба йому не причинить ся божої землиці. Не впаде з неба манна для такого богача. Лише в людей він мусить її забрати. І що діди наші були господарі, а деді ще могли вижити, то ми вже більш голодуємо, чим маємо на хліб, а наші діти то вже таки запродавати муть не лише свою силу так, як ми, але й свою душу запродалиб і то купця не буде.

Юра задумав ся гірко. Із жалю не стало вже в нього сили вести нитку своїх думок. Вони пошматовали ся. Як мричі по дощи то тут, то там виринають лісами і вмиць щезають, щоб виринути в іншому місці і в іншому вже виді, так Юрині думки порвали ся і стали блукати у темняві, цілком незалежні від його волі, півсвідомі, майже неуловимі.

Блукали у безвістях і в пітьмі ночі.

Нараз обхоплює його страшний жах. Йому ввиділо ся, що вже нема йому пощо йти до хати. Там його ніщо доброго не жде вже. Коли що, то тут йому лишити ся на віки. А враз із тим якась така безмежна тривога обхопила його душу, що схопив ся на рівні ноги та став оглядати ся на всі боки. Він не хоче, не може ще кидати сеї землі. Ще не зробив усього, що повинен був. Ще

довгів не сплатив, ще землі своєї не увільнив від записів. Він мусить іще жити. Він хоче іще жити. Аджеж Іван обіцяв відписати йому всі довги! Треба квапити ся. Завтра буде у нього. Підуть до суду, знищать запис на його земельці. Іван сказав своє слово. Він додержить його. Аджеж Юра зробив усе, чого він хотів.

Лише колиб швидше забрати ся звідси. Яка нечиста сила занесла його сюди. Се його сумління гнало ся за ним, що він розбив цілу спілкову роботу. Спілки і так не булоб, бо Іван розбив її сам своїм повістуванням. Але він, Юра, помагав йому розбивати. І перш, чим міг покористувати ся своєю ганебною роботою, мусів тікати перед своїм власним сумлінням. Але чого сюди? Яка сила занесла його на кладовище.

Він став трясти ся на всему тілі. Чує, як волос наївив ся йому на голові. Дивить ся навкруги і не бачить нічого. Така якась страшна темнява впала, що ні проглянути її. А тут зачинаєть ся якийсь рух, чути якісь таємні голоси.

— Що се? Що тут буде! Господи Боже святий! — починає хрестити ся Юра. — Боже, ратуй!

Затис крисаню на голову і скільки сил йому стало, почав утікати з кладовища. І чув, як дух йому захоплює, тікав останками сил, а за ним гонили ся якісь примари, виплоди його думок, його міркувань безладних.

Коли прилетів до хати, жінка жахнула ся. Такий блідий був, такий ще більш здавалось сивий, чим досі був. Кинув ся на ослін увесь у дрожи.

Куди його не носило за сю довжезну ніч!
Якими то світами він не заблукав ся!

Ціле своє життя він пережив. Всі свої радощі перерадів, всі смутки пересумував. Сміяв ся, плакав, стогнав, кричав... Не чув, як жінка говорила д ньому, як діти, внуки кликали його, просили. Таке їм щось відповідав, що бояли ся стояти коло нього.

Страшну ніч пережила ціла родина.

Другої днини рано-вранці сумний-пресумний голос тримбіти тужив на все село, повістуючи від верха до верха тривожну вістку. На сей тужливий голос, хто жив, ставав і прислухав ся, звідки пливе.

— З онтого груня.

— Чияж там хата?

— Чи не по Юрі Васи́линюкови тримбітають.

— Най з Богом спочиває. Набідував ся за ввесь вік.

— Хто не зазнає з нас біди...

А тримбіта далі плаче голосить на всі гори:
Не стало вже в живих Юри Васи́линюка... Не стало вже в живих...

Друга частина.

I.

Докія вернула з церкви і стала дожидати чоловіка, щоб забрати ся полуднувати. Не приходив довго. І Марійки не було. Вона позабирала малі діти, винесла ліжнич перед хату, розстелила його на траві та полягали на ньому всі четверо: Докія й троє діточок. Гріли ся до сонця. Як раз перед хатою воно так жарило, що не знати було, що се вже пізна осінь. Вереме вибрало ся на причуд гарне. Позаранками потягало морозом, але коло полудня така була спека, як у серпні. Діти користували ся сонцем до схочу. Якби відчували, що вже небаром настане люта зима. І Докія, що цілий тиждень у роботі — тепер простягла ся свobodно і жде чоловіка.

Її душа спокійна. Працює, скільки сили їй стає, дбає, щоби як найбільше встарати для хати, для господарства. Її Танасій добрий. Не може жалувати ся. Взяв її бідну, але Бог нагородив його. Щастить їм і з води і з роси. Що не зачнуть — усе користь їм приносить. Він збиває маєтки світами: верхами, лісами, полонинами. Вона дбає в хаті. Він здав на неї маржину, що коло хати; вона кутає її, господарить молоком, маслом,

бриндзю робить, завсіди принесе йому тих скілька банок у тиждень. Буває не раз і поверх десятки. А він прийме гріш, усміхнеться вдоволений, подивиться на неї лагідно. Не милує її. Інші чоловіки якісь инакші для своїх жінок. Він, бач, не можна сказати, щоб не любив її, лихого слова їй не скаже. Такий то вже добрий для неї. Але щоб милувався з нею — на се не стає в нього ніколи часу. Він любить її, але инакше, як — от хочби...

Подумала і неначе хмарка пересунулась по її лиці.

— Бог із ним, з тим Николаєм! — зітхнула сумно і враз немов успокоїла ся. Вернула їй рівновага. Як раз малий Грицько повис у неї на грудях; пригорнула його до себе і поцілувала. Зітхнула в друге.

Ще раз вернула їй до серця навісна думка. Десь у буддень, при праці ніколи про нього не згадає. Якби не жив для неї. Дарма, що недалекий сусід, дарма, що не раз чує його голос, чує kleпаннє коси на його царинці. Навіть не гляне туди. І не стрічає ніколи. А стріне:

— Дужі, Николаю?

— Миром Докійко. Єк днували?

— Добре Николайку. Єк ви?

— В гаразді.

Стільки їх бесіди, стільки й розмови.

Але прийде неділя, то хоч роки цілі минули — нема такої неділі, такого свята, щоби не згадала його. Тай ще колиб так Танасій сидів тоді у хаті, і на думку не приходилоб їй ніщо таке. А то в неділю, ні в свято його ніколи нема дома.

Він тоді як раз найбільше за ділами. Вона лишасться сама-саміська. І тоді наводить на неї туга. Було вийде перед хату і мимохить гляне ліворуч — а там сидить у вікні Николай із жінкою. Або полягають у садку. Або хтось зайде до них; вона кутається у хаті, він сидить перед хатою і перекидаються словами. Коже їх слово чути в таку пору. В буддень, якби їх не було на світі, а в свято таки лізуть їй в очі, в голову, в серце, не може не чути їх. Інколи мусіла втікати до хати й запиратися, такий туск підступав їй під груди.

А буває часом стануть сваритися. Не може їх зрозуміти. Вона ніколи не сварилася із Танасієм. Чи він такий добрий, чи вона така плоха, досить, що до сварки у них ніколи не доходить. Одно завсіди уступить. А ті там, що милуються, а що вже стануть сваритися, лаятися; кричать обоє та так завзято, що на всю округу луна йде. Сварка кінчитьсЯ звичайно в хаті. Чи доходило між ними коли до побоїв?... Не моглаб сказати. Не бачила.

Докія переловила себе врешті, що за багато думає, про що не требаб. Звертає увагу на дитий. Починає з ними говорити. Голубить одно, пестить друге. Гладить головки, грається їх шовковими кучериками.

Глянула на сонце і троха знетерпеливилася. Вже добре пізно. Чому нема Танасія? Пішов до читальні, але вже міг би вернути. І Марічка кудись повіялася. Могла би теж сидіти більше в хаті.

А то така скука... Все поробила.... Пішлаб до маржини, якби пополуднували. Минув би скор-

ше час до вечера. Її маржинка така розумна, так її розуміє, коли вона говорить до неї. Кожда коровиця знає, що вона їй скаже. Такими мудрими очима глядять на неї, що якби то не німіна, моглиб зрозуміти одна одну. Вони й дивують сядесь, що сьогодні неділя, а вона не навідуєть ся до них.

Нараз глянула перед себе, йде сутками Марічка. Чого так хутко. Що? Плаче?

— А тобі що дівко. Ти чого заплакала ся?

А з грудий Марічки як не бухне риданнє. Дарма було просити, пусто було приговорювати, не вгаває в плачу. Коли нарешті утихомирила ся на стільки, що могла промовити, розповіла все:

Так і так. Вона Василеви сестра. Чому мамка не сказала їй сього, коли бачила і знала, що вони люблять ся обоє?

— Яж не таїла ся, яж не ховала ся від тебе, мамко моя люба, чомуж ти мені правди всеї не сказала? Чого ти мене довела до нещастя? Ти одна знала всю правду, ти одна могла мене ратувати, мамко моя нещаслива.

А мати слухала стрівожена тих жалїв доньки, і серце їй рвало ся з болю. Чим вона її розрадить, що скаже їй? Одно скаже, що все те брехня. Але того мало. Треба так се сказати, щоб Марійка повірила. Щоб сумніву не було.

Як він міг, той глитай, той клятий Іван наговорити на неї таку неправду? За те, що так вірно йому служила, що дбала за його працю ще більше, як за свою? Вона піде й до очий йому скочить за сю брехню, дороги йому не дасть

перейти спокійно, на весь мир буде кричати, що се брехня.

— Дай мені, мамко, потіху, дай мені, мамко, розраду. Тай не мені лише, але ще й дєдеви мому. Такий, кажу вам, мамко, чорний став, як та земля; від одного слова прив'яв.

Аж тепер згадала Докія те, що найбільш сумне у сій події. Вона мусить стати перед Танасія і сказати йому просто в очі: „Неправда!“

А чи зможе?

Доньці сказала ширу правду. Таку святу, як на сповіді: „Василь не брат тобі. Присягаю, клену ся на кости своїх дєдя та нені, най мирно спочивають“. Але що скаже Танасієви?

Одно скаже: що сказала, коли Марічка прийшла на світ. Він дуже ходив тоді сумний. Не міг повірити. Нічого їй не казав, лише не на-вертав ся до дитини. Як вона впевняла його, як кляла ся, як хрест святий цілувала. Не переставала впевняти, доки не повірив. А потім уже ніколи не було між ними про се бесіди. Як уже раз повірив її словам, утихомирив ся, не зачіпав більше сього питання ніколи.

Але що вона йому скаже тепер? То не лише боронити ся проти закиду Іванового — ще треба мати на гадці, що Танасій плюне їй у лице, споневажить її, нехтолицею її назве, остатними словами її полає, не лиш за те, що стало ся — за брехню цілого її життя. Бо, щоб він їй тепер уже повірив — нема надії. Ні пробувати не буде, ані старатись його переконувати. Буде мовчати і — плакати. Виплаче своє горе гіркими сльозами,

розбільними риданнями. Колиб ще серце їй не трісло із жалю!

Танасій вернув пізно в вечір до хати.

Кинув ся на постіль, вкрив ся ліжником і ні до кого не обізвав ся і словом. Якби його не було в хаті.

Докія не займала його. Сиділа на ослоні і втирала мовчки сльози. Доки не здрімала ся над ранком.

А Танасій перевертав ся з боку на бік. Тільки стогнав із глибини душі.

Не було в його голові дум, не було в його серці жалю, якась пустка настала у душі. Він чув, що похоронив когось, щось погребав у своєму житті. Що?... Байдуже! Не стало чогось, що отсе двацять років теплом ogrівало ціле його життя, всю його працю. За одним ударом розлетіло ся, у безвісти провалило ся. І нема вже ніщо для нього. Ні працювати для кого, ні трудити ся. Усюди обман, скрізь брехня — усе, чим жив, для чого працював, на що надіяв ся, в одній хвилині лудою стало.

Покінчив відразу з усім.

Правдувати ся? З ким? Пощо? Хибаж дізнаєть ся правди? Або треба йому іншої правди, як та, що почув її?

Не має в нього жінки, не має дитини, нема вже хати, щоб тримала його. Усе тут чуже йому, усе ненависне, в добавку все брехливе.

То найгірше нещастє перетерпиш, найлютіший біль перенесеш, час загоїть найбільш болючу рану. Але як навкруги тебе брехня, як усе,

в що ти вірив, покажеть ся обманом — нема вже життя в таких відносинах! Коли побачиш, що ціле твоє життє основувалось на брехні...

Танасій підвів ся на постелі, заскреготав зубами і гепнув собою з цілої сили, аж кости захрустїли, аж дошки під ним затріщали.

Страшний жаль розібрав його. Яке то щасливе було його життє. Жінка була йому згідна і добра в господарстві, давала лад усеми і все кутала; у пустоту ніяку не вдавала ся. Він в одно казав, що вже ліпша не може бути.

А тепер де вся та правда діла ся, куди вона повернула ся?

Для кого він усю свою працю покладав, для кого ночий не досипляв, для кого не доїдав, не допивав, ціле життє для кого і для чого він трудив ся? Щоби почути по двайцяти роках, що його за весь вік обріхували, обманювали, на чести обікрадали?

Із його грудий вирвали ся гробові стогониридання. Плакав без сліз глибоким мушинським плачем.

Далеко ще до світу встав, закинув косу через плечє й пішов косити отаву. Пішов на далеку царинку, хотїв бути як найдалі від хати. Взяв із собою кусень хліба і перебув так цілу днину.

Як він завзято косив! То двох добрих косарїв треба було, щоб махнути ту траву. До вечера отава встелила всю царинку шовковими кучерями.

Танасій чув, як на душі йому лекшало за кожним махом коси. І чим більш дізнавав пільги, тим завзятїйш увихав ся. Люди переходили, здо-

ровили його. Не чули відповіді на привіти. Ставали й дивувалися розмахови його коси.

— Ого раз косар! Ото, як богач на своїм косить. Не дай, Боже, такого здоганяти. Душу би випер із тебе.

Танасій не бачив нікого, нічого не чув. Не переставав увихати ся, аж доки не викосив усього свого жалю, усього болю свого серця.

І знов ляг у вечері і словечка не промовив ні до кого. Здавало ся, не бачив ні Докії, ні Марічки, ні дрібних дітей. Коли хотіли покласти ся коло нього, відсунув їх рішучим рухом від себе; Докія забрала їх і поукладала спати на ослонах. На диво Танасій вснув ледви притулив ся до ліжника. Пролежав, як колода, до ранку. Спав, мов здоровий.

Вранці поклала Докія миску грітого молока, кулешу — Танасій сів, поснідав; потім встав, одяг ся і промовив:

— Я скошив вчора під вивертом отаву. Треба сьогодні згромадити.

Докія спитала:

— Ви скошили, Танасію, всю отаву?

— Усю.

Сплеснула в долоні:

— Ви самі скошили вчора цілу царинку?

Глянув на неї спокійно. Не промовив ані слова. Обернув ся і вийшов із хати.

Пішов у Косів.

Гнало його геть від хати.

Пішов токмити ся з жидами за маржину. Давно вже заходили до нього. Не хотів з ними

говорити. Сїна вробив гаразд. Нема потреби збувати тепер під зиму маржину. На весні платити ме.

Аж ось инакше надумав.

Хотїв збути ся всего, що було коло хати. Усего господарства, яке віддане Докії під догляд, її опіку. Не може дивити ся, як вона буде кутати ся коло сього. Мусїв би що скілька днів приймати від неї гроші, обговорювати важніщі справи. Не може. Не сила. Поклала таку гать, що не перебеш її. Не знає, як жити з нею. А жити треба і мусить. За старий уже, за поважний господар, щоб мав за пусте, що й плюнути не варто, тягати ся з нею за чуба. Але господинею вона вже в нього не буде. Най там порпаєть ся в грядках, най її навіть не бачить, але щоби вона мала дбати про його маєток...

Жалував, що заставив її до положу. Краще було наймити громадільниці, чим її висилати сушити отаву.

Ішов почerez верхи. Куди не гляне — скрізь люди косять, то сушать отави. Погідна осінь, суха, а літо було мокре. Буде паші з на два роки. Шкода збувати маржину.

Задумав ся.

Як гірко старав на неї. Цілі роки в тяжкій роботі, лісами, то полонинами. Працю свою вкладав, невтомиму роботу. Не було для нього супротивностей, ані перепон ніяких. Що задумав — перевів. Три полонини в його руках. П'ятьдесять штук маржини в полонині — десять коло хати. Є про що подумати, є коло чого заходити ся. За увесь вік ні одної днини не змарнував, щоби пропити її, пусто перележати. Ще й тепер

є в нього сила. Є завзяте до праці, є голова до діл, немає ціли. Брехня царить у його домашньому житті. На брехні засноване ціле його родинне щастє. Увесь вік розпадав ся коло дитини навидїв її, любив, і нараз мусить викинути із серця.

Зморщив брови. Як ішов, станув і повернув ся ід своїй хаті. Не бачив її почерез ґрунь. Добре, що не бачив. Не розривала рани його серця. Здавив п'ястук, погрозив у напрямі своєї домівки. Добре, що втік із хати. Якби була тут коло нього Докія — побив би її. За одно. За те, що осмішила його. Що ввесь вік, коли він голубив малу Марічку, він являв ся в її очех дурнем, обманеним дурнем, тулив до себе чужу дитину і радїв нею. Гордий був на неї.

— О, бодай тебе божа сила побила, ти нехтолице проклятуша. Бодай ти там, де стоїш, вила ся із болю, як отсе я тут караю ся через тебе. На який сміх ти виставила мене! Як ти мене споневажила! За моє добре серце, за дурний мій розум. Що я не дивив ся на люцькі маетки, — взяв тебе бідну наймичку, думав робітницю буду мати. І що мені по твоїй роботі? Що мені з того, що ти вік увесь розпадала ся над моїм добром, розсідала ся над ним, більш дбала про нього, чим я сам.

— Як днували, Танасію?

— Миром, як ви, Андрійку.

— Мирно. Куди так пилуєте?

— В місто. Боже вам помагай.

— Дякувать за слово добре. Най і вам Бог помагає.

Минув косарів. Затис кресаню і полетів вітрами. У кожному слові причував ся йому насміх. Ішов нарочно верхами, щоб не стрічати людей. І тут є. І то такі, що в неділю були в читальні. Чули усе. Ото, як розпустили язика! Чомуж не сіпнути „богачика“ за печінки? Таке то вже, що люди бачуть лише твій гріш, твої маєтки, а не хочуть розуміти, скільки то пішло твоєї сили й життя. А хитнула ся тобі нога: чому не вдавити по голові, по плечех, по руках, куди попаде. Відплатити богачеві за те, що посмів працювати більш, чим інші, що мав щасливу руку. Якби чекали на сю хвилю. Однаково раді, як колиб збув ся свого маєтку. Більше ще збув ся. Чести. Доброго імени. Доброї слави. Іван, його суперник, насміяв ся над ним. Свою покидку йому підсунув. От, яку штуку втяв!

— Га, га, га! — реготав ся безтямно. — А ти, Танасію, плекав дитину і не чув того, як насміхають ся з твого дурного розуму! От як! То були пізніщі і вмирили одно за одним, а та приблуда лишила ся. На стид! На публіку!....

Задумав ся над останнім проклоном. І жалко йому стало. Гіркий жаль здавив йому серце.

— Яж так її любив. Яж так люблю ту Марійку. Чого я так клену їй. Чого я такого лиха їй бажаю. Двацять років тішити ся нею, двацять років дивити ся, як воно росте, розвиваєть ся, набираєть ся краси, немов та молода гаджуджка розростаєть ся, як та чічка розцвітаєть ся... Чиж можна те все забути. Чиж можна викинути із серця те, що вросло в нього, що стало найдорощим твоїм скарбом? Чи можу я каменем ки-

дати на неповинну дитину? Що воно біднятко завинило? Що виросла така гожа? Що в серце моє так глибоко запала? Що мала таку маму, таку...

— Ох! Господоньку святий! Помилуй!...

Вернув ще загоді. Нічого не зорудував. Ходив по місті, зазірав до крамів, розмовляв із знайомими. З жидами не зачинав бесіди. Коли його питали, казав, що має час. Може чекати. Прийде ярмарок — буде бачити ціну.

Перша думка, яку задумав у поспіху, у горячці, покинула його. Прийшла розвага. Інакше й бути не могло. Він був за розумний, занадто зрівноважений ціле життє, щоб під поривом хвилі ділати. Він знав, що не одно, як перед ярмарком прийдуть жиди до нього, а як він тепер піде сам до них.

Вернув домів із сильною постановою не піддавати ся. Не змінить у нічому свого життя. Що стало ся, — стало ся. Пропало і не відстане ся. Щож зрештою змінило ся? Марійка остала та сама Марійка, що й була. Любив її до неділі, не може не любити й далі. Так Бог судив, що полюбив чужу дитину. Най Бог прийме за гріхи. Докія? Хибаж вона мало намучила ся ціле життє, ховаючи ся перед ним із злосчасною правдою. Хибаж мало їй уже кари, тої брехні цілого життя? Ще більш її карати? Як? Пощо? Який хосен буде з того? Що повернеть ся? Що направить ся? Ще більш їй жалю завдавати, як мала? Хибаж не старала ся бути доброю господинею? Не дбала про ціле господарство? Хто

знає, якби не та брехня в її житті, чи не булаб вона, як інші, з любасами водила ся і аж тоді неславою його вкривала?

Успокоїв ся цілком, примирив ся з усім. Хотів ще розмовити ся з нею. Але вже спокійно.

А як прийшов до хати, язик якось не повертав ся на ту справу. Очи не могли дивити ся в той бік, куди вештала ся Докія. Мовчав. Думав, нехай так забудеть ся. Краще без усяких пояснюваннїв. До чого договорять ся. Знають уже все: і він про її вчинок і вона про його думки, що він про неї думає. Краще не говорити. А то люди людьми. Стануть розбирати, не без того, що скипить злість і жаль у його серці і він ще піднесе на неї руку. Пощо! Що сим направить! Минуле не завернеть ся; а життя між ними не буде. Вчинить ся така прірва, що таки зараз — хоч він, хоч вона будуть забирати ся з хати.

Минуло так два дні.

Одно, що бачив, то те, що Докія плакала, куди ні повернеть ся. Лице запухло, очи стали червоні, мутні. Роботу робить, але якби спала, або якби ходила в горячці. Така сумна, що жалко дивити ся на неї.

Одного вечера опинили ся в хаті самі обоє. Діти загуляли десь на греготі, Марійка коло маржини.

Він вибирав ся на ніч до зимарки. Пішла тривога верхами, що показали ся вовки. Годі лишати так маржину без опіки. Полонинами впали сніги — маржина на зимарці — в двох місцях, Є там наймити, але без господаря не буде.

Чекав на вечерю.

Нараз Докія повертаєть ся від печи, паде перед ним на коліна й заливаєть ся слізми.

— Танасію, карайте мене, як знаєте, вбийте мене, але не вбивайте дитини. Що вона бідна завинила?

Мовчав, нахнюпившись. Знав, що така хвиля мусить прийти, ждав на неї і бояв ся її. Волів би, щоб не приходила була. Давно вже була в нього постанова не обзивати ся. Хотів її додержати.

— Вона злагодила ся, бідненька, до весілля, не ломить їй життя.

Не втерпів. Підскочив на ослоні і промовив різко:

— Що? До якого весілля? З ким?

— З Василем.

— Докіє!...

Крикнув так грізно, що покотила ся головою на ослін та вдарила нею з усеї сили. Її душі брала ся розпука. Відчула в його голосі погрозу, щоби не важила ся пробувати вмовляти в нього брехні. Страшну погрозу. І зрозуміла її. Мусіла рішити ся: або так заговорити до нього, щоб повірив їй на віки і признав раз на всіди Марічку своєю дитиною, або — признати ся до усеї правди. І нараз стала жалувати, що зачинала бесіду. За скоро ще, або за пізно. За пізно тому, що треба було зараз, під першим вражіннєм, боронити своєї чести, виступити проти нікчемної брехні Івана, а коли сього не вчинила, треба вже було виждати. Танасій за тих скілька днів наболів, але ще не зараз переболіє.

Ось такі невеселі думки карбулилися їй по голові, коли ридання грудь їй розривали. Чула, як Танасій сопе злощасно. Як гнів і лють підступають йому до серця. Пахкав завзято люльку.

Треба було рішити ся сьак або так, але хутко. Всі її міркування, що їх укладала собі в голова думках уже від скількох днів, нараз розсипали ся. Показали ся пусті, без основи. Треба було все на ново передумувати, а тут не було коли. Підвела ся і промовила непевно:

— Усе те, що говорив Іван — брехня.

Заперла дух у собі і ждала, що скаже чоловік.

Танасій мовчав, нахнюпив ся ще більше і, не дивлячи ся на неї, промовив:

— Вже радше було, Докійо, не зачинати брехати. Знаєш, що я тобі не повірю.

От тепер вона відчула всю неправду Іванової клевети, повтореної так спокійно Танасієм, з таким переконанням. Вона не може стерпіти сього. Най дієть ся, що хоче, мусить боронити ся. Станула випростована перед Танасієм, ковтула останні сльози і стала говорити, обурена в своїй жіночій гордості.

— Я кажу вам, Танасію, що те все неправда, що говорив Іван. Я служила в нього, то правда, але він не в голові мені був. Я й не дивила ся на нього. Я свою роботу робила і більш нічого не знала. В нього була молода жінка і він коло неї заходив ся. Я йому се до очий скажу не раз, десять раз і неслави на себе наводити не дам.

Танасій підвів на неї свої очі і поглянув здивований. Та в туж мить відповів їй спокійно:

— А я тобі, Докіє, кажу, що пуста твоя бєсїда, я тобі не йму віри. Шкода навіть про се говорити.

Виймив сїрник і почав закурювати люльку, що погасла була.

А Докія зрозуміла відразу, що треба їй сказати все, вже не на те, щоби ратувати себе, свою славу, але щоби не ставити загороди проміж доньку й Василя. Вона не могла зрозуміти, чого хоче від неї Іван. Яке в тім діло? Але не могла ставати спокійно до боротьби з його брехнею. Лишала все: най само лагодить ся. Та тепер уже не пора було вагати ся та вижидати. Танасїй сказав своє останнє слово. Не повірить їй ніколи. Змарніє, зів'яне її душа, її Марічка. Пропаде з туги за Василем, не звінчаєть ся із ним. Така жде сердешню доля, як і її мамку, коли ще не гірша.

— Послухайте Танасїю, — промовила зломаним голосом. — Прошу вас, вислухайте все, що вам скажу. — До кінця мене вислухайте, а потім робіть, що хочете. Хоч можете мене вбити, хоч можете прогнати із хати. Не буду противити ся. Лише дайте мені договорити до кінця.

Танасїй хитав головою, приготований вчути ще раз ті самі запевнення. Але так його просила жалібно, що не мав сили противити ся.

— Іван брехав і не брехав. Брехав, бо Марічка не є від нього. Але й не брехав, бо вона не ваша донька.

— І ти ще смієш мені се в очі говорити? — ревнув скажений Танасїй.

В його душі увірвала ся остання надія на ратунок. Тепер уже не має себе що обманювати.

Правда станула перед ним, як на долоні. Отже нема в нього доньки. Отже брехня була в цілому його житті. Хоч як спокійний хотів бути, біль розсаджував йому груди. На силу здержував себе, щоб не кинутись на Докію. Але те, що вона сказала, було таке страшне, що рука відказала ся від послуху. Значить, є ще щось гіршого, як те, що сказав йому при всіх Іван!

— Я вас просила Танасію, щоб ви дозволили мені договорити до кінця.

— Пусте! — махнув рукою зрезигнований Танасій.

— Ви може одно пригадаєте собі, хоч то давно було, двацять років минуло! Може пригадаєте собі, що я не хотіла віддавати ся за вас. Ви мусите собі се пригадати. Мене силою завели під вінець. Мої родичі бачили одно: що ви богатир. Я хоч служила, також не була остатна. І поля було дещо і хата нова, а найдужче те, що я була молода, здорова і гарна. Пригадайте собі, Танасію. Як дивите ся на мою Марічку, пригадайте собі, чи не була я така, як вона? І ви наважили ся засватати мене. Не дивили ся, що я не хотіла й чути. Умовили ся ваші дедьо з моїм і повели нас під вінець.

Танасій слухав і, відгрібаючи всі свої спомини з забуття, не міг не признати, що все, що сказала Докія, була щира правда. Але що ж далі?

Не ждав довго. Спокійно, якби муха бреніла, почала далі говорити Докія:

— А я не тому не хотіла йти за вас, щоб не похочувала вас, але тому, що ми любили ся

вже довший час із Николаєм, із онтим, що сидить там третя хата від нас.

Танасій мов ударений несподіваною думкою, повернув голову до вікна. Але не бачив нічого. Похнюпився і слухав далі. А Докія ледви говорить, а він слухає із запертим віддихом.

— Доки Николай був тут, я пручала ся, але прийшла осінь, його взяли в рекрути і ви тямите, як я нараз пристала на все...

Замовкла. А потім вибухнула голосним риданням.

— Мені соромно було, Танасійку, за мою дівочьку славу! Я мусіла покрити свій дівочий гріх. А що ви вперли ся, я не перечила.

Настала гробова мовчанка.

Докія впала на ослін коло печи і закам'яніла. І Танасій сидів, оперши важку свою голову в долоні. В печи погасло. Темрява запала. Дітвора вбігла в хату. Счинила гамір. Ніхто не обзивався. Почала плакати. Марійка вернула з вечірнім подоем від коров. Дивить ся на родичів і не розуміє нічого.

Нарешті Танасій підвів ся на силу з ослона і вийшов із хати, холибаючи ся то в сей, то в той бік.

II.

Вже другий тиждень добігає, як Танасій на зимарці. Цілу днину обходить маржину, годує, дозирає, доїть корови, гледже молоко, аж вакар з дива вийти не може. Що стало ся господареві? Він, як божий рік, ні на полонині місця не загіє, а вже до зимарки навідуєть ся, як піде тривога і то загляне, накаже сокотити ся і пішов за своїми ділами. У нього маржина хоч і великий маєток, алеж він на те тримає вакаря і легінів, щоб самому за іншими ділами ходити. Все любить мати вільну руку. А то вже другий тиждень минає, як прийшов у верх і ані гадки не має, що там у селі він полишив хату. До чиста забув на неї.

А прийде ніч — не спить ся йому. Андрій на те й ватаг, щоб годину-дві передімати з вечера, коли ще спокійно, а як уже всяка звір зачинає бушувати, його вже сон не береть ся. І чує, як довга ніч, Танасій повертаєть ся то на сей, то на той бік, ані в гадці йому здрімати ся. Стогне так гірко, що аж жалко слухати. Що з ним таке починило ся? Говорить щось зі собою. Було, Андрій слухає, а далі стане йому жалко господаря — заговорить:

— Ви не спите, Танасію?

Думає, що обізветь ся. Ні. Замокне, прикине ся, буцїм то він спить і лише крізь сон таке говорив, чи стогнав. Твердий чоловік. Має якусь біль у серці, а зачинив її глибоко. Не показує світови.

Андрій почував жаль до нього. Він уже п'ятнадцятий рік ватагує у Танасія. Має право жадати, щоби Танасій був із ним щиріший. Не хтож, як він, придбав Танасієви великий пай його маєтку. Коли й не ввесь. Твердий чоловік сей Танасій! Працею своєю користується, але за людину тебе не має.

Старий ватаг повернеть ся до стїни і думає над злодною своєю долею наймита. Знають тебе лише тоді, як стануть говорити з тобою за маржину та за добуток із неї. Але як ти забагнеш поговорити до душі, покажуть тобі твоє місце. Щож? Не треба більше зачіпати. Як йому легше здавити в собі своє горе, нехай і так! А видно, не мале горе в нього на душі, коли утік із села тай заховав ся у верху. Побила його доля відай не легонько.

— Боженьку, свята твоя воля! — зітхнув глибоко Андрій і знов повернув ся лицем на хату.

Він має також свою журу, а от якось її двигає. Гірко, не раз так йому гірко, що пішов би світами, але тверда в нього воля. Здавить груди, і замовкне його жура. Відай уже так йому судило ся. І хто знає, чи не через Танасія він так збавив собі життя. Оженив ся перед п'ятьма роками, жінку взяв молоду, лиш би тримати ся хати тай заробляти на прожиток. Перебули обоє до весни. Лишив був і Танасія і його маржину. А прийшло

до Юрія — запахла йому полонина. Банно йому стало без тих вітрів полонинських. Як на біду Танасій з хати не вступаєть ся:

— Не лишиш ти мене, Андрію! Десять років ти в мене вакариш, як я пішлю без тебе свою маржинку горіщами!

Боронив ся. Хоч як його перло в верхи — не давав ся. Він оженив ся. Не на те брав жінку, щоби її лишати на ціле літо.

А Танасій своє:

— Ти мене без ножа потинаєш. Кого я найду собі за тебе! Хто мені мою працю убезпечить так, як ти?

Доти мулив, доти просив, аж Андрій подав ся. А молода жінка сиділа, слухала і мовчала. Дурна була! Не знала, що таке жити без чоловіка ціле літо. Не знала, що їй казати. А найби словом була обізвала ся — він був би остав ся. І ціле його життя булоб поплило инакше.

А може так мало бути? Може йому вже таке від Бога судило ся?

Пішов. Що тужно йому було зразу, а що вже потім вхопило його полонинське життя немов кліщами за душу. Він скоро віднайшов свій світ. Забув про село, про хату, про жінку. Часами як згадав, рвав ся, як із припона. За ніч пішов би в село і вернув би. Але знав свій твердий обов'язок. Досидів до осені.

А як зійшов у село — багато відмінило ся. Жінка зібрала дещо з грядок, порала ся в хаті, але ні вона з ним, ні він із нею не мали що говорити. Він їй оповідає, яке його життя було в полонині, вона слухає його бесіди, але свою

роботу робить. Хто його знає, чи й чула, що він їй оповідав. Щоби словечком обізвала ся, щоби раз заговорила про своє життя. Снувала ся, як немова, по хаті. А він — якби чужий їй був!

Став заглядати до Танасієвої зимарки. Там є з ким поговорити. До душі одні одним передають свою мову. Там так цікаво, коли згадаєш, що разом пережили. Очи горять, душа втвиряєть ся і поїдає минулі спомини. А стануть говорити, що жде їх ще до весни, яка буде весна, чи довго зима тримати ме... Так весело було, що Андрій не одну ніч і заночує, далі й тижнями не показуєть ся до хати.

А прийшла весна, у нього вже й гадки не було, щоб міг не піти в полонину.

Коли вже мали гонити маржину, жінка здавалось нетерпеливила ся. В одно розпитує, коли вже підуть у верхи. Аж дивно йому було. Тепер присяг би, що вона вже не могла діждати тої години.

Пішов, якби ніколи й не могло бути инакше. Жив, як жив парубком: цілою душею при маржині, при тих статках свого господаря. А вернув в осени — застав пусту хату. Вже по дорозі щось якби нашіптувало йому: чоловіче, лишив жінку і не знаєш, як вона раду собі дає. Чим ближе хати, тим йому ставало маркітніше. А як прийшов і найшов пусту хату, здавалось йому, що инакше й не могло бути. Неначе ждав на те.

Сказали йому просто: сидить із кушнірем з горіща. Пішла ще в літі.

Ходив до неї, вговорював. Не хотіла вертати.

— Не будуж я ввесь вік мовчати в твоїй хаті. Тут мені як є, так є, а бодай маю з ким поговорити. Є до кого словом обізвати ся.

Але він законний її чоловік.

Щож? Він і так не сидіти ме в хаті. І в зимі навіть не буде сидіти, а прийде весна — зараз звість ся, як той вітер і лишить її знов саму.

Якеж її життє буде з чужим чоловіком?

Як Бог дасть, таке буде.

Шкода було далі говорити. Бачив, що вже не наверне її серця до себе. А може вона й ніколи не мала до нього серця? Бідну взяв — пішла за нього, за старого парубка, пішла, щоби й вона стала господинею. А не вдало ся їй життє — пішла шукати кращого.

Торік таки вговорив. Видно не дуже вже й за кушніревою головою було їй солодко. Коли прийшов в осени та став її просити, слухала його та не противила ся дуже. Він говорив їй, що йому таки скучно самому в хаті, хата в землю западаєть ся без догляду, городи не оброблені, бурянами вкривають ся. Мовив, що стидно йому, маючи жінку, дивити ся, як вона за чужою головою вік свій марнує. Нагадував їй присягу. Нехай вернеть ся, він їй марного слова не скаже. Йому не пусте в голові, але таки йому ніяково без господині в хаті.

Слухала, слухала уважливо, нарешті мовить:

— Добре, верну ся. А не будеш мене збиткувати?

— Крий мене, Господи! Таж я Бога не мав би в серці. Хибаж ти винна, що тобі скучно

в моїй хаті? Ото би я був поганин, якби я пальцем кивнув тебе!

Як стояла, скочила в хату, зібрала своє лу-
диннє. Він клунок на плечі — в дорогу.

Зараз стала порати ся коло хати і в хаті. Привела все до ладу, але одно він бачить: чужі вони собі. Нї мови, нї розмови. Сидять тай кожде свою думку думає. А вона з кожним днем стає сумніша; задумуєть ся, від роботи відриваєть ся і нї з того, нї з сього сльозу втирає в очех.

А далі каже йому:

— Таки ми не будемо жити вкупі.

Хоче розговорити. Не йде. Не будемо і не будемо.

— Ми не дібрали ся.

— І не жалко тобі мене кидати?

— Жалко, Андрію, — мовить і погладила його по лиці. — Але я не видержу з тобою. Як лишу ся, то колись обвішу ся зі скуки.

Так його здавило за серце, що трохи не заголосив. Але яке то хлопови плакати! Затиснув очи, здавив сльози і мовить спокійно:

— Бог най нас розсудить, хто з нас провинив ся! Роби, як знаєш. Я тебе не спиняю.

Вона відай не сподівала ся такого. Бачить ся, думала, що він ме сварити. А як почула його спокійні слова, стала гірко ридати. Таким залила ся плачем, що йому трохи серце не розірвало ся. Але він сидів мовчки, потім взяв шапку і вийшов із хати. Колиб був бодай розговорював, колиб був бодай одним тепліщим словом обізвав ся. Але то, як душу йому здавило, так і слова на устах заціпило!

Приходить у вечер у хату — вечеря злагоджена. Жінка приговорює до нього. І йому любо якось зробило ся на душі. Пригорнув її, поцілував.

Завтра — знов вони собі в добрі і злагоді. Позавтра також.

Думає — минуло ся вже лихо. І в хаті сидить, і говірливий став, як не бувало. Добре йому, думаєть ся, добре і їй.

А четвертої днини приходить із села до хати — і слід за нею замело.

Переказала через людий, щоби більше не навідував ся. Не вернеть ся і не вернеть ся ніколи! Пусто нехай і не ходить за нею. Не може жити з ним.

І вже від тоді забув і за хату і за своє господарство. Ціле його життя ось тут коло Тана-сієвої маржини. Часом думає собі: нехай би сьогодні хотіла вернути — зараз покинув би все і пішов би жити з нею. Але то відай пуста його думка. Кажуть люди, що така зробила ся гожа молодиця. Дитинку має — сина...

Андрій зітхнув із глибини душі. Ніколи не міг про се спокійно подумати.

Але нехай би вернула із ним, з тою дитиною, було би для них троїх що їсти! Запрацював би! Ой, як би він працював на неї!

Але то пусте. Тепер уже не вернеть ся ніколи! Тепер уже вона ніколи не вернеть ся до нього! Шкода думати про се!

Гепнув собою з усеї сили, аж лавиця застогнала.

Не спалось і Танасієви. У нього в одно та сама думка на умі. Йому не може помістити ся в голові те все, що він почув не що давно.

Довго думалось йому, що се клевета, що Іван так собі кинув, щоби розбити ту спілку, але ось вийшло щось таке, чогоб не був сподівав ся. Ціле його життя — одна брехня. По хаті крутиться в нього тих пятеро дітей і такі вони нараз стали йому чужі, що й глянути на них не може. Коли почув від Івана гіркі слова, не знав, що на се сказати. А сьогодні? Що то дав би він за те, щоби се була правда, щоби се як раз була правда. Був би бодай спокійний, що Іван раз вліз йому в дорогу, і то не йому, а його долі і край усеми. Потім він жив уже своїм життям. Ох, Докіє, Докіє! чому ти вже краще не замовчала всего! Забагло ся тобі сповідати ся, розкривати ширу правду. І що мені з неї. Іванова брехня булаб скорше, чи пізніше показала ся і я успокоїв сяб, не мав би ні жалю, ні грижі. Як жив двайцять років — жив би і далі. А тепер що на те все казати? Знаю вже ширу правду і що мені з неї? Мала би вона мене потішити? А як се лише початок правди? Як се лише перше її слово? Як ти, Докійко, ціле життя не зо мною жила, але з своїм любасом, із Николаєм? Хто мені заручить за се, що як я світами розщибав ся, як я полонинами ходив, снігами по лісах бродив, щоб придбати тобі і дітям маєства, ти робила те, що робилаб кожда инша на твоєму місці? Я з хати, Николай у хату?

Танасій став роздумувати над тим, як то довго Николай не женив ся, хоч вернув небаром

із війська. І ще лютіща їдь почала затроювати його серце. Найгірше те його боліло, що його обманювали ціле життя. Як би то його Докія була пустила ся, як он ся, і та, і ще десять, двацять їх, не сказав би їй і марного слова. Сказав би: таке вже його, як і інших. Тепер, чоловіче, сокоти ся, щоби не розпила ся, і щоби праці твоєї не розтринькала з любасами. Взяв би її цупко в руки, марного гроша не дав би їй без того, щоби не знати, на що поверне. Сокотив сяб був домашнього злодія гірш чужого. Бо чужий, ади, зайде в комору та вичистить, то й знаєш, що обібрав тебе. А домашній розпускати ме твою працю помалу, день за днем, аж гляди, ти й старцем можеш стати.

Що він має маєтки? А скільки то його праці могло змарнувати ся так, що він і не знав ні про що? Де рахунок тому всему за цілих двацять років? Аджеж він віддав половину господарства, ціле домашнє господарство у Докіїні руки. Він за великими ділами вганяв ся, куди йому було клопотати ся тим, що вона зробила з молоком, скільки його було, та що вона за нього взяла! Куди йому було наглядати за нею! Аджеж він мав її за порядну господиню, він міг хвалити ся тим, що такої, як його Докія, пошукати. Вона поза ним не бачить світа! От, як він про неї говорив. То як стануть господарі розповідати собі свої клопоти з жінками — що ся на любасів тратить ся, та запиваєть ся, инша знов має якусь звичку, а він слухав і підсміхав ся. Нема то, бач, як його щастє! Таке вже Бог йому дав за всі його труди, за ту запопадну працю. А от, як те

його щастє посміяло ся над ним! От, якої то йому заграло! І найгірш того, що він був увесь час сліпий, увесь час ходив, як запаморочений. Бачив цілком що иншого, як було на ділі. От, що його найдужче болять, і стидає, і в лють вганяє! Що він ще не знає, яка то вся правда його життя. Чого то він ще не дізнаєть ся!

І що йому діяти? Чи піти домів і стати бити ту нехтолицю, але так, щоб їй аж печінки відстали: нехай каже від разу усю правду. І або вбє її, або махне на все рукою...

Або: взяв біс корову, най бере й телицю. Взяв двацять років життя, най бере спокій ще й тих останніх. Тепер бодай знає, кого має в хаті, буде сокотити ся.

— Ой гірка, гірка мені потіха! — промовив із жалем.

Танасій став наслухувати. Така звіяла ся метелиця, що трохи даху не зірве. Вже з вечера стало мести снігом. А тепер такий вихор зірвав ся, як серед найлютішої зими. Так нараз захопило, хто то сподівав сяб. Ще до позавчера маржина пасла, вчєра звіяли ся вітри, стало дожджати, а сьогодні вже сніг, а коли так повіє цілу ніч, завтра й добитись буде трудно в село.

Танасій вслухуєть ся в дикі голоси: чи то йому так вчуваєть ся, чи справді звірі якісь виють коло обори, де ночує маржина? Став наслухати.

— Андрію, чуєш?

— Зачинаєть ся зимова музика, — мовить Андрій, що й собі вслухав ся у виттє вихру. — То так наші гаджуджки з вітрами іграють ся.

Скажіть мені, Танасію, чого то в літі, аби який вихор тай чоловікови ні раз не лячно. А прийде зима, то як вітри стануть гуляти в гаджугах, то так вам плачуть, так стогнуть. Ото, що то раз божа сила!

— Як би не те, що маржина заперта, то я би таки був дуже лячний за неї. О, чуєш... до чиста, якби вовки завили...

— Або який вовкулака, свят, свят, свят...

— Свят єси, Господи!

Оба почали хрестити ся.

А протяжна мельодія вихру чим більш почала ускладнювати ся. Переходить ріжні тони, а з них найбільш визначний довгий-предовгий свист, що переходив хвилями у дике, невловиме виттє — вихру чи звірів? А з ними у парі йде скрипіт та стогін грабових конарів та плач смерекових велитнів.

Танасій та Андрій напружили свій слух, щоб визнати ся в тій дикій мішанині тонів. Старали ся вловили своїми сторожкими ухами, чи не вплітає яка звір свого жалібного виття у стогони вихрів. Годі зміркувати. Нараз чують, як зарула маржина. Один довгий голос... за хвилю другий. За перший раз схопили ся оба і посідали на своїх лежанках та стали наслухувати. Коли вчули ревіт у друге, Танасій засвітив свічку і оба поставали коло дверей. Іти, чи ні? Колиб іще один раз вчули такий голос — безпешно булиб пішли.

— Не знати, де наш Білий? — питаєть ся Танасій притишеним голосом.

— Я лишив його коло загороди.

— Ану, покличу.

Танасій відхилив двері і крикнув з усеї сили:
— Білий! На тут! Білий!...

Його голос якби завмер у дикому реві вихрів, що, здавалось, зі всіх світів позлітали ось тут поміж сі верхи. Але хоч який він був слабкий, за хвилю можна було почути, як якісь дужі лапи почали дряпати в двері домівки.

Андрій відхилив двері. В хату всунувся великий кудlach білої, а радше сірої масти, увесь обліплений снігом.

— Білий, са тут, Білку! На!

Кинув йому кусень буришника. Пес в одній хвилині проковтнув і дивиться далі.

— На тобі ще! — і знов кинув йому скільки кусників, один по однім. — А тепер іди, Білку, пантруй маржини. Всяка звір тепер шибає собою, ще нам наробить якої біди. Йди, Білку, йди.

Пес зрозумів, чого хоче від нього Андрій і звернувся до дверей. Ватаг відчинив двері і пес полетів під свист вихру в напрямі загороди.

— От що то раз щирий сторож. Ніби то німіна, а розуміє християнина краще, чим не одна людина. От так буде тепер гонити довкруги зимарки цілу ніч. Доки його голосу не почую, можу спокійно спати, маржині не станеться ніщо за макове зерно.

— Вже треба би нам обзирати ся за новими сторожами. Най підховують ся. Бо й Білко і Лиско не сьогодні, то завтра ноги простягнуть і ми лишимо ся без опіки, — мовить Танасій, дбайливий про кожду найменчу дрібничку у господарстві.

Загасив світло і оба полягали.

Та як не спало ся їм досі, так і далі бесіди не було про сон. Але оба потонули у свої думи і людського голосу не чути вже було до ранку. Лише виттє вихру і стогони - плачі сусіднього ліса не вгавали до світу. Зачала ся вже довга зимова журлива мова дерев і вихру і побою на хаті. А вплітав ся в неї стогін та плач шиб у вікнах, що їх заліплювали в одно мокрі пластинки снігу. Сумні, жалібні відгуки терпіннів природи...

Другої днини коло полудня Танасій розкладав ватру, коли почув, як Білий забрехав і зараз потім замовк. За хвилю відчинили ся двері і в хату увійшов Василь.

Привитали ся. Василь непевним голосом, Танасій поздержливим, холодним.

Як тільки побачив Василя, відновила ся свіжа рана в його серці. Дивним дивом з особою Василя сполучило ся вражінне всіх його нещасть, що звалили ся на його голову. Не був би Василь сватав його Марійки, не знав би він був усього того, що йому душу тепер роздирає. Він радше волів би не бачити його тепер на очі. Тож після звичайного привіту настала прикра мовчанка. Василь стоїть посеред хати, Танасій далі роздуває ватру.

Нарешті перший промовив Василь:

— Я був вчора у вас у хаті і сьогодні вранці, казали, що ви на зимарці.

— Чоловік пильнує, з чого має хліб їсти, — буркнув Танасій і знов замовк.

— А хибаж у вас нема Андрія?

— Андрій свою роботу робить, я свою.
Знов мовчанка.

— А я хотів заговорити з вами, Танасію,
про всячину.

— Говори, парубче, я слухаю.

Навіть не глянув на нього. А те „парубче“
якось дивно звучало в ухах Василя. Танасій давно
вже так не говорив до нього. Уважав його за
сина, кликав його по імені: „Василю“... „Ва-
сильку“... Сьогодні: „парубче“. Як до чужого.
Гірш, як до чужого. Бо й чужому так не сказав
би. Обілляв Василя студеною водою. Та він
прийшов за ділом. Треба його лагодити.

— Я прийшов поспитати вас, що мемо ро-
бити?

— А з чим то?

— Та... з вінчаннем.

Танасій поглянув на нього здивований.

— А хибаж ти не знаєш, що маємо робити?
Твій дедьо сказав своє слово тай уже припечатав
всі наші порахунки. Ти знав се не від сьогодні.

— Алеж то все брехня, що дедьо наговорив.
Там у нас таке пекло, така веремія дома, що
крий Господи.

— А щож мене се обходить, що там у вас
дієть ся.

Говорив се цілком спокійно. Станув на тому,
що Іван сказав правду про свого Василя і його
Марічку і він уже не має тут що більш говорити.
Дивувався, як сміє Василь узагалі приходити
з сим ділом до нього.

— А ваша Докія...

— Ти мені, парубче, лиши раз на завсїди всяку гадку про Марійку. А те, що баби говорять, нї мені не йде в голову, нї ти собі тим голови не завертай. Твій дедьо сказав раз і вже нїхто того не відкаже. Навіть він сам нї!

Довга мовчанка. Ватра, над якою прів Танасій, стала розгорювати ся. Фоя, що намокла була на снігу починає обсохати та спершу курить, потім блимає полум'ям. Танасій всю свою увагу звертає на неї. Якби нікого не було в хаті.

— То ми вже мемо розходити ся, Танасію?

— Як гадкуєш, легіню. Відай, що так, коли ще не розійшли ся.

— А я забрив почerez вас у біду, тай не знаю, що діяти.

— Почerez мене?

— Та ніби так.

— У якуж то я біду тебе встроив?

— А в той спілковий бутин.

— А чи не ти то мене хотів у нього убрати?

— Я думав, ви допоможете грішми.

— У мене не було з тобою такої бесіди.

Знов мовчанка. Танасій пішов до шіпчини під хатою, вніс дров, та приставив їх до ватри. Тепер став виливати молоко із деревляної посудини у великий мідяний котел, та завісив його над ватрою.

— Щож я буду тепер з усім тим чинити?
— питаєть ся Василь.

Нема відповіди.

— То так приходить ся, що або ніж до горла, або таки просто до крименалу. В запоруку поклав усі спілкові гроші, всі паї — тепер роботи

нема з чим зачинати. А люди так мене вже напастують, що вчора трохи мене не побили. Я мав іще всю надію на вас, пане Танасію. Змилуйтеся надо мною. Поможіть, ради Бога. Молю вас. Ратуйте мене, не дайте загинати мені й тим людям, що пристали до моєї роботи.

— Трудно буде, парубче, щоби я пхався в несвоє діло.

— У мене була ще вся надія, що все покажеться брехнею. Що ви звінчаєте нас. І як обіцяли, пристанете з своїм паєм до спілки. Тепер ви розбиваєте ту надію. Лишаєте мене одного з самими ворогами. Вониб мене найрадше з якої кручі та в ріку кинули, якби не то, що ще такі надіють на поратунок. А що буде, як я не зможу нічого вдіяти? Танасію. Вислухайте мене! Беріть усе діло в свої руки. Вам се не першина. Ви не один бутин рубали. Самі всім орудуйте. Я все вам віддаю. За наймита у вас стану. І руки і голову, цілого себе віддам вам — робіть зо мною, що хочете, лише не збиткуйте мене, не збавляйте того, що я вже зачав на спілку із вами.

— Я з тобою, Василю, до спілки не ставав! Ти завсіди май се на гадці.

— Як ви мене не заратуєте, так ніхто не поратує ні мене, ні тих людей, що поскладали паї.

— Я тобі скажу свою гадку, а ти, хоч слухай, хоч роби собі, що гадаєш: я на ту спілку не дам ані зломаного гроша. І сам не му перебирати бутина. У мене нема до того ні сили, ні охоти. Так мені все попуталося в моєму житті, що дурний би я був, щоби ще гіршу кару брати на свою голову, як уже маю. Слухай, що я тобі

кажу раз на всігди: Марічки не дістанеш і пусто собі з нею не заходи! А гроший я тобі не дам, хочби ти мав таки пропасти зі своєю спілкою. Але я дам тобі раду. Ти маєш деда. Най він тобі поможе.

— Ой тож то ви мені порадили!

— Не в лад? Я з своїм назад.

Коли небаром потім Василь вийшов із хати, Танасій почув якусь полекшу на серці.

Помстив ся, як міг, і як знав, на найбільшому своєму ворогови Іванови Руснакови. Помстив ся, бо вбив йому сина. Він знав, він певен був того, що Василь навіть не піде до деда в сьому ділі. Але й знав, що тепер жде його загибіль. Як любив його до недавнього часу, так тепер ненавидів його. Просто радів би, якби довелось дивити ся на його упадок. І то лише, щоб таким способом дивити ся на терпіння Марійки й її матери, Докії.

Якась дика пристрасть заграла в його серці. Що до тепер він мучив ся, терпів, страдав, що ні думки спокійної в нього не було, ні сну, ні роботи, так тепер заволоділо ним одно грізне почування мести. Йому здавалось, що якби вся Василева робота пропала, якби він дістав ся до крименалу, він, Танасій сказав би: бачиш братчику, Іванчику, куди ти зайшов зо своїм розумом, зо своїми грішми! Твій син гние у крименалі. Як злодій. Як драбуга. Ще й ти, братчику, на старости літ туди попадеш. А до Марічки, братчику, тобі зась! Та нахваляв ся, що ти її сплотив, громи на твою голову! Земля би твоїх костий не приймила!

А свого Василя ти встеріг від крименалу?

А тій суцї, Докїї, сказав би: ади! Ти гадала що гріх твій тобі минеть ся? Одно в крименалї гние за твої гріхи, а друге до сивої коси досидить. Ти собі за Николаєм ходи, щоби зволяв їй вінчати ся. А я тобі ще покажу, що я маю над нею силу! І над тобою! Гонити му від хаги кожного, хто сюди навернутись загадав би! Що міг я твоїй доньцї допомогти, то тепер, дарма, що вона лише твоя, але я зможу їй ще дати почути свою руку! І тобі враз із нею!

III.

Зима впала нагло і взяла на диво гостра. Що мело снігом, такі високі кучугури понасипало, що люди порпались у снігах ледви добувались із них. А вихри звіяли ся такі люті, що дерева до долу гнули ся; тут і там ломило вершки. Врешті потис мороз. Ніхто вже з хати не показував ся. Хиба ті, що їх гонило якесь діло.

І ось, як покупнів у Василевому краму бігма, так почали заходити спільники. А у всіх на устах одно питаннє: коли?...

Найвища пора забирати ся до роботи, а головний керманич, душа цілої спілки — мовчить. Сидить і ні про що не думає. Ніякого слова від нього не добудеш. Мовчить на всі запити. Слухає без того, щоб противити ся, всіх докорів. Якби не до нього звертали ся. Якби й він сам був одним із тих, що мають право докоряти когось. Люди сходять ся, радять, говорять, нетерпеливлять ся, жалують ся, що час минає, гримають, а Василь мовчить і ні чичирк. Якби не про нього бесіда.

А розійдуть ся — він дає волю своїм думкам, своєму жалеві.

Станув на роздорожжю. Нї взад завернути нї наперед поступити. Побачив, що сили за слабї,

бояв ся йти на непевне, більш того, на пропаще. І завернути ніяк. Поперехрещувано, поперемішувано всі його рахунки, всі міркування. В добавку власне горе спиняло його в роботі. Думав: оженить ся, введе жінку в хату, розживеть ся. Все одним ударом розсипало ся. Зруйновано всі його надії на родинне щастє. І як сильна була біль його особиста — забувала ся в загальнім горю. Він один, а там десятки надій похоронено. Ще й не знати, як буде. Заложено гроші — а як прийдеть ся доповнювати? Стягати паї за поруки? Нищити і так найгірших злидарів.

А тут що не отворять ся двері — один із них, із тих zagrożених, стає перед ним, як докір його необережної роботи. Далі другий, третій. Зачинають ся звичайні бесіди, дорікання. Переслухати годі ту розжалоблену бідноту. Підуть одні, приходять інші, одні за одними.

Добро: ще не зачали лаяти ся. Зима що йно зачала ся. Ще й не зима, а пізна осінь. Ще нічого не втрачено. В іншому часі ще й не зачиналиб. А ті сніги гонять людей із хати і то все опиняєть ся у нього.

Почав попадати в розпуку. Бачить, що взяв на свої плечі тягар над силу. Такого не міг сподівати ся. Годі було все передвидіти. Усе завзяло ся проти нього. Ні поради, ні поратунку. Одні жалі й безпросвітні стогнання, а там, звідки міг би йти який ратунок — упір, завзяттє, а ще з іншого боку злість.

Згадав, що йому не першина йти на перебій. Від коли став парубочити, він усе був на сім шляху боротьби. Зачав собі із Січю. Батько від-

рік ся його, всі статочні господарі кляли йому — він опер ся на молоді, Січ заложив, молодих згуртував. І що не відказували — мусіли вмовкати. А прийшло яке громадське діло — його козаки як не тупнуть ногами — найзавзятіший дукар подаєть ся. То як побачили раз, другий, що можуть ще й позаторішне сіно розкинути в траву і змарнують працю скількох років — вступали ся. Відказували, відгрожували ся, шандарям роботу завдавали, але нарешті пішли під Василеву команду. Тай не так його, бо він сховав ся за читальню, як під загальну громадську думку читальників.

Зачав зі спілкою — з крамницею. Тут ще й жиди бунтували людей. Рідний батько вже таки не знав, що робити собі. А все минуло ся. Крамниця не лише остояла ся, але станула на таких тріvkих основах, що ніщо її не захолибає.

Нарешті той бутин. Думка була відважна і більш, як певна, на здійсненне при його рахунках. Як лише переконав до неї Танасія і запевнив собі його поміч, був певний, що поведе все, як треба.

Перечислив ся. Танасій і чути вже не хоче. До батька його звертає. О, довго чекав би на се! Але люди не дають ждати. Чим раз більш нетерпеливлять ся. Він ще панує над ними своїм спокоєм. Приходить такі, що мало до сварки ставати, а стануть одні одних розважувати — розходять ся по добру. Але як уже в друге, у третє приходять, в крамниці стає горячіще.

Вже чує Василь, що крайня пора казати рішуче слово. Ще день, ще два і пропадати прийдець ся.

Не спав по цілих ночах. Роздумував на всі лади. Робота, яку зачав, переходила його сили. Почув себе таким опущеним, таким самотнім, що бояв ся й думати про се, що жде його в найблищих днях. Помочи ні з відки, підмоги ніякої. Ні з ким порадити ся, ні кому звірити ся із своїми турботами. Знав се, що лише його спокій держить людей у рівновазі. І мусів удавати як найдовше, що він цілком спокійний. Але доки? Що врешті скаже? Одно: що не в силі вести діла! А що потім? Як оборонить ся проти тої навали, що впаде на нього від усіх заведених у своїх надіях? Хотів би радше запасти ся під землю, щоби не думати про те все, не дивити ся на ті постаті, що снують ся перед ним із німими запитами, не слухати гнітучих розмов.

А в добавку чув якийсь такий смуток у душі... Розвіяли ся його надії, що їх пестив у своїх думках... Він бачив себе вже статочним господарем, орудував поважною силою гроша, робив велику громадську роботу. Єднав собі прихильників своєї праці одним лише замислом про велику лісову спілку. Він гори вже в своїх думках перевертав. Організував, лучив, збирав гроші на викупно полонин, лісів із жидівських рук, основував спілку вивозу маржини, а тут станула між ним і між його замислами-думками непоборима перепона, завада, і все розлетіло ся... І чує, як грізна ненависть починає збирати ся довкруги його голови густими, непроглядними хмарами. А та ненависть може проявити ся таким непереможним вибухом, що знищить його раз на всігди, підкосить не так його значінне, як усі його пляни, всю задуману на бу-

дуче роботу. Хто раз упаде до землі, того вже ніяка сила не піднесе.

А далі той туск його душі. Вже скільки тижнів, як він не бачить ся з Марічкою. Бачить її, але вона вже не його. Нема її коло нього. Нема її голосу, не чує її любих пестошів, нема вже в світі його коханої Марічки. Є якась чужа для нього дівчина, але чим більш вона чужа йому стає, тим дужче його до неї тягне. І дивне якесь почуває. Як її побачить — дивить ся на неї, мов крізь непрозору мрич. Бачить якусь людину, але Марічки, тої любої своєї Марічки, в ній не пізнає. А прийде на нього час, чи то в ночі проснеть ся, чи в білу днину опинить ся сам один, сяде в крамниці за столом, задумаєть ся, зажмурить очи і стане вона перед ним, як жива, в одній із тих гарно пережитих хвиль. То бачить її, як була пишна та гарна на храму. А всіх очи звертали ся на неї, а ніхто не посмів і наблизити ся, бо знали, що вона Василева. А то, як повисне вона в чудову місячну ніч на його шиї і він віддих її чує на своєму лиці, а її очи до дна його душі заглядають, а уста шепочуть: „Васильку“...

— Марічко... моя ти Марічко... Моя ти нещасна Марічко... — шепоче у нестямі і ловить душею її погляд, вслухуєть ся в її голос, милуєть ся красою її постави.

— Марічко моя! За яку кару на світі я тебе втратив...

І починає стогнати тим глибоким стогоном заведеного у своїх надіях молодця.

Під таку хвилю ніхто не пізнав би в ньому того буйного, смілого організатора, того від-

важного завзяття, що то цілі гори брав ся перевертати. І не знати, що більш його боліло, що більш жаліть його заставлявало, чи та біль зза втрати власного щастя, чи та жура, що, яку собі зготовив долю, таку й іншим принесе в дарунку.

Зрозумів одно: що се, чи те, однаково кинулоб його д'землі. Однаково зробилоб його неужитком. А оба лиха зложили ся на купу — однаково, що й кожде з них окремо. А може й краще. Робив би одну роботу — не міг би переболіти другої втрати. А тепер ні за чим жалувати, ні чого ждати, ні за чим боліти. Що було — минуло. Був гарний сон — якась злюща людина збудила його, перебила чарівне видовище. А може то так судило ся. Треба мирити ся...

Василь переставав думати, ждати, надіяти ся, переставав жити — естувати... ходив по якімсь незнанім собі, далекім та чужім світі, куди закинула його якась сила, вириваючи його з круга його думок, замірів, відриваючи його від горячої, завзятої роботи...

А в слід за ним ходив його смуток, та давив його душу неутішимий жаль... серце йому рвала розпука...

А дні минають за днями... Сніг паде і паде... вкриває землю, царинки, ліси... вже й сніжниця стає плисти рікою...

А там із верха спозирає до нього старезний смерековий ліс і неначе питає:

„Василю... що ти легіню надумав?... Ой!... За рано ти, парубче, забрав ся мене потинати... Не на твої се руки, легіню... Не на твої...“

Насміхаєть ся із нього. Із його безсилля...

— Ой, відай на пусто-дармо переміряв та перебив я тебе, брате, своїми ногами! — відповідає йому розжалоблений Василь. — На пусто-дармо закопав я, друже мій, у твою гущавину людську кєрвавицю. Прийдуть інші, чужі голови над тобою промишляти, не мої руки муть тебе, братчику, потинати...

Доходив у своїй душі до повної зневіри, здав ся на волю судьби... нічого не бажав, не думав, не ждав нічого.

А нараз якась сила кинула його думки на инший шлях. Не знати, звідки взяла ся у нього думка, що він не зробив усього, що міг був зробити. Він мусить піти до дєдя. Добре мовив Танасій. До дєдя йому звернути ся. І чому він не зробив сього давно вже? Там найде і виясненне і поміч. Хто знає? Йому чогось таки здаєть ся, що все те, що дєдьо сказав був — неправда. Ой, колиб! Колиб се неправда була! А що потім? Що далі?

І друга думка уперто всадовила ся в його голову, що дєдьо один чоловік на світі, який йому допомогти в силі. Так. Він напевно допоможе. Не дасть йому пропадати. Він же його рідний син — одинокий. Для кого дєдьо стількі маєтки збивав, коли син має марно загинати. Він напевно йому допоможе!

Як не знати, звідки взяла ся у нього ся думка, так ще труднійш булоб йому сказати, звідки вся

та його віра. Але така була кріпка, так ним оволоділа, що не розбирав уже нічого.

Чув десь далеко якийсь голос: Парубче! отям ся! Що ти задумав! — Але не слухав голосу сього. Така взяла ся в його душі певність на дєдину поміч, що, як лише настав вечір, запер крамницю й пішов просто плаєм у верх.

Спинював ся скільки разів у дорозі. Сам видавав ся собі у тих хвилях таким смішним, ті думки про поміч дєдину здавались такі шалені, що хотів, як стій, завертати. Але вагання трівало одну коротку хвилину. Приходила ще більша певність. Ішов — не йшов — летів, що духу зловити не міг.

Станув перед хатою. А тепер нараз ішез увесь обман. Побачив бліде світелце у хаті. Знав, що дєдьо сидить при якійсь роботі і жде, поки неня не злагодить вечері. В хаті тиша... тільки в печі тріскає сухий хворост, що палахкотить сильним огнем.

Як гляне на нього дєдьо, коли він стане в дверех? І чи гляне на нього? А що він скаже? Як зачне? Як перше слово заговорить?... Ой, те перше слово, заки розговорять ся, заки він розкаже все, з чим прийшов.

Чи не краще вернути ся? Адже ніщо з того не вийде! Дєдьо — як та скала! Гірш скелі — неумолимий! Він мав би подати ся перед ним — Василем? Не його дєдьо! Не Іван Руснак!

А він, Василь, дарма, що того самого роду, а от — подав ся! От — куди пригонило його! Покорити ся, просити, благати...

Нї — просити не буде. Одно слово скаже...
А потім?...

Однаково було йому тепер, чи переступити поріг, чи вернути ся. Не надумуючи ся, відчинив двері.

IV.

Іван сидів над постолами. Такий був зайнятий роботою, що чи не чув, як рипнули сінешні двері, чи думав, що котре з челяди — навіть не підвів голови. А що ніхто не здоровив ся, він далі поглибив ся у свою працю. Робив її завзято. Так полюбив її змалку, що ніхто не вдасть йому таких постолів, як сам він собі пошіє. І чоботи має на високих закаблуках, з холявами по коліна, але не варті вони нічого проти його власних постолів, що їх собі сам пошіє. То таки господарська обува, не то, що панські вигадки, міське фантє. От, як посидить ще сей вечір — завтра вже зможе їх обути.

Затоплений у свої думи аж зчудував ся, що хтось посмів ворушити його тишину. То Параска зверещала, як навіжена — тай ще чого! Велике цабе, що прийшов Василь. Він знав, що не сьогодні, то завтра, позавтра він мусить прийти. Не на щож, як лише на те робив він цілу свою роботу. Видно, добре все обдумав, коли так хутко Василь станув перед ним.

Сказав йому якесь слово на привіт, тай ніби то не проти нього вся онта бесіда, що її завела з Василем Параска. Чує, що гірко Василеви, люди натискають... Ага, Танасій не дає гроший... Він

так і знав. О, то твердий чоловік! На непевне не дурний давати. От, як усе було мудро продумане! Годі бажати собі кращого кінця. Лише чого Василь хоче?

— Невжеж він думає, що дістане гроші, що я стану спільником його спільників. Борони мене, Боже, від такого розуму. А щось таке ніби то й торочить. Волію не слухати.

Та не слухати — годі було. Василь говорив чим далі таки просто до нього. Коли таки врешті поспитав: „Що кажете дедю?“ — він якби прокинув ся із сну і пробурмотів безладно:

— Га? Що говориш? Я не чую...

— Я питаю, — мовить Василь, — чи би ви мене не заратували, дедю, в моїй біді?

— Або я тобі біди напитував?

— Та — таки троха й ви напитали. Якби не ви, я мав би сьогодні Танасієві гроші.

Зачепив за дуже немилу річ. Івана мов би вжалив. Він замняв ся і перекинув ся в інший бік, щоби далеко бути від того спомину. Він каже:

— А може би ти пристав, сину, до мене до спілки? У тебе дужі руки, у мене гроші. Як звяжемо ся, гори мемо перевертати.

Аж сам здивував ся від своїх слів. В іншій хвилі ледви чи би був їх сказав. Але тепер мусів чимось сильним відвернути Василеву увагу.

— Як ви мені допоможете на сей раз вибристи з біди, то я пристану до вас, дедю, усею душею, колиб ви лише розв'язали ся із Гершком.

— Ов, який жеж бо ти, небоже, фудульний! — заговорив Іван Руснак, як би його хто вколов. Він дуже був невдоволений із такого повороту

бесіди. Щоби хтось та посмів йому, Іванови Ру-снакови, диктувати, що він має робити? Йому ще за весь вік ніхто не диктував і ніхто не ме!... Не то рідний син.

Настала прикра мовчанка.

— Не я, сину, до тебе прийшов, просити ся в тебе помочи. Не ти мені будеш ставити умови.

Поміркував щось і промовив далі:

— По такому слові моглиб ми собі сказати: буваймо здорові. Та я на сей раз так не скажу, бо бачу гірку твою годину. Я тобі ось що пораджу: ти плюнь на своїх спільників. Що вже зложили паїв і заплатили запоруку, най буде досить із них. Не складають далі — то їх вина, що запорука пропаде. А пятку то варто й то, що то кожний з них наробив собі надій на всяку всячину. Голодранці відразу хотіли поставати господарями. Вже було й не приступай до них. І все те за дешеві гроші. Пятчину зложив на пай, тай, ади, яка сила у нього! Але скоро минуло ся. А тепер пора справдешнім господарям брати ся за роботу: мені, тобі. Ти не гадкуй собі, що я так з легким серцем дивив ся на те, що ти пішов собі від мене, з мого ґрунту. Але я в одно мав на гадці Господню притчу про блудного сина, про того наверненого грішника. І бачить ся мені, ти прийшов сьогодні в мою хату.

— Я прийшов, дедю, але не так, як ви собі думаєте. Я прийшов просити вас, щоб дали гроші, але не розбивати, лише ратувати спілку.

— Я мав би ратувати спілку, яка мені тебе збаламутила і забрала? Як би я міг яким способом знищити її, я зробив би се зараз. Най

з нею або й ти пропадеш, або повернеш уже раз до мене! А я би мав її ратувати?

Сопів із превеликої злости.

— Я думав, що ти прийшов, як добрий син, що врешті зрозумів, що значить рід, що значить гріш у роді. Я ціле життя дбав, старав, від всякої прички сокотив ся, щоби лише не розтратити того, що придбав своєю працею. А ти ще марного гроша не приробив, а вже брав сяб розкидати мою працю?

Василь зрозумів нарешті, що все пропало. Програв уже все, що поставив. Батько до спілки не пристане, гроший не дасть — він спілки не поратує. Нема вже що говорити. Можна обернути ся і піти спокійно домів. Нового слова від дядя не вчує.

Та се, як раз, такого нагнало йому жалю, що він, як стояв, так кинув ся дєдеви до колін та став його благати:

— Дєдику, голубе мій, як я вас прошу, як я вас молю, ратуйте мене! Відпишіть мені якийсь малий пай свого маєтку, що припадає на мене, най я ним орудую у спілці. Як збавлю його, не просити му вас більш нічого, наймитом у вас стану, маржину вам буду дозирати в полонині. І як мені що ще потім запишете, то я собі на се гірко запрацюю. Від усіх спілок, від усіх крамів відречу ся. Але най уже спробую, най раз бачу, до чого мене заведе мій дурний розум: чи до добра, чи до біди. Один раз дайте мені зробити пробу. Мізерних дві тисячі левів — скільки штук маржини відступіть мені. Най я роблю роботу, яку раз зачав. Не вбивайте душі у мені.

А Іван слухав сих плачів Василевих цілком спокійно. Не дивив ся навіть на нього. Почував тепер усю свою батьківську власть над ним і вирішив використати її.

— Я раз сказав: не дам. До спілки — не дам! Я вкину у той бутин не дві — п'ять! десять тисяч! Але вкину їх сам собі, у свій бутин, не якийсь спілковий, громадський, жебрацький.

— Іване, не відкидайте Василя, як прийшов до нас. Що ви нераз казали? — просить Параска.

— Не нагадуй, Параско. То минуло. Він не прийшов тоді, як я хотів був, але прийшов, як йому біда настала. Тепер я одно маю зробити: маю йому показати, що дедьо таки щось варт і таки щось значить. Він, думаєш, був би упав мені до ніг, якби не притисла його біда?

Василь уже стояв осторонь від нього. Він промовив:

— Каю ся, що взагалі вас просив.

— Ти з добра мені упав до колін? З біди! Лише знай, що підеш ти сьогодні від мене — прийдеш ще раз, але тоді по землі передо мною качати ся меш, головою об поміст будеш товкти! І тоді не я тебе просити му: ставай до спілки зо мною, але ти меш просити ся, щоби я тебе приймив у хату. Ти мусиш іще пізнати, що значить „дедьо“ і яка його сила! Ти прийшов сьогодні поклонити ся моїм грошем — я ще діжду ся, що ти й мені поклониш ся.

— Я вже більше не наверну ся до вашого порога!

— Лекше мені чекати на тебе, чим тобі обходити ся без мене.

— Ви в одно таки чекати мете, а я вже не потребу.

В хаті залягла тишина. Чути було, як за вікном вис зимова хуртовина. То звіяла ся метелиця, що трохи побою з хати не змете.

— Ви ще не зачинали рубати бутина? — питає згодом Параска.

— Не було чим. Від коли дедьо станули між мною і Танасієм...

— То все неправда, що дедьо тоді там говорив!

— Параско, мовчи! — гримнув Іван. — Все правда, що я сказав.

— Іване, не може бути правда, як ви давно думали про се, щоби звінчати Василя з Марічкою. Не булиб ви припускали собі сього до голови.

— Мовчи, Параско, кажу тобі ще раз! Не тобі до того мішати ся. Не твоє діло. Я сказав раз і більш казати не буду. Сказав правду і не буду її перевертати.

— Не слухай, Василю, дединої правди. Вона сама неправда про Танасієву Докію. Вона, як у нас служила, мала свого парубка. Куди їй у голові був твій дедьо. То все неправда.

— Мені однаково, як із сим, так без того. Танасій уже не навернеть ся до мене. А Марічка так мене минає, якби ми вже на віки розійшли ся. Мені от гірше, що піде й моя й людська праця на пусто-дармо.

— Не піде на пусто, на дармо. Я пожду ще тиждень-два, поїду до Львова і побачиш, як коло

Різдва всі твої спільники стануть у мойому бутині до роботи. Побачиш, хто душий: чи той, що має в кишені гроші і робить, що хоче, не оглядаючись ні на кого, чи той, що береться закладати якісь спілки і жде помочи, Бог зна, звідки. Ти собі чекай, а я буду робити. А поки що я ще чекаю, доки ти не перевернешся із своїм бутином, тоді я прийду і поратую, але не тебе, лише ту злиденну голу. Зроблю твою роботу, але для себе.

— Ви, як той глитаї, насміхаєтеся з мене в прикрій годині.

— Ні, я, як той, що має гроші, сміється з дурного старця, що то вибрався за свої лати та діри світи купувати.

А Параска, що сиділа задумавшись, промовила:

— Не добре ви, Іване, дієте, не добре.

Вже давно, як вийшов із хати Василь. Вже Параска з вечерею упоралась, але й сама не їсть і чоловіка не кличе. Сіла на ослоні коло печи й задумалася. Її очі зайшли слізьми, в серці здавило її таким гірким болем, що не знає, як зарадити собі.

От, був у хаті її любий хлопець і знов пішов. І вже, хто знає, коли навернеться до хати. Рік уже, як не навідував. Ходила за ним, очі свої видивлювала, груди свої зговорювала, ані гадки було його навести до дедя. Нараз прийшов сам, просився, до ніг дедеви кинувся. Як його просив! Як його молив! Вже думала: тепер не розлучиться з ним. Тепер він знов поверне. Стане господарити. Бачити ме день у день свого

легініка, свою потіху, чути ме його милий голос. Кучері йому буде розчісувати, як тоді, коли малим було ляже їй на коліна, а вона пестить його головку, цілує його кучерики, співає йому співа-ночки. Душу свою виспівувала, серце своє йому у груди вкладала, ростила його дужого, здорового хлопця, тай викохала його на чужі руки, на чужі очи. Не бачить його, не голубить його, не говорить із ним. Живе з ним в одному селі, а він такий чужий до неї, як не її дитина.

— Жалюж ти мій, жалю! Жалюж ти мій, жалю! Не рви ти мені душі моєї. Не вбивай мо-його серця.

А сльози чим дуж заливають їй очи, а туск все більш та більш їй під серце підступає.

Дивить ся на Івана й не може йому про-стити, чого він такий завзятий на Василя. Для нього світ увесь — то одна люта ненависть до тої спілки, до того краму, до того бутина. Зза них змарнує її дитину, збавить рідного сина, за-бере їй самоту потіху її життя. Якби так на неї, вона половину життя віддала б своєму голубови, не то тих кілька штук маржини. Але не вона тут править — він господар, він робить, що думає, й що хоче. А він сказав уже своє тверде слово. І треба їм усім корити ся. Кріпка в Івана рука була ціле життя, а тепер то таки так усе взяв у свої руки, як давніше бувало ніколи. Нема що говорити, нема що й думати, щоби поступив ся. Як раз сказав — пропало...

Стала хитати жалко головою. Дивить ся на чоловіка і не знає чого, але воліла б не бачити його, такого жалю завдав їй... Відвернула від

нього очи й стала дивити ся у пітьму ночі крізь невеличке вікно, заліплене снігом.

А там так виє вихор, до долу, здаєть ся, погинає гаджуги, що ростуть зараз за хатою. Так у них лютує, якби завзяв ся покласти їх д' землі. Вже бували й гірші метелиці, а чогось їй ніколи не було так лячно, як отсе тепер. Як там її Василько пішов у ті сніги, як він дібєть ся до своєї хати. І що у нього на думці? Не доведи, Боже, якої біди. Такий був сумний-пресумний, а такий виходив з хати чорний на лиці, аж не могла дивити ся на нього. В таку погану ніч всяка нечиста сила має приступ до душі людини. Мати Божа, ратуй його, сокоти від поганої прички...

Параска почала шептати молитви...

— Отче наш, іже еси на небесіх. .

Цілу свою зболілу материнську душу вложила у глибоку, щиру молитву...

А Іван сидить над постолом. Сліпає над ним старечими очима. Але, чи світло слабе, чи очи вже втомлені, чогось робота не йде йому. Вже відай сьогодні не скінчить таки. Та не покидає. Якась мара всадила ся йому в руки, пальці якби подубіли... Ватра горить, на хаті тепло, а пальці не повертають ся, як йому бажалось би. Чи такі трудні, чи такі немічні вже... Не кидатиж йому роботи, коли вже до кінця так недалеко.

Був, значить, Василь. Таки прийшов. Але таки пішов із нічим. Твердий парубок. Го, го! Одного насіння! Не з тих, що то, як віхоть. Ще не оглянеш ся, а він сюди, а глянь, а він уже й туди — і знов куди инде. Твердий парубок! Але таки біда твердіща за нього — таки його

взяла. Не був би він ще приходив, якби не приперло його до краю. А диви — таки не подався! І знов пішов.

А що буде тепер? Ледви чи зараз верне! Руснаки так хутко не вертають з дороги. Чи добре — чи не добре? Вже на сей раз його до роботи не заставиш! Спілка пропаде — се вже видно! Але Василь до нього не пристане. Від спілки мусить відстати — самі його викинуть. Ще й камінем обкидають. Але до нього він не зараз пристане!

А чи пристане? Чи покорить ся?

Мусить!...

Зломить його, знищить його, здавить його, але поверне туди, куди хоче. Він йому сам віддасть Марійку. Але се він, дедьо, дасть йому дівку! Він його зробить господарем, дасть йому маржину, дасть йому поля, покладе хату, але тоді, як Василь скаже: Робіть, дедю, що хочете, зо мною, я вас буду слухати у всему. Аж тоді.

Тоді вже буде знати, що його праця не піде на розтрату, не піде на поратунок жеброті.

Іван побачив перед собою Василя, як припав йому до колін, просив, молив. Почув у душі щось тепле, приємне... Таки так дуже покоровив ся... Хто би то міг був сподівати ся? Так просив... так молив...

Але як згадав, що Василь не що, лише хотів зрабувати йому дві тисячі, щоби розкинути їх між голоту, скипів таким гнівом, що ще й тепер вилаяв би його!

Ой не скоро він ще прийде на добру до-

рогу! Не господарська се дитина. Якийсь роздай-біда, якийсь марнотратник!

Але чекай! Як тобі тепер доберуться до чуба, як загуляють бартки в твоїй крамниці, як ти будеш спасати свою голову, відійде тебе охота куматися та братати з голодранцями! Ти господарська дитина, твій дедьо дукар, тай ти дукарського роду! З тобою братаються, доки надіють на тебе! Але, як узрить один і другий, що твої маєтки не для них, що ти хочби все своє й моє маєство поклав, а всеї жебрати не нагодуєш, а ще, як лишиться сей та той голодний, а ще, як потратять свої паї... Ой, тоді ти, небоже, побачиш, де тобі місце! Чия ти дитина і хто тобі сват, а від кого полу вріж та втікай! Не бійся, не дарують тобі!

Іван нагадав собі, як то накинулися були на Василя, як лише бачили, що Танасій не квапить ся із своїм паєм. А що то буде, як тепер усе пропаде? Ні до роботи брати ся, ні гроший назад не дістати. Бідна буде голова Василева!

І чогось стало йому жалко за ту нерозумну молоду голову. Але той його жаль не тревав довго.

Добре йому так! Мусить до того дійти! Без того годі. Він так перевернув собі голову тими придибашками, що чим будь його не завернеш із тої дороги. Мусить провалитися аж до самого спода. Мусить побачити, що все, що він хотів робити, а то й робив — пусте! Аж тоді він зможе зачинати господарити. Без того він розтратив би все, що дістав би від нього. За такою дурною

роботою ціла праця його життя не сталаб на кілька років.

То, ади, Танасій який! За що то він уже не брав ся, у що то він не клав свого гроша! А таки не пристав до спілки! А ніби то він був би дав Василеви гроші на спілку? Пусте! Не Танасій! А дурний Василь запутав ся у якесь таке гидне діло! Спілкою ліси рубати! Та хто? З ким? Для кого? То вони будуть заробляти, а ти маєш втрачати для них свої гроші, свої літа, свою силу?...

Але тепер уже тобі не скоро забагнуть ся такої спілки...

Старий Іван Руснак поклав на ослін постіл — не дурив себе, що ще щось сьогодні вробить. Склонив голову і сидів так без думки.

В його душі здоймав ся раз ненадійно жаль, що був син у хаті і знов на довгі часи пішов собі від нього, а то зараз потім вдоволення, що таки він уже відвернеть ся від пустої роботи. І жаль і вдовілле... і смуток і радість... А все те віщувало йому, що не сьогодні — завтра зачнуть працювати оба із сином у купі і він ще бачити ме, заки закриють ся його очі, як син бере у свої дужі, молоді руки великий його маєток.

А то ще такої роботи... Чи виробить він її на світі божім? Ой ледви! Бодай би дочекав ся, як його Василь заберець ся кінчити те, чого він не зміг доробити...

А бутин таки буде рубати! Не буде гаяти часу. Зима така ймила, що ледви чи пустить до Великодня! Скільки то за той час не врубав би! Господи!...

Іван почув, як його зморозило. Встав та почав загортати ся май дуще.

— Пара', а в тебе ватра геть притухла. Та то не вилежиш до світу.

— Ой, гірке моє лежаннє буде, та гіреньке!...

Підвела ся і вишукала між хворостом грубу колоду та кинула її в піч. Наклала фої та стала роздувати.

— Не знати, як там наші на зимарках сьогодні... Ото, не дай Боже, в таку фуфелицю якби яка звір заблукала в зимарку... Половину маржини видушилаб і ніхто би не чув...

— Заступи нас мати божа від такого нещастя...

Лягали спати...

Іван закутав ся в ліжники на постелі — Параска гріла старі свої кости на теплій печи.

Настала глуха тишина в хаті...

А сніговиця йно що на добре розгуляла ся, а дикі вихри стали храмувати свій зимний храм верховинської зимової ночі. Вся бісова сила злетіла ся з далеких полонин та стала грати ся з вихрами проміж людські оселі.

А вітер так метав снігом до вікон, дверей, так гуляв по хаті, що ось нема вже хати, нема захисту, є одна грізна снігова заметільниця, яка завзяла ся увесь світ встелити студеним білим килимом...

У той жалібний зойк вихру вплели ся звуки стогону, що вирвав ся із дна душі Івана:

— Святий отче, Николаю, ратуй нас грішних...

Уся журба стрівоженої людини замкнула ся в сему глибокому стогоні.

Василь не міг сього вечера вснути. Що діяло ся з ним — він не знав. Перевертав ся з боку на бік, стогнав, вставав, світив, знов гасив свічку, лягав і сон не навертав ся до його очий. Що їх заплющить, здавить повіки з усеї сили — диви, а вони вже визіпили ся і глядять у темноту ночі.

Настав у душі дивний острах. Василь відчував, що прийдець ся йому гірко відповідати за свій нерозважний вчинок, чекав, щоб уже раз настала днина, щоб він пішов поміж людей і сказав їм: „Робіть, що знаєте, вбийте мене, із села проженіть — ваша воля! Я тут нічого не вдію“. Знав, яка буде відповідь: не минути йому суперечки, не минути проливу крови.

— А, нехай уже дієть ся, що хоче! — застогнав свідомий своєї немочи. — Не моя воля, не моя сила!

Ждав на той ранок, як на визвілле із сітій, що ними обснували його грізні примари. Не надіяв ся уже нічого. Зрозумів, що мусить покинути думку про бутин, мусить забрати ся з села, і відай ніколи не доведеть ся йому сюди навернутись. Пішов у розріз із сільським життям. Замість робити коло сїна, замість маржину плекати, він став крамарювати. А тепер мало йому було жидівського інтересу, він забаг робити те, на що поважували ся досї лише богатирі пани, головачі жиди. Гой, гой! Гой, гой! Гірко, як чоловік вдаєть ся не в своє діло. Не буде хісна з його роботи.

Чув, як вилонюєть ся із дна його душі той первісний Гуцул, той господар, що то по божому живе, не береть ся ні за які несвої інтереси.

Сонічко боже йому світить, як викотить ся із поза груня, уже застане його на царинці. Огріє роси, пригріє йому в плечі. Людина радіє божій силі, а серце її щастем наповнюєть ся. Робить по божому, гріха на душу не бере. Настане вечір — кінець роботі. Струджені кости ляжуть відпочивати — ні думки в голові, ні сновищ грізних, страшних. Спокійний безпешний сон. Як снить ся що, то в одно земля, трави, вівці, маржина... Що в днину робив, те в ночі навідуєть ся до нього, радує душу, що завтра робити має — нагадуєть ся йому. Встане вранці — не забуде ніколи, що робити йому треба. Усе зробить, бо усе в його силі.

І він, Василь, колись жив таким життєм... давно то було. Заки ще обхопили його ті громадські діла. І пощо, пощо він того всего збув ся, того спокійного, того мирного життя? Привязав собі камінь до шиї, ноги обпугав колодами, голову притолочив важкими думками, серце розпукою здавив. І пощо се? За що ні взяв ся — усе розвіяло ся. Нічого не вдіяв, нічого не довів до ладу.

— Ой, ой, ой! — стогнав, обіймаючи голову долонями. — Чого мені було хапати ся робити несвою роботу? Що я доброго вдіяв? Кому поміг, кого поратував?... Хиба, що гроші вигулив від бідних людей, хиба, що утопив їх безповоротно, обманув надію злиденних нуждарів. А собі?... Ой, якої я собі біди напивав, якої я собі жури завдав! — стогнав із наболілої душі, бив головою до стіни, студеним потом чоло вмивав.

Вже все порозумів, нічого вже не надіяв ся.

Ждала його тепер злість і лють обманених людей. Нічого! Те йому й належить ся. Чим скорше, тим краще. Гнів — се огонь. Спалахкотить і попелом припадає. Ох, якби лише те! Якби лише грізна лють людей! Він перетерпів би її. Страшніщий йому насміх тих, що то стояли здалека від нього, що не пішли на його слова. Куди не повернув сяб, на кожному кроці бачив би насмішливий їх погляд, у кожному їх слові булаб їдка стріла, що ранила би його серце. О, того глуму він не втерпів би! І ще є дещо инше: як він міг би показати ся на очи Танасієви — і свому дедеви? Ото би то вони дали відчути йому свою силу, свій розум, кождий на свій лад. А Гершко?... А панич? А всі двірські попихачі? Здасть ся нема ніде в світі людей, що вміли би брати так на сміх, як у їх селі. То так зачинаєть ся поважно, ади, вже один вкинув так собі, на збитки, якесь слово, воно приймаєть ся, підхоплюють його инші, сей докине одно, той друге, починають одні реготати ся, одні підсмішкують ся на кутні зуби. Як раз тебе на сміх підоймуть, то таки тікай із села і не показуй ся пів року на очи. А буває, що як до кого прилипне кровавий насміх, то так із ним зживеть ся, що вже й до гробу йому не забудеть ся. Вистарчить, щоб словом обізвав ся, вистарчить навіть, щоб показав ся на очи, вже найдесть ся такий, що лице викривить до насміху, а громада як не заребоче, аж гори трясуть ся, аж фоя з гаджуг обсипаєть ся.

Василь запер віддих у грудях. Зрозумів, що жде його. Має стати посміховищем цілої громади. Як одні його подивляли, всю свою надію вязали

з його особою, а інші ненавиділи його з цілої душі, так тепер і сі і ті — всі будуть посмішкувати ся із нього. Будуть зразу колоти його, кусати, гризти, потім будуть розвеселювати одні одних дотепними, смішними оповіданнями всіляких його пригод. Що він болів, страдав, кидав ся, розшибав ся на всі боки, що мов пструг у саку рвав ся сюди й туди, щоб перевести в діло всі свої наміри — один сміх вийде з того по вік для громади. Зійдуть ся в коршмі, у Гершка, одна в них буде бесіда, про той Василевий бутин. Зійдуть ся на весіллї — про бутин будуть згадувати. Зійдуть ся при мерцеви на грушці, знов бутином будуть себе розвеселювати. Ні показати ся йому між людей, ні жити на самоті. Усюди долетить до його уший той регіт насмішливий, ті жарти, кепкування. Не буде навіть з часом у людей охоти дошкулювати йому, допікати — ні! Будуть сміяти ся із нього для розради. Будуть посмішковувати ся, як посмішковують ся із безумного сільського дурника.

І нараз станула перед Василем, як жива, його мати. Бліда, бліда, мовчалива... Стоїть із перекивленим від страшного болю лицем — одної сльози в її очех не видно, але такий безмежний жаль на устах... Нічого не говорить. Але й без того він знає, що вона малаб йому сказати. Вона така горда була на свого сина! До чого він не брав ся — вона в одно бачила в його ділах усе найкраще. Вона одна розуміла його, боронила, а коли й мовчати мусіла, признавала йому правду. Серце її радувало ся, душа веселила ся, її материні гордощі в одно ставали сильніші, більш

певні себе, своїх надій, віри в успіх Василеної роботи. Вона одна розуміла свого сина, боронила його, вірила, що всі, хтоб не ганив його, мусять колись поклонити ся йому, його праці.

А тепер стоїть безсильна супроти насміху цілого села, бачить, що всі були в праві — вона одна помиляла ся. Гірка перед нею дійсність, болюче розчарованнє.

Лежав без тямки. Все, що було найгірше, найбільш болюче, стануло йому перед очі.

На дворі, за вікнами хати гула хуртовина. Вихри розшибали ся в гиляках гаджуг і вили дикими, жалібними голосами. Васиљеви вчував ся у них розбільний плач його матери.

Його душа переживала всю неміч творчости людини.

V.

Рубають ліс!

Грімке і грізне слово перелетіло селом, покотилося по через верхи, сповістило людей у кожній і найменшій хатчині радісною звісткою: рубають ліс...

Хто?... А хтож би?... Спілка... Василь...

Довго не хотіли вірити.

Ті непроглядні товпи народу, що почали напливати до читальні, були свідками, як нетерпеливо люди ждали на сю звістку. У кого була дужа рука — писався на роботу. А так уже втрачено було всі надії на бутин, що перший заклик, невідомо чий — рубають ліс! — зігнав людей із усіх закутин до читальні.

Не питали: хто? за які гроші? — питали лише: верев рубають?

Рубають. З неділі стають до роботи.

Розрадувані лиця — надія на заробіток, розрада на лютий зимовий час.

Гострили пили, сокири — підшивали пости; на довгий зимовий побут у снігах лагодилися.

Бувалі раду давали тим, що вперше стають до лісової роботи в зимі. Василеві приказували та приповідали, про що то йому ще тямити.

Як перед великою битвою.

А Василь, якби віродив ся. Загорів таким огнем, що вся його постать, то лише очи розярені, блискавицями мечуть на усі сторони, а його голос панує над усім тим схвильованим народом. Але той запальний молодець став також спокійним, певним себе командантом. Одних записує, другим відповідає на запити, іншим приказує, що ще мають зробити.

Його не пізнавали.

То був колись, давно вже то було! — легінь Василько, що то згуртував був парубоцтво і поставив на сторожі села парубоцьку „Січ“, як варту, як сторожу... То був легінь Василь, що то з парубоцького, січового отамана перекинув ся в сумирного, проворного крамаря. Проміняв ленту та топорець на перо й купецьку книжку та вагу, січовий козацький похід на дрібний данець за крамарським столом, простору леваду на вузеньку крамничку, молодецьке завзяття та буйний легінський пострах на услужливу обережність та уважливу чемність для всіх покупців. І січову ленту і свій топір молодецький зробив предметом крамарського торгу...

А з крамниці перейшов на спілку.

Розповідав, користи спілки пояснював, заохоту давав — просив, щоб паї складали. Показував людям рай і робив се так складно, що спільників силу зібрав; до спілки пристали, паї повплачували — чекали, дивили ся і надіяли ся.

Нараз велика тривога настала.

Танасій не пристав із своїм паєм. З трема тисячами...

Хто сей Танасій? Звідки Танасій? Аджеж про спілку говорило ся.

Таке думає ся сьогодні кожному й найбільш непевному спільникови. А скільки то часу Василь ходив як запаморочений, спілка лежала над пропастю, ні в кого вже й надії не було, щоб рушити з заклятого місця. Танасій відстав від них.. Ось яке грізне та страшне слово!

А сьогодні лише хиба зі сміхом згадують про ту тривогу. Пустий страх! То як кого вчепить ся блуд, то виводить ним по безвістях, по вертепах на те лише, щоб опісля знов привести його на те саме місце, отворити очи й заставити сміятись із себе самого. А те, що перетерпілось, блукаючи по тих безвістях, яке воно тепер смішне. Така дрібничка...

Василь стоїть у повній силі своєї праці. Поборов усю свою непевність, позбув ся усіх сумнівів, імив у свої дужі руки цілу програму праці і йде до визначеної ціли. В його голові уложилось усе. Кожному, хто прийде до нього, знає сказати, до якої роботи він стане, кожному визначить місце, про найменчу дрібничку тямить — не забуває ні на що. А такий певний себе, що й найбільший слабодух, як гляне на нього, набирає довіря в успіх задуманого діла.

Завзяттє, енергія, сила, спокій, певність себе — ось що пробивалось у цілій постаті Василя, у його словах, приказах, у його ділах.

А у душі?

В душі у нього почувалась тепер певність побіди.

По довгих ваганнях, по предовгих сумнівах...

Перейшов у душі всі почування людини, що визволюється, увільнюється від кайданів минушини. Його душа, як душа людини рідного його народа перейшла наскрізь зневірою у власні сили. Чи пан з двора, чи жид-коршмар, чи хочби урядник з пруського плавачкового товариства — байдуже хтоб то не думав про нього, щоби не думав про себе він сам! Ось яке пятно лежало на душі Василя. Він узяв ся за велике спілкове діло, але як прийшло стати самому, без нічиєї помочи — він стратив віру у свої сили. Вся його надія була на Танасія; — Танасія не стало при ньому, зачав ся упадок духових сил, настала зневіра.

І ще одна переміна довершилась у ньому: він визволив ся із від молодечої непевности; став сильним завзятим мужчиною. Взяв у свої руки керму діла, про яке не думалось, не гадалось йому не що давно.

Але все те лише — доки товпить ся народа сила в читальні, крамниці, доки він чує гамір, бачить глоту, живих людей доки бачить коло себе, дужих, завзятих, що підняли ся з ним на велике діло й допоможуть йому вивести сю працю на добру дорогу. А в вечері, як уже остання людина вийде з хати і він зачинить ся та лишиться сам із своїми думками — тоді уявляє собі всі перепони, що їх ховає перед людським оком, всі недостачі, і відчуває велику тривогу. Як перейде у голову, скільки то треба буде гроша на се діло,

а гроша біг ма', як подумає собі, що сьогодні всіх спільників узяв у руки, цупко, беззглядно, але небаром може розсісти ся в їх серцях дух зневіри, як отсе вже раз було — він починає трясти ся як осиковий лист, цілим тілом дрожить, голова ходором ходить, страшні якісь думки снують ся в його мозку. Волів би був не зачинати, хотів би, щоб розбилось усе, заки ще і зачнеть ся, тоді уратував би може свій спокій...

Настане ніч. Довга-предовга зимова ніч. То вивють такі вихри, що мало хати не розмечуть, а у їх стогонах він відчуває страшні погрози. Почуває себе тоді таким самотнім, так добре розуміє свою нездарність, всю свою слабосилість до зачатого діла, що до сліз йому доходить. Він чує, як мурашки по мозку йому пересувають ся, чує, як мозок йому висихає...

А всеж таки не те тепер, що було...

Тепер він — як отаман перед боротьбою. Почуває тривогу, але не за себе — за своє військо, за перемогу свого війська!

Давніше, коли покинув його Танасій і він сидів бездільний, безрадний, не знав, чи брати ся за діло, й як брати ся до нього — о, тоді страшний був стан його душі. Як моряк, що його корабель потонув у хвилях моря, а він зловив ся за якусь дошку, простяг ся на ній і пливе, доки не проглотить його перша хвиля з краю — ось як він почував себе давніше.

Все було розвіяло ся. Надії, що їх покладав на Танасієву поміч, розлетіли ся і він почув грозу положення заведеної, обманеної, розбитої в своїх думках людини. Не стало Танасія коло нього —

не стало в нього сили повести діло. Все почало провалювати ся. Одно за одним. І спілка, і бутин, і вся праця, і замисли усі.

Люди ходили коло нього — він не бачив їх, питали-розпитували — він не чув їх слів, не-терпеливили ся — не розумів їх тривоги, кричали голосом розпуки, погрозами кидали — далекий був від того, щоби відзивати ся. Зневірили ся, як і він зневірив ся, залишили вже думку про бутин, про плавачку, про спілку — дали йому спокій...

А тоді починаєть ся праця його мозку. Не може пропасти його діло, не сміє змарнувати ся його праця. Ратунку! Поратунку! — стала кричати його розжалоблена душа. Зачала ся його мандрівка: до Танасія; від Танасія до Івана; від Івана знов до Танасія. Пуста, безуспішна мандрівка за грошем, за помічу, за моральною підмогою. Корив ся, просив, благав, молив. Як пструг у саку кидав ся на всі боки — а все на дармо. Найменшого відгомону. Одно лише зрозумів: ніхто йому не думає давати помочи. Він став неvigідний для всіх, хто мав силу в селі. І ще одно він зрозумів: на той бутин звернули свої очи і його батько і Гершко, ба і Танасій. Зрозумів, що він мусить провалити ся із своїми замислами, бо вони або всі разом, або один із них, тих дукарів, потребує того бутина для власної користи: для заробітку і для зискання перемоги в селі. І ще чому він мусить провалити ся із своїм бутином: він спілкою його рубає, а спілка має стати силою в селі. А тої нової сили не стерпить ніхто з тих, що досі її мали. То боротьба не

лише з батьком, з Танасієм, із жидом, се боротьба з двором, із злісним, зі всіми, що хотілиб правити селом. Для всіх їх страшна стала його спілка. І засудили її на затрату. Він ходив, просив, благав, молив — корив ся... А вони як тверда скеля... І вся його надія розбивала ся об неї. Надармо бив об гранітну скелю головою — відзвуку не було !

Якось був у Танасія.

Застав його вже дома. Відразу став говорити за діло. Ще гірш, як батька, просив його. Заклинав. Повторив ненині слова. Просив, щоб ізвінчав його з Марійкою.

На пусто... На дармо...

Танасій сьогодні вже не тої. Він теж набрав охоти на бутин. То так, як спершу було. Він бачить, що бутин — велика користь. І він не думає випустити її з рук. Але сам заберець ся до нього. Мовить :

— Як хочеш, я стану тобі до помочи — але не так, як ти собі гадаєш.

Василь слухає цікавий. У нього родить ся нова іскра надії.

— Я перейму на себе бутин і вашу за поруку. А вам сплачу третину заліжки.

— Як? Що?

— А так, як кажу.

Василь не хоче, чи не може зрозуміти.

— Або як собі думаєте. Я можу покласти від себе за поруку, але ваша пропаде уся. Ви не вдержали ся при контракті — заліжка пропадає. А підете зо мною на злагоду, я переберу вашу за поруку — спілкову, а спілці поверну третину гроший. Вратуєте бодай що то.

Василь непевно:

— Танасію, я прийшов просити вас, щоб ви звінчали мене з Марічкою. Ви присталиб до спілки, ми повелиб усе, як була між нами бесіда.

Танасій мовчав. Нарешті мовить рішучо:

— Я тобі скажу останнє своє слово: до спілки з вами ніколи не пристану. Про се мені більше не згадуй. Не хочу чути про вас, не хочу мати з вами нічого спільного! А бутин возьму у свої руки. Я буду в ньому командувати. Я буду приказувати, а ті, кого найму до роботи, мусять слухати моїх приказів. Я даю гроші, я платити му, я буду мати своє слово! Треба мені якоїсь спілки з тими, що то муть простягати руку по мої гроші! Вам можу звернути третину виложених грошей. Хочете — беріть! А Марійку ти собі, парубче, вибий із голови. Я її з тобою не звінчаю ні тепер, ні в четвер. Більш про се мені не згадуй.

Марійка, що слухала цілої тої бесіди, промовила нараз так, що ніхто не ждав би від неї такого слова:

— Як собі хочете, дедю, а я таки невінчана піду сидіти до Василя.

Що потім стало ся, Василь не може гаразд розібрати. Знає лише, що боронив, що сили, Марічку перед ударами розюшеного Танасія, знає, що й сам набрав. Одно лише: хоч як парив Танасій Марійку, а він, заступаючи ся за неї, й сам набрав — не підніс на старого руки. Марійка вихопила ся — утекла. Він лишив ся із озвіреною людиною, але руки держав при собі. Може вперше в житті побідив свою пристрасть так сильно. Міг

вийти спокійно — старий висилив ся, упав на ослін і ледви дихав. Міг спокійно забрати ся. Але не міг так вийти без слова відплати.

І десь зо дна душі вихопив ся йому грізний оклик:

— Не меш ти, Танасію, рубати бутина, не меш!

Більш не промовив. І відповіді не вчув. Переступив спокійно поріг і подав ся протоптаною у снігах стежкою д хаті.

Ішов із страшним завзяттєм. Коротка нарада з найблищими: Николаєм, Петром....

Не будуть же загинати. Не будуть ждати, щоб їх праця пішла в хосен дукарям.

Усе розповів, що пережив за останній час. Мусять ратувати ся. Однаково людям терпіти голод чи в хаті, чи в лісі, однаково мерзнути тут, чи там... Там бодай впрієш при роботі. А що гроша нема — без роботи однаково його не буде. Не зароблять деінде. А возьмуть його при кінці разом — посплачують усі довги і заробіток буде слідний. А поки що він через крамницю доставляти ме харчів. Кредит має великий.

І як їм могло не прийти таке до голови давно вже! Чого вони воловодили ся з Танасієм, Іваном та всякими іншими.

Пішла чутка верхами:

— Рубають ліс!

— Хто?... Що?...

— Спілка. Самі свої...

— Дай тобі, Боже, Василю, прожити щасливо!

— Дай тобі, Боже, з роси і з води...

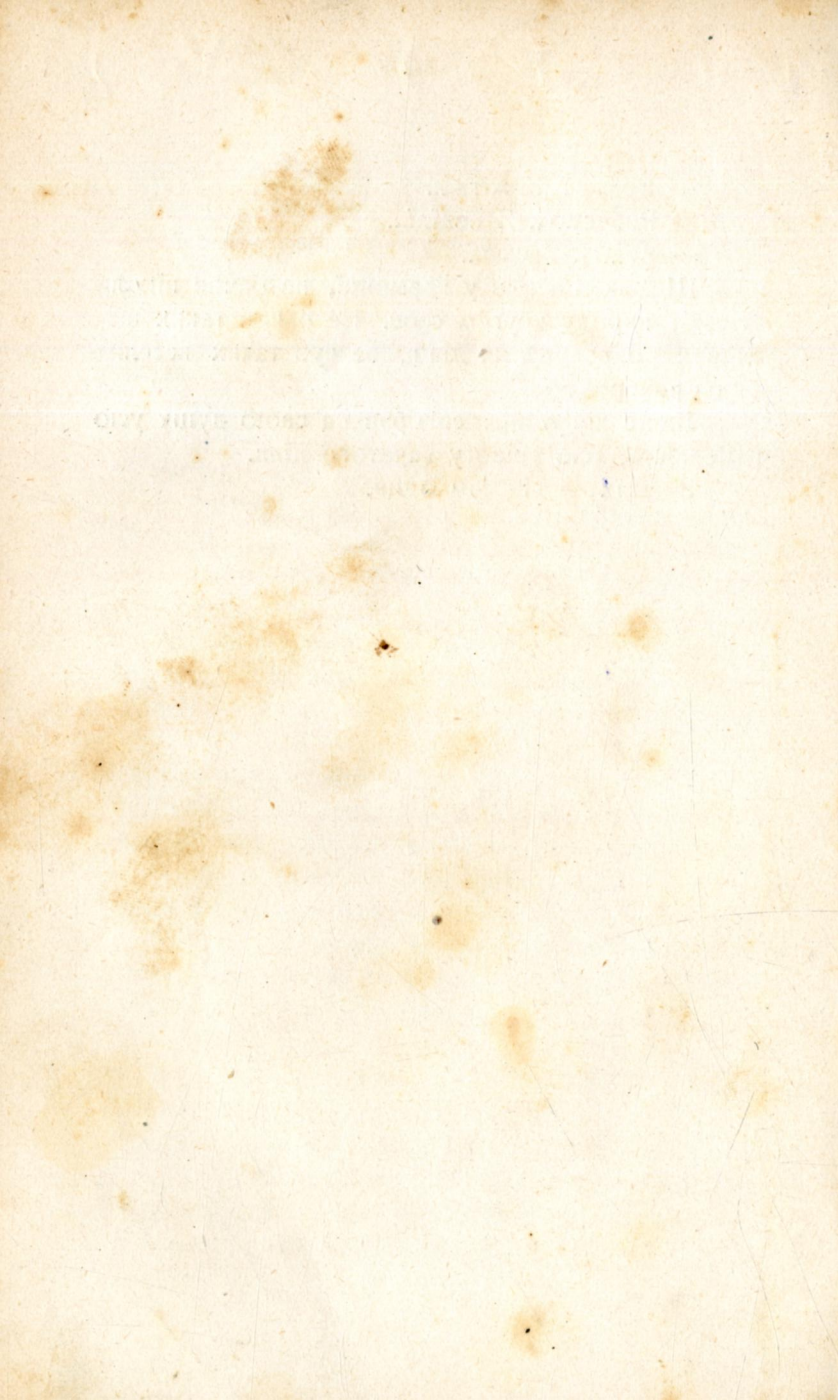
— Чули?... Рубаємо ліс!

- Невже? Кажіть....
- Рубаємо... З неділі...
- Ая... Рубаємо...

Ще як Василь у крамниці, не бачив ніколи стільки народу кругом себе. Не бачив таких щасливих розрадуваних лиць, не чув таких веселих бадьорих розмов.

Лише він один перебрав на свою душу усю непевність, усю тривогу зачатого діла.

За всіх — він сам один.

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

РУБАЮТЬ ЛІС.

ПОВІСТЬ.

Другий том.

У ЛЬВОВІ 1918. — УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВА-
РИСТВО: „КНИЖКА“. — З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

3.60

И-65498/2-2ий прил

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН·УРСР
№ И 66092

Третя частина.

I.

Був уже пізний вечір.

На дворі сніговиця, що шиби аж дзвенять. У комині гуляє вітер та виє дикими тонами. Налетить на хату така сильна струя вихру, що здасться здойме дах, переверне хату, слід за нею замете. Тоді Василь відривається від роботи, перестає числити і дивиться стрівожений у вікно. Нічого не бачить за грубими пластами снігу. Якось таємна потвора зазирає крізь вікна до освітленої маленькою лямпою хати. За хвилю чуєш, як перелетіла, понесла ся світами, троха стає відрадніще і знов задумана голова молодого легіня похиляється над зшитком і вглублюється у числа.

Відчиняють ся двері. Пара бухнула до сінний, а з неї виринає добре одягнена постать. Запирає двері, оббиває сніг із постолів.

— Як гостив, Николайку?

— Мирно гостив. Як ти тут торгував?

— А як? Якби не бутин, то хоч бери замикай крамницю. Що який іде, то лише подивиться в сей бік і просто до Гершка.

Привитали ся. Василь чекав на Николая. Двічі в тиждень сходив Николай із бутина — переводили рахунки, робили замовлення.

— Але тут у тебе тепло. Можна впріти.

— То тобі, що прийшов із морозу. А я тут трохи не замерзну.

Василь почав класти ватру, приставив воду, на кулешу. Заки вода гріла ся, вони говорили про свої діла.

Пятьдесять п'ять людей постійно при роботі. Бог милував не було ніякої пригоди. Вже вирували великий шмат. Був камеральський злісний, переводив контролю. Николай показував йому роботу; нічого собі. Казав, що все добре. Либонь за дві неділі буде комісія.

— А як з харчами? — питає Василь.

— Тимофій дає собі якось раду. Люди ситі. А як тобі?

— Не дуже мудро. Два косівські жида не дають уже муки. Ще й хочуть, щоб їм заплатити за все.

— А тиж як умовив ся?

— Я робив згоду на цілу зиму. А платити маю коло Юрія. Щось то немудре діло. Я був учера в Косові. Нічого не зорудував з ними. Тай інші онимали ся. Я щось зміркував. Сідаю на сани, тай до Кутів. Іду просто до нашого адвоката. Він пішов, зговорив з одним купцем тай ми списали умову. Вже не лячно мені за харчі.

— Богу дякувати. А то... Я щось був помаркотнів.

— А мені, думаєш, братчику, солодко? Я бачу, що хтось колотить. Мені казав адвокат у Кутах, що можна би косівських купців позивати, але заки би випозивав — їсти людям треба дати. Тай то

біда, що не було умови на письмі. Тепер уже троха бизівніше.

Знов відчинили ся двері й увійшло в хату два чоловіки. Запорошені снігом, з обмерзлими вусами і чубом. Привитали ся і сіли коло ватри.

Василь досить був здивував ся від їх появи. Менче вже Николай. Він якби й сподівав ся їх. Поки що ще не все розповів Василеві.

— Ви з бутина? Вас що пригнало в село?
— питаєть ся Василь.

— А що? Біда!

— Ая. Біда тай ще що...

— Що таке?

— Гроші...

— Які гроші? — не розуміє їх Василь.

— А гроші за бутин. Доки будемо дармо робити?

— Як дармо? — обурюєть ся Николай. — Хиба ви дармо робите?

— Дармо! Робимо вже місяць, а грейцара не виділи. Піде наша праця за цілу зиму ні за що. Треба вже раз розрахувати ся.

Василь дивить ся на них і не знає, що їм сказати:

— А хтож тепер розраховуєть ся? Роботу що йно зачали, ще ніхто не знає, який буде заробок.

— Отсе й є, що ніхто не знає, який буде заробок. А за дармо робити ніхто не гадає. Бо-дай я ні.

— Тай я.

— Тай ти, Филипку, ні? — питаєть ся Василь, дивлячи ся на молодека.

— Тай я ні.

— А багато ти врубав, сараку?

— Врубав багато, але так нуждуюся, що страх.

Василь питається далі.

— Може ти нагнівався на мене, що я запросив тебе до спілки?

— Та чому би не гнівався! Я рубав, відколи бутин втворили, а мені плати не було.

— А ти як зговорився, небоже?

— Я не гадав, що ви виражаєте людей за пусто-дармо робити.

— Тай є нас таких двайцять, як сей. Ми прийшли від гурта поспитати: Будуть нам гроші, чи ні? Як будуть, то платіть, хто має платити, а ні, то з неділі лишаємо роботу.

Василь дивиться на Ніколая. Він старшина в бутині — повинен сказати своє слово.

А Николай мовчав. Він мав уже з самого початку говорити з Василем про се. Та якось не міг. Тепер уже став пояснювати. Дав виговорити ся невдоволеним.

— То від неділі пішла така бесіда проміж людей: Ади, бач, роблять дармо. Гроший не муть бачити. Вже три дні не устають такі розмови. Хтось приніс таку чутку з села — відай із коршми, тай вона приймається між людьми.

— То таки ціле село сміється із нас, що поставали робити дурничкою на якусь спілку, тай ще нас будуть позивати косівські жиди за муку, що їмо у бутині. То якось у коршмі як стали гикати на нас, дурнів, я трохи очий не збув ся зі стиду. То лагодить ся нова спілка, але така, що ані паїв не треба вплачувати і будуть пла-

тити деньки. Так, то розумне слово. Роблю — плати. А платиш — буду робити; нема гроший — нема роботи. Так по старовітськи. Ми на таке звикли. Але, щоби робити за дармо, тай ще й не знати, чи буде що з того, чи не буде — то не на наші руки.

— Ми прийшли, — мовить другий, — таки просто поспитати: Будуть нам в неділю гроші за сей місяць, чи не будуть? Так буде і з нашою роботою.

— А будуть такі, що нам і за сей місяць заплатають.

Стало ясно. Хтось — видно хто! що не міг розбити спілки, заки зачали роботу, розбиває її і то успішно тепер, у розгарі праці.

Було цілком ясно — і Николаєви і Василеви.

Зачали розтолковувати цілу справу спілкової праці своїм невдоволенням товаришам. Вказували їм, серед яких обставин забирали ся до праці, як навіть на прохарчованне не мають гроший, з якими то перепонами мусять бороти ся.

Вислід їх бесіди був такий:

— А ми таки питаємо, чи будуть нам гроші в неділю?...

Із сим розійшли ся.

Знов сидять Василь і Николай і вже нічого не говорять. Василь виколотив кулешу, викинув на кружок тай стали їсти. Троха масла, бриндзі — от і вся приправа.

Повечеряли.

— А ти, Николайку, лягай таки зараз, бо ти трудний. Я тобі постелив ліжник на печи — вигрій троха зморожені кости.

Николай не квапився. Його мулила та ціла розмова з перед хвилі. Не міг найти поради ні для себе, ні для Василя.

— А, най зійдеться ся в неділю старшина, та най думає. Може що вradить. Я не знаю, що мемо робити. То таки багато так говорить, як сі два. Бою ся лише, щоб усі так не сказали.

— Про мене. Най собі кажуть, що хочуть, — промовив нарешті Василь. У його голові було чути сильне огірченнє. — Скажи мені, Николайку, що я з того маю? Для чого я так маю журити ся? Завязали ми спілку, мали ратувати ся з жидівських рук — спілка йде добре. Заложила крамницю. Крамниця йде добре. А хто на ній вийшов найгірше? Я!... Вся робота на моїх плечех. Ні дня ні ночі, ні буддня ні свята не маю. Чи ти думаєш, мені солодко тут сидіти! Всего відмовити собі? Та то з вас кождий у літі до сїна, до маржини, в полонину, до міста, куди задумає, туди й піде. А я сиджу прикований до стола, до ваги і до своїх паперів. У зимі в вас у кожного знов своя робота. Що я дав би за се, щоби міг піти з вами у бутин, працювати собі по своїй думці, а прийде вечір — полягаєте в колибах при ватрі і йдуть у вас веселі розмови! А я чи літо, чи зима — однаково. Сиди, числи, торгуй, важ, продавай, і знов пиши і знов числи. От і вся моя нудна робота.

— Я одної днини не міг би тут сидіти так, як ти.

— А я на високи сиджу? Але прийшла мені раз охота завести спілку — роблю, що до мене

належить. Хочу на своєму поставити. Шукаю вже хлопця, щоби приучував ся при мені, тай передам йому колись крамницю, але поки-що мушу сам її вести. А тепер із тим бутином... Чого він не накоїв мені!... Дедьо вовком на мене глядить — до хати нема що й навернути ся. Можна би. Але треба на все махнути рукою. Хибаж мені того бутина треба було? Я не міг дивити ся, як наша праця йде марно в чужі руки. Хотів змінити дещо. А тепер?... Вертати ся нема як, бо заложив людські гроші, а до кінця довести тяжко буде. Гроші би брали, але, щоби зрозуміти, як то дійти до гроший — ото штука. А як люди не схочуть далі робити? Що тоді буде? Не знаю, не бачу порятунку. Один сміх вийде тай розтрата вложеного майна.

— Не може прийти до розбиття! — вговорує його Николай.

— Кажеш і сам не віриш. Я вже про себе не дбаю — колиб лише люди не втратили віри до нашої роботи. От, що булоб найбільше нещастє! Бо я вже стратив усе, що мав. Я вже мав стати тепер господарем. Заповіді з Марічкою вийшли — і я лише осмішив себе й її. Вона бідна так чекала, щоби ми побрали ся. А тепер анї гадки про се.

Опер голову на долонї та почав говорити крізь сльози:

— Николайку, братчику, чи ти знаєш, що я стратив? Господарем мав стати, свою хату мав мати, жінку мав до хати привести — а з того усього сиджу сам, як палець, ось тут у комірнім. Не маю нічого, не надїю ся ні на що.

З досадою:

— Часами приходить така хвиля, що плюнув би на все, кинув би крамницю і бутин і рідне село і пішов би світами шукати собі долі. То як сидиш тут сам один і пса в крамниці не видно, а ти і важиш і міриш і рахуєш, то така тебе бере досада, що, ади, запру, кину ключі в ріку і піду світами. Таж я господарська дитина, мене свята земелька до себе тягне, мене маржинка кличе до себе, а я тут крамарюю. Таж — я богацька дитина. У мого дєдя є статки, лишеб їх доглядати й прибільшувати, я міг би щасливо жити. То все брехня про Марічку, що вона мені сестра. Я міг би й зараз ізвінчати ся з нею. І думаю: пощо та боротьба із дєдем. Але отямлю ся: ні, мушу я довести до кінця зачате діло! Не муть радувати ся й сміяти ся із мене ті, що чекають, коли мені вже раз навкучить. Не навкучить! Не бійте ся! Я себе подолаю! Відречу ся від усього, а не лишу своєї праці. Не мєте ви сміяти ся з моєї роботи!...

Пізно в ночі гасили світло.

Василь почав перевертати ся на ослоні. Йому не давала вснути звістка, що в бутині коїть ся лихо. Що тепер робити? Гроший нема. Хочби хотів вложити з крамниці — нема їх багато. Зрештою задовжив крамницю за сей місяць, що не знає, як вибристи з біди. Вже думав минуло лихо, що бодай харчі мати ме до якогось часу. А там уже, як треба буде гроший, якось уложить ся. Як уже робота буде в розгарі, можна буде зазичити ся на неї. Але тепер за місяць не вробили

ще багато. А в добавок, як вийде між спільниками розріз, ніхто й говорити з ним не стане.

То вже добре наколотили. Якого то вже не говорили про ту спілку — не могли розбити його роботи. Аж тепер кажуть: жадайте гроший. Ну, сього не буде. З чогож платити?

Відгоняв від себе прикрі думки. Нехай уже вся старшина голову собі сушить. А треба буде, скличе загальні збори спілки. Нехай одні одним промовлять до розуму. За багато всеї грижі на одну голову.

Знали, де вдарити. І добре вдарили.

Думки міняють ся.

Де не виринає із пітьми ночі його Марічка. Чує, як коло серця йому стає солодко. Чує її любий голос, як то собі роздумують про всяке.

От, мають побрати ся, вона ждати ме його, як він буде вертати пізно в вечер. За вечерею він їй буде розповідати, як іде торг, як у бутині... Або він перейде на господарство: крамницю передасть на інші руки, а сам буде лиш надзирати; вже бутин буде на його голові. Тай ще може придумає яку новину. Доконче кортіло його заложити молочарню. Гірське масло буде платити на торзі.

Але до того треба господині. От, його Марічка — як вона писала ся на його думки, на його роботу.

Він прийшов до хати, розгорнув ся, дивить ся — гожа молодиця порастє ся коло вечері. Що варить, а що вже закидає на нього своїми великими очима. Не витерпів. Підходить, пригортає

її до грудий... Вона пручаєть ся. Нема ще коли...
А вся й повисла йому на раменах.

Василь кинув ся з усеї сили на ослоні і вдарив міцно головою об стіну.

Лежав без духу. Лише стогнав із дна наболілої душі.

II.

Чи йому се лише так здавало ся, чи йде Марічка? Так уже знав її ходу, що не зрадилиб його очи, а ось стоїть при вікні і бєть ся з думками: вона чи не вона?

Кудиб то їй під вечір іти і то з села! Родії тут у сїм боці в неї нема. Хибаж би до міста? Алеж її захопить ніч, як буде вертати.

— Бігме, Марічка! — рішив більше стрівоженим серцем, чим певний був, що то вона.

Чи і вона, біднятко, так караєть ся, як він? Чи і для неї таким нещастєм впало на голову те все. Бачив її раз у церкві. Стояла біла-біла тай така сумна, що троха не плакала. Він очий не зводив із неї. Стояв коло входових дверей коло бабинця, дивив ся на неї, а вона то лише крадькома підводила на нього очи, а як стрінули ся поглядом, вона зараз спускала голову в долину — якби бояла ся його, або якби мала туй-туй заголосити. Врешті перед кінцем відправи втекла з церкви. В одно втікає. Майже не сходять ся. Якби дуже сильно гнівна була на нього.

А того вона не знає, як йому гірко? Який він бідний?

За думками й не мав уже потреби розбирати, хто се наближаєть ся.

Тепер уже пізнав її з лиця, бачить, як іде зі спущеними очима. Анї не повернула голови до нього.

— Марічко! Люба моя Марічко, — простогнав мовчки в слід її. — Оберни ся до мене, глянь на мене, Марічко.

І в туж мить голова дівчини обернула ся в напрямі читальні і двоє сумних очий впило ся в її вікна. Чи бачила вона його? Та Василь відчув увесь жаль в її очех. Ще як хвилину ті очі задержали ся на ньому, так йому тужно стало, що не міг отямити ся.

Закинув на себе кожух, зловив шапку, вхопив за ключі і чим дуж із крамниці. На порозі завагав ся. Подумав, що годї йому замикати крамницю. Коротка боротьба в душі між обовязком і поривом наболілого серця. В одній хвилині зачинив двері і пішов бистрим кроком за Марійкою.

Наздігнав її вже далічко. Втікала, якби чула, що він наздогоняє її. Чує чиїсь кроки — певна того, що се Василь коло неї. Чує вже його голос. Кидаєть ся, неначе злякана.

— Марічко...

— А я так злякала ся.

Ідуть якийсь час мовчки. Марічка аж упріла. Кров підступила їй до лиця, вдарила до голови.

— Куди йдеш у таку пізну пору?

— А ти куди?

— З тобою.

— Верни ся, Василю. Ще нас хто побачить. Дедьо буде мене збиткувати.

— Як я ще раз таке почую, то я так твого

дєдя позбиткую, що він ме тямити мою бартку до гробної дошки.

— Васильку, Бога бій ся, Васильку! Лиши мого дєдя. То вже досить моєї і твоєї кари, що ми так збавили собі життє. Я тебе дуже прошу...

Василь чув плач у її голосї. І не так жалко йому стало, як велика злість підступила йому до серця. Якийсь час не обзивав ся до Марїйки, бо за першим словом або лайка, або якийсь страшний проклін був би йому вилетїв із грудий. А був би проклинав не кого, але свого дєдя, або Марїчиного. То вони такої кари наклали на їх голову.

А як уже переболїв той жаль, що скипів у ньому, здавив його серце туск. Бачить коло себе свою Марїчку, ту, що то коханою дружиною йому мала стати, а йдуть, як чужі, як незнані собі люди. Якби якась стїна станула між ними і передїлила їх на віки. Йдуть і не мають навіть про що говорити. Тай щож мають до себе казати? У нього одно на думцї: він зловив би її в свої дужі руки, пригорнув би до грудий і так задавив би її в обіймах. Нехай би кричала, нехай би пручала ся — він не повірив би, що вона боронить ся, бо знає, як вона його любить, як вона горить із любови до нього. І така почала його брати досада на ту стїну холоду, що перегородила їх щастє, що не знав, як брати ся розбивати її.

— Марїчко...

— Що? — промовила ледви чутно, не повертаючи голови до нього.

Була гарна днина, сонце сховало ся вже за хмари, під ногами скрипів мороз. Але Василь за-

чув стрівожений голос Марічки і ще більш розгорів пристрастю.

— Я тебе заберу до своєї хати.

Мовчала.

— Марічко, чуєш?

— Ні, — прошептала так само, і знов не глянула на нього.

Нараз здавило їй в горлі, вона закрила лице долонями і залила ся слізмами.

— Марічко, моя ти Марічко, — припав до неї Василь. Та ледви доторкнув ся їй, вона відтрутила його від себе і промовила вже спокійно:

— Лиши мене, Василю. Ще люди заздять. Лиши мене, йди своєю дорогою.

— Моя дорога туди, куди й твоя.

— А моя на віки розійшла ся з твоєю.

— Я не лишу тебе, доки ми не зійдемо ся. Ти мусиш бути моя, Марічко!

— Я ніколи твоя не буду.

— Марічко, чому? Я силою тебе возьму! Ти не могла перестати любити мене!

— Я тебе далі люблю, Василю, але не так, як передче. Я твоя сестра.

— Неправда!

— Хто нам то скаже, що неправда?

Василь замовк. Чув що правди не дізнається. Він ні хвилі не вірив, щоб так було. Однак Марійці не мав що тепер сказати. Хто їм то скаже, що неправда?

— Василю, куди йдеш?

— З тобою.

— Верни ся...

Просила його. Бояла ся його. За хвилю западе ніч і вона йти ме до міста і з міста з ним — одна з ним. Буде в його руках. І не його бояла ся, як себе, своєї любови. Чула, як дрожить усе, коли його побачить. Близько старала ся не бути ніколи коло нього. Сама одна в перше на-йшла ся з ним далеко від людей, у вечірню пору. Бояла ся, що як зловить її в свої руки, вона пригорнеть ся до нього, а там уже піде з ним, кудиб не повів. Піде до його домівки, заперть ся і вже ніяка сила не відорве її від нього. Бояла ся сама себе, своїх думок, що їх передумала на самоті. Вона ніколи не бачила себе самою, лише все з ним, все чула його віддих коло себе. І колиб так був коли прийшов і застав її з такими думками, булаб кинула ся йому на шию і не боронилась би. Нехай би робив із нею, що хотів би, нехай би брав її, кудиб лиш загадав.

А тепер вона в його силі. І не опреть ся йому. Не зможе противити ся. Нехай він лиш доторкнеть ся її. Вона горить уся з туги за ним.

— Ні, я не верну ся. Я не пущу тебе самої в місто. Я йду з тобою.

Говорив се так рішучо, що Марійка зрозуміла усю грозу свого положення.

Нараз почула дзвінок. Проти них їхав поштар своїми санчатами. Марійка спинила ся. Задержав ся і Василь. Коли вже поштар наближав ся, Марійка промовила до Василя:

— А я тебе гірше бою ся, як не знати чого.

— Марійко!... — благав Василь.

— Возьми ко мене, Дмитрику, на свої санчата. Возьми ко мене, возьми, бо, ади, ніч западає.

— Сїдай.

Заки Василь міг промовити слово, вона вже завернула назад у село з поштарем.

Василь стояв на місці і дивився, як утікають чим раз далі від нього сани, а на них його щастє. Дзвінок чим більше затихає. Доїздять до скруту гори — зараз сховають ся від його очий.

І чогось йому видало ся, що отсе вже в останнє він бачить свою Марічку. Отсе забирає її якась сила і веде в світ далекий, чужий. Якась чужа рука забирає її і веде в свою домівку, на віки забирає її від нього.

Щезла за закрутом дороги, за горою.

В серці Василя настала пустка. Він чує, як щось дороге йому пропало на віки. Пустив ся, яко мога наздогоняти її. Летів, як вихор. За кілька хвиль був уже на скруті. Але і тут не бачить її. Чує, як уся сила покидає його. Гонить далі. Минув читальню. Навіть не глянув на неї. Яке йому діло до того крамарства! Він підняв ся великої роботи, але тепер бачить, що вона, Марічка, була тим жерелом його сили й охоти до праці. Задля неї він поборював усі перепони. А тепер бачить, як наближаєть ся кінець його завзяттю. Марійка пропала для нього. Не мине скільки там часу і вона дістанеть ся кому іншому в руки. Інший буде милувати її, інший буде пригортати її чарівні груди до свого серця, інший буде цілувати її солодкі губи своїми устами. А він, Василь, ходити ме сам по світі, дивитись ме, як Марійка вєть ся в обіймах якогось ворога і не в силі буде сьому зарадити.

Він застогнав, як ранений звір, і трохи не розбив голови твердими п'ястуками. Чиколонками витиснув глибокі борозди на своєму чолі.

Ні, він не буде дивити ся спокійно на свою загибіль і на її. Він застрілить того, хтоб поважив ся простягнути руку по його дівчину. Щоби сотий каяв ся гострити зуби на чуже добро!

Його очі горіли диким огнем. В серці накіпіло таке завзяття, якби ось стояв перед ворогом і важила ся доля одного з них. Якби один із них мусів покласти своє життя. Всі інші почування покинули його душу — остало одно лише почуття завзяття і шаленої страшної мести. Не знав ще, хто його ворог, але чув, що він наближається. І заки побачив його, порішив про його життя. У його серці зродила ся тверда постанова провалити незнаного ворога на порозі до його краденого щастя.

— Не меш ти, братчику, Марічки голубити, не меш!

Тепер він почав успокоювати ся. Те, що найдужче боліло його, перестало його мучити. Вже знав напевно, що своєї Марійки він не дасть нікому. Його або нічия! І мусить бути його. А якби хто кинув на неї своїми очима, стільки би й бачив ними світа.

У чересі в нього були дві кулі. Він виймив їх, оглянув. Одну з них поклав окремо і промовив:

— Отся для нього!...

На душі стало йому відрадніще.

Тепер побачив, що наближається до нього якийсь чоловік. Порівняли ся. Привитали ся.

— А я до тебе, Василю!

— До мене?

— Та до крамниці.

Почув якийсь докір, що замість сидіти у крамниці, він блукає по селу. Відповів без вагання:

— Підем.

Почуття обов'язку взяло верх над власними почуваннями наболілої душі.

Завернув і пішли бистрими кроками до крамниці.

Ледви Марійка вскочила в сани, почала гірко жалувати свого вчинку. Що вона зробила? Осоромила Василя, утікаючи перед ним із чужим поштарем. Озлобила його на себе за те, що полишила його. І пощо се все? Чиж не краще було піддати ся судьбі? Нехай би вже раз було, що би там не було! І що могло би стати ся? Пішла би до Василя? Ну, і щож? Її серце все при ньому. А булаб може загородила собі дорогу до всяких інших думок.

Так жалко їй зробило ся Василя, що трохи не скочила із саний і не полетіла до нього. Не могла сього зробити. Коло неї сидів поштар, молодий хлопчище і увесь час закидував її питаннями, а як побачив, що вона не дуже то радо відповідає, почав їй щось оповідати. Що саме, вона не знає. Не моглаб переповісти. На його запити і оповідання вона кидала якісь слова, але свою думку думала.

Що Василь тепер зробить? Чи не відвернеть ся він раз на всігди від неї? Чи не пропаде вся її надія? На закруті обернула ся, але не могла би сказати, чи він стоїть ще на тому самому місці,

чи йде і як іде? З якими думками? Тепер то він уже певно і не гляне на неї. Він побачив її раз, пішов за нею, хотів їй розповісти про велику тугу своєї душі, а вона насміяла ся над ним. Полишила його і втекла від нього, як від дикого звіря.

А що буде, як він піде зараз таки і засватає якусь дівчину? Вона не переболіла би того. Сама заперла би собі дорогу до щастя.

Ще більше стала жалувати, що так його полишила на дорозі і втекла від нього.

Коли доїхала до того місця, що мала йти до хати, подякувала поштареві, скочила зі санчат і станула хвилинку. Йти до дому, чи вертати ся? Піде до хати, то не знати ме, що їй прийдесть ся ще пережити. А лишить ся — не втече від своєї судьби.

„Пропадеш ти, на віки пропадеш! Невінчана підеш до Василя сидіти. Прожене тебе рідний дедьо із хати!“ — шептав їй незнаний голос до уха.

„А підеш у хату — надармо видивляти меш свої заплакані очі за Василем своїм, за своїм коханнєм“ — картав її инший голос.

„Втікай! втікай, доки його не видно!“

„Лиши ся! Дівче, долі не втечеш!“

— Що буде, те буде! Долі не втечу! — не наче наперекір останньому голосові, промовила Марічка і почала втікати у верх до своєї хати. Ще скільки разів обзирала ся — Василя не було видно. Се дуже стрівожило її серце.

В хаті здивували ся. Мала вернути пізно в вечер.

— А ти чого так загодї?

— Мене щось пуджати стало тай я не йшла.

— Що тебе пуджало? Бог святий при нас!
— промовила мати.

Дївчина мовчала. Їй і так соромно було, що мусїла говорити неправду. Почала кутати ся з матір'ю коло вечері.

Рипнули двері. Увійшов у хату сусід з того верха за потоком. Петро.

Марійка й не глянула на нього. А всеж таки його постать стояла їй увесь час перед очима: Низький, присадкуватий, троха пригорблений на лїве рамя; гидкий був, як стояв або сидїв, а вже дуже гидкий, як ішов. Гойдав ся то в сей, то в той бік. А як говорив, кривив дивно лице і тоді переломаний його ніс якби до боротьби гонив обі свої часті: долїшню з горішньою. Старий був. Ще Марічка дитиною бігала, а він уже парубочив. Потім оженив ся. Недавно жінка йому вмерла. Почав заходити до їх хати. Зразу рідко, потім чим раз більше, далї майже що дня.

Говорили в одно про господарські дїла.

Дедьо то подивляв його, як то він прибільшив свій маєток, то хвалив, як держить усе в руках, то жалував, що мусить без господині побивати ся.

Вона зразу і в голову собі не покладала, до чого моглоб іти, але як чим раз частїше приловлювала його очі на собі, почала легковажити його, далї бояти ся, ховати ся. На біду була зима — треба було сидїти в хаті. Треба було слухати, як він гугнявив своїм деревляним голосом. Треба

було шукати темного місця, де б можна було прятати ся перед його ласими очима.

А може то їй так здавало ся? Може він і в гадку не клав собі сватати її. І не раз жалувала сю нещасну людину, гидкого каліку, самотного вдівця, що мусів цілу днину сидіти в верху, сам один, без нікого, без сусідів, без наймитів, а настане довгий зимовий вечір — він іде між люди поговорити, розважити своє серце. А вона пусто-дармо бояла ся його, втікала перед ним, ховала ся і насмівалася в душі з його каліцтва, з його гугнавої мови, з його підбитих очий, переломаного носа — як довгий вечір — одностайне: гу-гу-гу-гу-гу-гу-гу... до плачу, до млости приходило ся, слухаючи того голосу. А дедьо, як на збитки, піддержував розмову. Що урветь ся, він зачинає її на ново; зачепить таким питаннем, що знов якої пів години: гу-гу-гу-гу... в одно.

Отсе все призабула була Марічка, як надумувала ся на дорозі, чи йти до хати, чи вертати до Василя. А тепер знов в одно: гу-гу-гу-гу...

Така нудьга обхопила її серце, що зараз таки під землю сховалась би, щоби не чути того скрипіння.

У печі горить ватра. Сухе смерекове сучче тріщить та мече іскри на цілу хату. Мати крутить ся по хаті і присуває то відсуває горщики, обкладає їх жаром, то прикидає дровець до ватри. Дедьо сидить і пахкає люльку, а гугнявий Петро торочить своє в одно.

Нараз почула щось таке, що заставило її стрівожити ся.

— Вам би пошукати собі господині, Петрику!
— промовив дедьо.

Глибока мовчанка залягла хату. Лише ватра почала сильніше тріскотіти.

— Аж ль-ляччч-но мені поду-ду-ду-мати, ч-ч-ч-чи схотілаб м-ме-мене та, що годною булаб м-м-ме-мені госпппо-подинею... — прогугнявів Петро.

Ще більша тишина настала в хаті. Тепер і ватра начеб прислухала ся до дивних слів, які упали отсе в хаті.

Марійка побачила, як звернули ся на неї Петрові малі підбиті очі і зараз таки повернули ся в інший бік. У каглі зашумів вітер і зв'яв із ватри густий клуб диму на хату. Між нею і очима Петра заляг густий туман.

— Свят, свят, свят! — перехрестила ся мати і дивила ся налякана на ватру.

Відставила кулешу, та засунула ватру далеко в піч.

І знов на хаті чути в одно: гу-гу-гу-гу..., та Марійка за думками про свого Василя, де він тепер, що він робить, що скаже він їй за те, що втекла від нього — не чула слів, не бачила лиця, не знала, що далі говорило ся у хаті.

Не пішла вечеряти. Відмовила ся.

Чула лише уриване сьорбанне хлиставиці, чула час до часу ненависне гу-гу-гу-гу-гу... і знов: гу-гу-гу-гу...

III.

Казьо Загайпольський вийшов сильно по-дражнений із хати. Дістав сьогодні немилий аркуш паперу: банк поставив у суді внесок на оцінку його посілости. Тепер ледви, щоб йому минуло се без халепи. Уже двічі вспів викрутити ся; в останній хвилині розкрутив тих скільки соток, заплатив відсотки за одну рату і справа проволікла ся. І тепер ще можна би так само. Не треба на капітал ні сотика, будуть чекати, але відсотків не дарують. І се найсумніше. Бо хоч куди думай, хоч як крути, не роздобудеш ні сотика.

Бояв ся подумати, що то сталось би із ним, якби так банк справді хотів описати та оцінити його маєток, а потім приступив до ліcitaції. В одній хвилині він остав би жебраком. І так він уже давно не є паном на своїому селі: довги мало не в двоє переходять вартість землі і ліса. Тому то так тяжко йому позичити хочби десять корон. Одним словом руїна.

Пан Казьо йшов вулицею, гойдаючи ся в той, то в сей бік. Ішов так своїм звичаєм та ще й розмахував руками на всі боки. Говорив із собою в голос. Звичайно, йдучи на вечірній свій прохід, усміхав ся сам до себе. Сьогодні чорна тінь вкрила йому очи, самі від себе страшні, хижацькі.

Роздумував над способами ратунку. Але його мозок не бачив іншого, як нову позичку. Лише що не міг найти того, хто позичив би йому. На жидів не було що числити. Хлопи? Від них не вирве. Кождий уже позичив йому своє — тепер викручуєть ся: „Не маю, паночку!“

Ей, якби так він був вйтом! Ну, ну!...

На саму думку усміхнув ся Казьо, а його лице викривило ся до хитрого усміху. Так! Одинокий його ратунок — вйтівство. Ото би то скакали, як би він заграв! Лише, що то сьогодні не той народ. То не то він, але й його тато не вдіяв би нічого. Куди не гляне — самі вороги. Богачі не терплять його, бо кождому щось завинив і не віддає. Буде всякий бояти ся, щоб не мусів оплачувати ся. Та ще й тримають із попом.

О, того попа якби то викурити з села! Вже, якби він давав презенту...

Ей, шкода думати. Піп не вибираєть ся на той світ, а села не покине, поки живий.

Казьови почали скакати поперед очи якісь дивні числа, по голові стали шибати божевільні думки, якби то довести до нової презенти. Дві річи були йому ясні: ніколи не давав би презенти молодому попови і... без доброї заплати не говорив би навіть..

— Пусте! — вихопило ся йому з грудий.

На кого він може числити в селі? Отсе важне!

Старав ся зміркувати, хто з ним? Давніше мав він свою партію, дуже сильну навіть. Всіх зарібників, халупників, що мешкають здовж ріки. Все то сиділо колись у кишені його батька, який тряс селом — все потім і йому йшло на руку,

хоч його сила над ними була вже дуже слаба. З традиції його слово, слово дідича, значило багато. Се одна і одинока його партія. Третє коло в громадській радї міг мати, і з третього кола сам міг вийти. Але того за мало, щоб стати війтом. Треба було ще доконче перше або друге взяти. Другого не возьме, бо там Савчукова сила. Там брацтво, там ті, що доробили ся землі на скілька сїн і вже вирвали ся зпід впливу двора; на них має безмежний вплив піп. І перше коло попівське. Вони дбають про почеси, гонори. О. Савчук уміє тримати їх при церкві. Можна би лише розбити перше коло і якимсь способом доконче дістати хоч одним голосом більшість. Є їх трийцять. З того десять Савчукових і в день і в ночі — хоч о півночі! З них анї одного не возьме на свій бік. Десять, в тім вісім жидів, має по своїм боці. Тепер піде боротьба о ту третю пайку. Одинока його надія, що зможе притягнути їх на свій бік пострахом спілки. Івана Руснака вже якби взяв. Танасій також піде проти спілки. Вже два. Ще чотирох. Але тут то й біда. Така дрібничка: чотирох господарів — і через неї готово все розбити ся.

Та він мусить найти раду на се!

Тупнув із завязття ногою. Ішов перед себе без ціли, але нараз нагадав собі, що сьогодні ждала його ще робота. Та краще й не думати про неї. Мав забирати ся до головного атакую на спілку: Виграє або програє — від того залежить його доля.

Бо від якогось часу починав чим раз краще розуміти, що буде на піску. Рахунок добрий

і правдивий, але лише до тої пори, доки він має вплив на третє коло. А має його лише доти, доки не зліцитують йому хати й останнього кусника лїса. Цїлий вплив його на село ґрунтується на традиції впливу дїдича на тих, що жили з двора. Добре сказано: „жили“. Бо хто тепер може жити коло нього, як він уже сам не має з чого жити? Сам жиє на довги. А далі й того не стане; вже не то, що ніхто йому й сотика не позичить, але й муки не дадуть до гроший. А всеж таки вплив його в селі є.

— Танужденна голода, — думає, — так привикла до нашого канчука, що і в голову собі не покладає, що в мене нема вже над ними сили. Але я те чую, що се до хвилі, доки в мойому дворі не засяде який жид, або, не дай Боже, який Гуцул.

Почав рукою водити по лиці, неначеб очі протирав, а потім вимахувати нею, якби проганяв мару:

— Е, ні, до сього не допущу. Не можу дати вирвати собі свого добра. Колиб лише відложити катастрофу ще на один рік, я би вже не журився.

В його голові був уже цїлий плян, як перш усього розбити спілку. Не допустити до витворення сили, яка вихопилаб йому із рук третє коло. Мало того! Він счинив би у селі розбиттем спілки такий заколот, що потім повів би всіх, куди би лише задумав.

Потім ще треба би дукарів пересварити. А! Не така се тяжка річ: кожному вїйтівство обіцяти, кожному показувати, що найщиріший його

приятель найбільш йому стоїть на заваді. Нехай лише косо глянуть на себе, вже половина праці.

Якраз переходив попри хату Михайлюка.

— Може би вступити?

Хвилину вагався. Він вибирався до сього „махера“, але хотів ще перше зайти до Гершка. Мав дещо ще переговорити, але дуже таки припізнився. Там, здається, вже сходяться. Краще Михайлюка післати. Нехай заколотить воду, а він піде вже на готове.

Зайшов.

Застав його при варстаті.

Михайлюк схопився зі свого стільця, вийшов на середину хати, зігнувся до пояса і поцілував пана в руку.

Панич Казьо усміхнувся вдоволенням і буркнув щось під носом.

Михайлюк приставив ланичеві крісло і просить його сідати.

По хаті увихається молода жінка Михайлюкова. На ліжку лежить мала дитина. В руках тримає пипку і мене її крізь сон в устах. Нараз розплакалася. Молодиця підбігає до неї, встромлює пипку у горня молока — дитина не перестає плакати. Тоді мати розщипається, добуває грудь, кладе дитину в колиску та починає її годувати. Присипляє. Якийсь час дитина не заспокоювалася — потім замовкла. Вснула.

— Біда, Трофиме, — зачав по довшій мовчанці панич. — Ледви, чи буде для тебе яка рада. То, що ми говорили — знаєш? Пуста наша бесіда!

— Ей, але? Чому?

— Ади, ліс таки рубають. А як дістануть гроші в руку — пропала наша надія. Не ми будемо мати силу в селі — Василь Руснак і його спільники.

— Ой, то біда раз, біда!

Знов мовчанка.

— У Гершка сходять ся вже люди. Вже світить, — починає знов панич.

— Відай, що сходять ся.

— З бутина будуть також?

— Може й будуть. Повинні бути.

— Скоч-ко, Трофимку, та переколоти.

Трофим усміхнув ся. Йому не першина таку роботу робити. Не треба великої наради. Дві слові і вже розуміють ся.

Але на сей раз треба було Трофимови підмоги:

— А ви, паночку? — поспитав глядячи зпід брів.

— Піду, але хочу вже, як закипить. Щоби не впадало в очи.

Знаю... Вже розумію.

— Я троха приляжу, бо сми трудний.

— Нічого, паночку, лягайте.

Почав кінчити роботу.

Казьо підійшов до Трофима і промовив:

— Ідиж та шепни Гершкови, най не жалус горівки. Най дає на борг, скільки хто схоче. Я за годинку буду там.

При сих словах кинув ся на ліжку, виложив ноги на поруче, а під голову заложив обі руки. Відразу заплющив очи та немов би дрімав.

Тим часом Трофим загорнув ся і вийшов. Чути були скрипіт його чобіт на снігу.

Хату залягла тишина. Лише шкребтанне буришки перебиває її. Нараз Казьо отвирає очі і мовить:

— А ти, Гафійко, дужа?

— Дужа, паночку.

— Не лячно тобі зо мною?

— А най преч каже ся. Або то ви що? Вовк який, чи що?

Казьо не відвертає від неї очий. Чує, як живчики починають йому сильніше бити, кров підступає до голови. Водить очима за кожним рухом її руки, бачить, як вона кине на нього погляд і знов займеть ся роботою. За кожним разом його якби жаром обсипало. Лице Гафійки також вкривається ся румянцем.

— Гафійко...

— Кажіть...

— Дурний твій Трофим.

— Чого, паночку? — співає-говорить Гафійка.

— Що він так лишає мене з тобою.

— Не дурний, паночку.

Кинула на нього в перелеті очима і він перехопив у її погляді утаєний огонь.

— Я кажу, що дурний. Хиба, що хоче того.

— Трофим нічого не хоче.

— А ти?

— І я нічого не хочу, — промовила і усмінулася ся.

Казьо не зводив з неї очий. Бачив, як біла сорочка хвилювала їй на грудях.

— Гафійко! Тікай! — крикнув Казьо. — Тікай, доки я не встав.

— Куди му тікати зі своєї хати? — Ви втікайте, як вам тут пудно.

— Ти мене гониш із хати? — крикнув Казьо і схопився з ліжка. — Ти мене? Чекай ноти, чекай!

Кинувся на неї і зловив її за рамена. Вона підвелася і почала боронитися. Відтрутила його дужими руками до ліжка. У ньому загоріла пристрасть. Дотик її тіла ще більш його подразнив. Прикусив уста, впився в неї своїми очима і лагодився до нападу. Гафійка теж не спочивала. Засукала рукави від сорочки і показала йому дужі, жилаві руки. Казьо слідив за кожним її рухом, і як побачив голі її руки, скочив до неї, напружив усі свої сили і зловив її, мов кліщами. Зачалася між ними завзята боротьба, серед якої Казьо здув каганець. Зразу боролися потемки. За хвилю очі їх привикли до сумерку. В хату залітало світло місяця і розяснювало її троха. Почувся удар. Гафійка кинула Казю на ліжко. Та він у тумить вхопив її за плечі і приссався устами до її розпалених губ.

Не відривала ся...

Він спаленів огнем жадоби, почав кусати її горячі уста...

У коршмі Гершка було дуже глітно. Найбільш чути було голос Михайлюка. Він стояв недалеко шинквасу, держав фляшку горівки в руках і наливав раз по раз своїм приятелям.

— То, ади, братчики, я вас частую, тай сам пю із вами, що сте були слухняні, тай мали панцький розум. Що сми вам казав та приказував, то, ади, яка вчинила ся правда. Руки свої зробили в Василевому бутині тай що заробили? Бачив із них хто грейцар за цілу зиму? Не буде в них чим полатати дїр, що придбали коло Василя.

Фляшка кружила докола і наповняла чарки.

— То настали такі, що хотїли бути старші за громаду. Тай не довге було їх панованнє. Ми чекали і дивили ся, а тепер прийшов наш час веселити ся. Пиймо, братчики, щоби нам було ще веселїще на душі, як нам є. Я вас буду сьогондѣ гостити, бо сам сми веселий. Дуже менї весело на душі. Були такі, що вчинили мене перед вами брехуном. Збрехав — хто збрехав, лише не я. Гершку, став око горівки. Що то така флящина. Як пити — то пити! А хто заробив у Василя, най також напиваєть ся.

Кивнув у той бік, де коло вікна сидїли спільники. Один із них ударив п'ястком у стіл і крикнув:

— Гершку, сип і менї око!

— Ади, братчику, яких маєтків придбали в бутині! — засміяв ся Михайлюк. — Готов сми зарути гіренько, що сми втратив добрий заробок. Пиймо, братчики, з грижі, що нас минули маєства.

Говорив жалібним голосом.

— Буде їх, тих статків-маєтків, що їх не перевозити, не перевозити, стільки їх буде! — говорив далі розжалоблений.

Товариші бухнули грімким сміхом. Один підхопив.

— Щоби за такі статки, за такі маєтки не видати, не чувати, щоби їх ніде а ніде не було.

Гершко поставив око горівки на спільницькому столі і поспитав:

— А хто буде платити?

— Я плачу. Запиши мені! — промовив той, що казав дати.

— Записати?... Добре, запишу! — мовить Гершко скрививши ся. — А коли в вас виплата?

— А тобі на що?

— Як на що? Хочу знати, доки буду чекати на гроші? Не гія ждати, я хочу таки тепер.

— Гершку, сюда! — крикнув Трофим, виймаючи капшук із грішми з череса і кидаючи його з бренькотом на стіл. — Сила я плачу?

— Чого вам квапити ся? Або ви вже не мете пити?

— Гершку, сюда! — крикнув ще голосніше Трофим. — Я в бутині не робив, заплати не жду, ануж ти, жиде, не схочеш давати на письмо! Бери гроші! Я не маю ні з ким такої токми, щоби свій пай брати, як не буде вже з чого.

Виймив десятку і дав Гершкови.

— Братчики, пиймо, доки в нас стане гроший. А ти, Гершку, досипай, і не питай за гроші. Є ще в мене побренькачі. — І потряс капшуком аж голос пішов на всю коршму.

— Я вас, пане Трофиме, за гроші не питаю. Щоби так усі платили, як ви. Ви в мене ретельний господар.

Гершко говорив се і сміяв ся в душі із своїх слів. Йому самому Трофим Михайлюк завинив чо-

тири сотки. Та він спокійний за гроші; записався з ними на ґрунті.

Увійшов до коршми Казьо.

— Як гостили? — крикнув.

— Гаразд! Як ви, паночку? — посипалися з усіх боків чемні запити на привіт.

— Мирно.

А підходячи до сього то до того, кинув від нехочу:

— Що бачу? У вас храм сьогодні? Кажуть, що людям біда, а тут цілі ока на столах.

Михайлюк вийшов на середину хати і поцілував Казя в руку. Дідич спитав його:

— Як дужі, Трофиме?

— Мирно, панчику, та не дуже! Ади, пемо з жури, що сми потратили великі заробітки. Адіть, паночку чемні та добрі, бутинці зійшли в село та оками пють божий трунок. Чомуж не пити, як заробили маєтки. Міркую собі: хиба ми гірші за них? Пють вони оками, мемо і ми пити: вони з радощів — ми з жури.

— Кому Бог дав розум, — мовить Казьо, — той заробляє, а кого хотів покарати, тому й надію на заробіток відобрав. А ти чому, Трофимку, не приставав до бутина, як тебе тягнули?

— Бо сми не гадав, що мені Гершко буде писати що раз нові ока горівки на рахунок, як стану до бутина. Ади, заплатив сми з гори, то сми випив, а що ще напю до ночі — плачу, найзнає вражий син!

— А ти, братчику Трофиме, не шукай собі ключки! Не ти пеш при мойому столі, не ти меш платити. А нашими заробітками ти не журися,

я тебе завтра покличу на баль, будемо балювати ся! — крикнув від того стола Семен.

— А я таки прийду. Лише від тих завтраків то мені очі вилізуть, тай не діжду ся.

— То у вас бизівно завтра виплата? — спитав спокійно Казьо, приступаючи до Семенового стола.

— Мусить бути вже раз виплата! — промовив із злостью Семен.

— Доки мемо чекати на гроші?

— То вже публіки на все село, що робимо ледви не цілу зиму за пусто та дармо.

— Я то вже давно говорив, — дражнить далі дідич.

Посипали ся жалі на Василя і на спілку. Коли відчинили ся ще раз двері і зпоза пари, яка бухнула до сінний, показало ся лице Миколи, Василювого помічника, в коршмі чути було один голос обурення й обжаловання нових проводирів, що то позгонювали людий гей на панщину, а самі господарюють грішми, як знають.

— Я би тебе, Семенку, заставив до тих гроший, які ми маємо. Що би ти вдіяв? — промовив Никола, привитавши ся загально. Він чув усі сильні напади на спілку.

До Семена підійшов Трофим, зловив його за шию і поцілував:

— А я тобі, Семенку, братчику, не казав: ти спитай, який то буде рахунок? Я тобі, братчику, не ворог, ані нікому із вас, лише мене боліло серце, що найшли ся мудрагелі тай хочуть вигулити в вас вашу силу, а ваші діти пустити

з торбами. Давай, братчику, сїдаймо вкупі і мемо пити при одному столі.

Тимчасом зіснули вже столи і з двох зробили один.

— Мемо журу свою зипивати: ви, що сте дурно працювали, ми, що дивимо ся на вашу біду.

Ще раз поцілували ся і почали тручати ся приязно чарками.

— А на тих мудрагеликів, — мовить далі Трофим, — мемо добирати способу.

— Біді би сте добирали способу! — гримнув Никола. — Не знати, яке кому право мішати ся в не своє діло!

Але ледви се сказав, зараз таки жахнув ся. Бачив, що сам він серед ворогів спілки.

— Гершку, що казали косівські купці? — спитав Трофим, крикнувши від свого стола на цілу хату.

— Казали, що вже пан Василь Руснак не дістане більше муки.

— Чуєте? Не досить, що не платить, ще й піст вам буде робити! Ще вам мало? — спитав Семенових товаришів Трофим. — А то сякий такий гадає, що то його діло! Ні, братчику, то, соколику! — громадське діло! То з громадою справа, любчику мій солоденький. „Біді би сте добирали способу“, він тобі вгатить. То, братчику, громада! До біди не меш її висилати!

— На громаду є громада! — промовив загадочно Никола.

— А я би тобі, Трофиме, не дуже радив задирати ся з Николаєм! — промовив Казьо. —

Пан Николай писар Січи — а ти з Січовиками не жартуй!

— То, панчику, святили би ся ваші слова, було колись, та минуло. То був колись Василь Руснак, легінь на всі гори, кошовий Січи, а сьогодні хоч він кошовий, та Січи вже нема! Адіть, паночку, отсе все Січовики і Семен, правда Семенку?

— Правда, Трофимку! Був сми колись дурний, носив сми ленту, бо сми гадав, що аж тепер настане рай на землі.

— А ти, Юріштанку, Січовик?

— Він іще й тепер четар.

— Дідька лисого, — буркнув Юріштан.

— Тай усі вони Січовики, — мовить далі Трофим. — Ти, братчику, не жури ся. Як бих знав, що ти ще лишиш ся при Січи, не пив бих з тобою сеї чарки! Гадаєш, що сми вже забув за то сінце, що ви мені розкинули в травичку? Ей, братчику, як аби я мав тебе ще зловити на своїй царинці... Але то вже я того не діжду. Ваш кошовий, дав би йому Бог здоровлє, той то вас ісправив, той то вас підголив, той позбиткував за всіх нас. Бог святий знає, що діє. Як уже зішле на кого кару за гріхи — то добру.

Николай, що прийшов був боронити Василя і спілкового діла, став тепер, не знаючи, що має робити. За спілку лишили говорити, а причепили ся до Січи. Чого? Січ справді, якби її й не було. Але тим більш його заболіло, що знушають ся над товариством, на яке молодіж покладала великі надії.

Він сидів при склянці пива і давив гнів у душі. Нарешті не втерпів:

— То ще за скоро правите панахиду по небіщикави. Ще ви побачите його при житті. То як один, другий випишеться, то вже гадає, що товариство не буде без нього. Що вже, ади, розсипається.

— Коби так що, як збиткувати! Лише що то вже тепер знаємо, кого шукати! Правда, братчику Семенку? — питається Трофим.

Семен мовчав. Щось чи шукав у голові давніх споминів, чи соромився, що його можуть тепер Юдою-Скаріотом називати. Згадав, як то вони присягали собі побратимство, як писалися до Січі і мовчав.

Тим часом Никола допив своє пиво і заплатив. Не бачив потреби сидіти довше. Сам він тут нічого не вдіє, а ще чого доброго — то й обірвати не тяжко. Вийшов із коршми.

А там тепер настало загальне братання: Трофим і його противники спілки єдналися з Василєвими спільниками. Одні припивали до других, а з кожного слова їдї злости спливала, а стріли затроєнні літали в коршемній задусі, переповненій сопухом горівки, гризкою вонею людського поту, дикими вигуками розбішеної юрби.

— Розбити! Розбити ту кляту спілку!

— А як розіб'єм?

— То що? Хто буде плакати?

— Най нам платять. Най за все нам поплатять.

— Чекай, небоже, як ріка попливе горіщами.

— То великі гроші! Не мемо дарувати!

— І ти, Андрійку, робив у бутині?

— Та що з того, що я робив, коли гроший не дістав.

— Ти собі, братчику, вибий із голови, щоби тобі хто твою втрату поповнив!

— Ади, бартка!

Грізне слово впало! То тут, то там блиснули над головами бартки, одна забила ся з розмахом в ослін. Гершко прилетів:

— Панове господарі! Що вам винні мої ослони?

— Ти, жиде, найбільш винен! — grimнув Трофим.

— Герсти? Я винен? Що ви таке верзете?

— Ти чому не брав того бутина? Ти зготовив отсим усім людям загибіль.

Гершко поглянув здивований. Він знав, що може й йому обірвати ся.

— Пане Загайпольський? Що я тут винен? Кажіть ви!

Казьо сидів мовчки і чекав на свою хвилю. Почув, що вона надійшла.

Гершко підійшов до нього і шепнув:

— Може би ви їх так уже... — і додав ледви чутно: — за двері...

Казьо Загайпольський встав зза стола і промовив у весь голос:

— Панове господарі! Панове!

Не міг відразу запанувати над розбурханими пристрастями. На його голос одні других приводили до спокою:

— Тихо, Казьо говорить.

— Чуєш, панич щось ме говорити.

— Йй, на дїдька менї панича!

— Тихо там, тихо! — кричить Трофим.

Тепер Казьо добув голосу що сили:

— Люди добрі! Пощо тої всеї бесїди? Що сим направите?

— Правда...

— Пропало, як камінь у стромину.

— Не пропало! — поразив усіх своїми словами Казьо. — Я вам кажу: не пропало! Нічия праця не сміє пропасти. Одно лише може пропасти — що Бог схоче забрати до себе. А між людьми ніщо не пропаде. На людий є спосіб, є суд...

— О, що вже на Василеви пошукаєш у судї.

— Дєдьо не відписав на нього і грядки.

Казьо вичекав. Ще скілька окликів сумніву, врешті він заявив:

— А я вам ручу, що не пропало ніщо.

Почали слухати його уважно.

— Хто каже, що пропала ваша праця?

Нїхто не хотїв сього казати.

— Бачите? самі не вірите, щоб могло вам що пропасти. І я вам кажу, що анї сотик вам не сміє пропасти.

— Дав би вам Бог, паночку, здоровле!

— Бодай ви жили довго між нами тай панували!

Пішли нові чарки горівки в рух. На сей раз на кивок Казя, що дав ним приказ Гершкові.

— Підете до Василя: плати!... І то таки: плати, не крути! Не гай ся і не воловодь нас! Він вам бизівно не заплатить! А тоді ви не підете до ро-

боти. А я вам одно поможу: буду старати ся примирити з вами Танасія або Івана. Або й обох разом. Вони переймуть бутин — вони вам заплатають за вашу працю, вони будуть вам далі платити.

Тручали ся з ним чарками, по руках його цілували.

Нова надія, вже навіть певність вступала в душу кожному.

І ті, що досі не робили в бутині, раділи надією на заробіток.

Із коршми вийшов пан Казимир Загайпольський дуже вдоволений. Мав те вражіннє, що поставив на своєму. Такий полишив настрій, що ледви чи верне хто з тих, що були в коршмі, назад до роботи.

Ішов під верх — до Танасія. Тепер найважніше, щоби того старого діда взяти в руки. Ішов так завзято, що засапав ся. Станув і обернув ся до ріки.

Його зір спочив на зимовому краєвиді освітленому блідим сяєвом місяця. Долини між горами і потоки потопали в таємній пітьмі, верхи гір сріблили ся в світлі, іскрила ся на них снігова габа. Розсіяні по верхах і збочах громади смерік блукали у місяшному сяєві, немов тіни гірських духів.

Із уст здивованого Казя вирвав ся оклик радости:

— Пся-кров! Гарна ніч!

Але рівночасно пересунула по лиці хмарка невдоволення.

— Там Ксеня чекає на мене, а я замість щоб іти до неї, мушу дерти ся кудись по верхах.

Згадавши про Ксеню, він троха помаркотнів. Події сьогоднішнього вечера станули йому ясно перед очі. Що він зробив Трофимови? Забрав йому жінку і то тоді, коли Трофим пішов розшибати ся за його ділом. Як воно склало ся те все? Гафійка йому давно подобала ся, але він не важив ся зачіпати її — бояв ся сильного Трофимового п'ястука. Що тепер буде? Чи Трофим дізнаєть ся?

Не докір сумління — тривога, звичайний страх обхопив його.

— Ануж виявить ся все, — подумав Казьо, — і Трофим не лише що мене може потурбувати, але ще попсує цілу справу зі спілкою.

Він знав, що на Трофимове слово не можна покладати ся.

— Се хамелеон, — думає Казьо. — Сьогодні так, завтра инакше, як йому ліпше, як вигідніше. Се дуже небезпешний чоловік. Тепер він зо мною — робить, що кажу і хочу, ануж дізнаєть ся, що я вліз йому в дорогу і піде проти мене?

Бачив уже в душі, як Трофим еднає назад усіх до спілки, як не йому, але Василеві він стає до помочи.

— І все через дурну жінку! Треба було мені лишати ся з нею?...

Нараз усміхнув ся, любуючи ся спомином:

— Але солодка! крепка жіночка. Цікаво, як тепер буде зо мною говорити?

Почув велику охоту лишити ся ще раз на самоті з нею. Не знати, чи так справді боронила

ся, чи лише огню додавала? Ще чув на своєму тілі силу її рук. Як його кріпко зловила. Здавалося, поторощить кости своїми пальцями.

Тепер почув, що рука в одному місці болять його більше, чим деінде. Почав приглядати ся і побачив сильні знаки зубів:

— Ач, як укусила! — не то зі злостью, не то з любов'стю промовив. Бо гнів чув до неї за си-нець і любий спомин викликала згадка.

Звертаючи в сутки, що вели до Танасієвої хати, подумав:

— Як воно склало ся несподівано! А добре було! Не треба на неї забувати.

По хвилі почув, немов мороз перейшов йому поза шкурою:

— Лише, як усі рахунки заведуть його, а він ще й про се дізнаєть ся, що буде? Бо що я при його помочи можу стати війтом — се певне, але що він ніколи писарем не буде, се ще більш певне, як що!

Танасія застав у хаті. Якийсь був непривітливий. Всі запити про домашні справи збував ні сим, ні тим. Врешті Казьо почав про діло:

— Пора тепер узяти в свої руки то, що інші закапарили.

— Ага... — буркнув Танасій.

— Щож ви на се?

— Ніби що?

— А про той бутин?

— Який?

— Спілковий? Що то Василь Руснаків зачав, а тепер розбиваєть ся.

— Розбиваєть ся? — промовив Танасій таким голосом, неначеб говорило ся про щось таке, що його цілком не обходить.

— І щож ви?

— А щож би я?

— Я думаю, що тепер на вас черга.

— Угу...

Казьо не знав, як зачепити. Чув те, що повинен викликати зацікавлення у Танасія, але ціла дотеперішня розмова як раз не дуже вела до того.

— Я чув, — пробує ще раз, — що ви хотіли рубати той бутин.

— Котрий, паночку? — питає Танасій, якби з просоня.

— А той, що то спілка рубає. Ви мали також на нього охоту.

— Я?... О, ні!... Я на таке не лакомий.

Хвилина мовчанки.

Казьови взагалі було тяжко говорити з Танасієм про сю справу. Його співбесідник не проявляв ні найменчої охоти хоч троха зацікавити ся розмовою. Навіть показував йому нехіть до порушеного питання. А тут ще одна була перепона. По хаті вештала ся Танасієва Марічка. Казьо якби в перше в житті побачив її. На його голову налетіла хмара нових, далеких від діла думок.

Здавалось би, думав, що знає кожду дівчину в селі. А от — не знає. Що за стан у неї. Яка росла, яка гнучка, яка кругленька. А лице рівне, біле, гладке! Де вона така чічка виплекала ся, що він її не знає? Ледви, чи й бачив!

Марійка поралась коло печі. Біле її лице вкрило ся здоровими румянцями, кров трохи з них

не трисне. На чоло нависли буйні звої ясного, золотого волосся. Очи у вечірніх сутінях горіли із під рівних брів, як два огні. Ходила скорим кроком, вигинаючи ся в поясі. Її рамена говорили про велику силу.

Казьо задивив ся на неї і забув, за чим прийшов. Говорив із Танасієм, а дивив ся на дівчину. З Танасієм не доходив до ладу, від дівчини очий не відривав. Нарешті розмова урвала ся. Чути було лише прудку ходу дівчини; її постать мигала по хаті.

— То ваша донька? — поспитав Казьо, зазираючи віддих у грудях.

— Моя й не моя. Людська буде.

— То може тебе, дівонько, Василь сватав?

Не було відповіді. Лише Марічка кинула на нього гнівним оком. Чула ся в тому погляді велика образа, яку завдав дівчині Казьо своїм запитом. Він зрозумів се і хотів чим скорше затерти вражіння своїх слів. Говорить:

— А я до вас, пане Танасію, за ділом.

— Му слухати...

— Тепер пора, щоб ви подали собі з Іваном руки.

— З яким Іваном?

— З Руснаком.

Танасій дивить ся перед себе і не знати: роздумує, чи се можливе, чи вже рішив, що шкода заходу.

— Треба, щоб ви оба взяли бутин у свої руки, уратували працю тих бідаків, що працюють уже пів зими, а з тим щоб забрали заробок, який вам повинен належати ся.

— Шкода, паночку, вашої бесіди! — врубав Танасій.

— Алеж, пане Танасію! Уважайте, що пускаєте з рук добру нагоду. Спілка зачала рубати, тепер не буде далі. Ви моглиб перебрати. І за малий час заробите великі гроші.

Мовчанка.

— А треба, щоби ви з Іваном разом станули, бо як підете окремо, не буде обом добра. А ще й то вам треба тямити, що ті, з якими ви тепер підете будуть вашими сторонниками. А що я хочу вас звести до купи — і я буду вашим спільником і сторонником.

Танасій подивився на нього з пожалуванням. Йому шибнула крізь голову думка: „Ану, скільки би ти міг дати до спілки? Бодай десятку?“, але не висказав її в голос. Лише встав і трохи не тупнув ногою та промовив:

— Я, пане, доки життя мого, з Іваном Руснаком у спілці не буду йти, а того бутина також не му рубати. Ось вам моє крайнє слово. Шкода бесіди.

У його голосі чула ся така рішучість, що Казьо не пробував переконувати. Не знав, що йому робити. Повинен був і собі встати і вийти, але тримала його в хаті та дивна постать, що пересувала ся йому перед очі. Програв справу зі спілкою, хотів бодай навязати з тсю дівчиною, що в сій хвилі видавалась йому ціннішою і вартнішою за цілу спілку. Бодай познайомитись. Обмінятись словами.

— Іди, Марійко, поклич неню, — перебив

його роздумування Танасій. Він в одній хвилині зміркував, що діється в душі панича.

Марійка вискочила з хати.

Попрощався і Казьо, виходить — по дівчині як слід замів. Стояв хвилину — нема. Де діла ся? Куди пішла? Тут щось несамолюбите. Ігій!

Годі було довше стояти. Поплїв ся п'яною ходою від хати в потік.

— Слава Ісусу-су Христу! — почув Казьо голос коло себе. Ще постаті не бачить у п'ятні ночі, а вже пізнав по привіті, хто се.

— А ти куди, Петре?... — На віки слава!

— Гу, гу, гу, гу...

Казьо вирозумів із тої бесіди, що Петро йде до Танасія.

— А ти чи не сватаєш там дівки? — кинув, щоб щось сказати.

— Ннне зна-аю чччч д-д-д-дуть... — прогунів Петро.

Казьо спинився.

— Що? Ти сватаєш у Танасія дівчину? — крикнув здивований Казьо. Йому нараз усе прояснило ся. Отсей Петро, отся почвара, сватає Танасієву доньку! Отсю, що він трохи очий не видивив за нею! Думалось, що кинеть ся під першим вражінням на нього і побє його. Таким страшним споневаженням видавалась йому можливість отсього подружжя. Але як блище призадумав ся, сам собі дивувався. Що се його обходить? Коли дівчина хоче, а батько не противить ся — що се його обходить!

А всеж таки його се дуже потрясло. Він так собі спитав на вітер, а тут і найшов ся жених.

От, із ким має проживати ся гарна і ставна дівчина.

„А чиж не краще?“ — пролетіла йому крізь голову нова, смілива думка. „Аджеж за таким чоловіком то життє остогидне!“

І вже цілий плян, готовий, зарисував ся у його голові.

— Щож, щастя тобі Боже, Петрику! А ти зайди завтра до мене. Я маю щось із тобою поговорити. Скільки ти маєш поля?

— На ддддва-на-на-цятеро сссї-сїн.

— А ще би тобі треба?

Петро усміхав ся неясно.

— Во-во-возь-меш у Танасія, — дражнив його Казьо.

Петрови очи зіскрили ся.

— А якби так ще?

Не знав, що сказати.

— Прийди завтра до мене. Поговоримо.

— Нї-ннї-ннї-чого. Пппприйду.

Постоявши хвилину на місці, почув, що в ноги йому сильно студено. Став тупати ними, але вони неначеб задубіли. Пустив ся бігти, щоб розігріти ся. Спершу не думав, куди має тепер іти. Щось розкішного почувало ся йому в душі. Та свіжа, здорова, постать захопила всі його думки. Яка вона принадна! Що то всі ті, що він їх знає! І де вона така викохала ся. Як заховали її до того віку перед його очима! Аж дивно, що він її не бачив скорше.

Нагадав собі, що тепер йому дорога до Ксені. Скривив лице. Дивно, як йому нараз відпала охота до сеї молодиці. Тепер найрадче пішов би до хати і переспав сяб вигідно. Що йому завтрішній день принесе? Чи не краще булоб відпочити добре. Але то пуста бесіда. Дома жінка. Требаб ще певно переговорювати. А охоти в нього до того нема ні найменчої. Хоч не хоч — мусить іти, куди наставив ся.

Місяць освічував йому дорогу. Йшов так, якби в днину. Сніг іскрив ся під ногами. Фоя смерік, обсипана грубою верствою снігу, вся не-начеб у брилянтах. А як зачепить її, посиплеть ся йому під ноги велика сила тих хрусталів. Деколи стрепенеть ся, стрівожений дивним якимсь лоскотом, — то дерево трісло від сильного морозу. І знов тиша. Лиш його чоботи скриплять на змороженому снігу.

Ксеня ждала його, як звичайно, з вечерею. Була знетерпеливила ся. Ніколи так не припізнював ся.

— А я вас, паночку, жду тай жду. Коли вже Козьма пішов на варту, а я сиджу сама тай вже баную, що не прийдете.

— От, бачиш, прийшов.

Відповідь ні трохи її не розважила. Дивить ся на нього — якийсь такий хмарний. Сів на краю ліжка і держить капелюх у руках. Щось якби мав далі йти.

Замість своїм звичаєм ставити вечерю на столі, вона підійшла до нього і пригорнула його голову до своїх горячих грудий. Приймав бай- дуже її пестоші.

— Чого ви, паночку, май зажурили ся? Я вас до серденька свого пригортаю, а ви, якби відвертали ся? Чи не хочете ви, панчику мій солоденький, покинути мене? Соколе мій милий, чи вже я не навкучила вам?

Більш із привички обіймив її рукою в поясі і пригорнув до себе.

Ксеня взяла з його руки капелюх і поклала на стіл. Сама скочила йому делікатно на коліна і обіймила його за шию.

Уже мав устами своїми впити ся в її білу грудь, коли нараз його зір упав на друге ліжко.

— Козьма! — блиснула йому несподівана думка крізь голову.

Почав приглядати ся ближче — справді Козьма. Що за біс. Аджеж се його власна дитина, був би присяг, що хлопчик подібний до нього, як дві каплі води, аж тут нараз із цілої тої подібности виринає Козьмина голова. Ще якби Ксеньки! То буває, що дитина раз до батька подібна, раз до матери, але то викапаний Козьма, Ксеньчин чоловік. Щож значило все те, що вона його обріхувала три роки, дурила, обманювала. Отже вона знала, чия се дитина і підшила ся. Він уже відписав на хлопця десять моргів і ще десять обіцяв.

Почув на своїх устах поцілуй Ксеньки і здавалось йому, якби пересунула ся через його лице жаба. Таке щось слизьке, таке огидне. В одній хвилі схопив ся і Ксенька упала на землю. Кров бухнула їй до лиця. Пальці скорчились у дужий п'ястук. Ледви погамувала себе, щоб не зробити з паном, що зробилаб із Козьмою, якби її так

кинув. Але отямила ся вмить. Знала, що пан тепер чим раз більш поздержливий у своїх обіцянках, і то, що вже обіцяв був давно, якось не лізе йому крізь горло. Станула покірливо перед нього, дивить ся, як він підійшов до вікна і задумав ся. Сльози сплили їй по лиці — сльози з превеликої злости і жалю. Ледви поздержала стогони. Здавила їх, бо знала, як він не любить її плачу. Та він таки почув.

— Вже знов? — спитав остро, повертаючи на неї свій зір. Був такий хмарний, що зараз успокоїла ся.

Пішла повільною ходою до тої хати і внесла страву. Поклала на столі. Коли дзенькнула тарілкою і вилками, Казьо, не відвертаючи ся від вікна, промовив сухо.

— Сховай то. Не буду їсти.

Не питала, чому не буде. Що стало ся йому? Зібрала мовчки все і сіла в куті на ослоні.

Минали довгі хвилини. Тишину в хаті переривав острий голос цвіркуна, що цверкотів під печю. Здавалось, що се одиноке живе сотворінне в хаті.

Короткий погляд на страву викликав ще більше обмерзінне у Казя. Що вона могла йому зварити? Якісь огидні голубці — що то й не глянув би в хаті на них! А тут і їв і їв і здавалось йому, що нема ліпшої страви. Як міг він до того дійти? Любаска удержує його! Пана! Дідича! А він за те бавить її дитину, виціловує, пестить, воно слинить його, микає йому волоссе, вуси, обдарує його нераз, що мусить передягти ся в Козьмине платтє.

Така лють напала його, що не міг встояти. Схопив ся і вийшов, не промовивши ні слова, не глянувши навіть на Ксеню.

На дворі почув, як обхопила його морозна струя повітря. Станув перед хатою і не знав, куди йти. Пішов би до двора. Але як згадав, що там чекає жінка на розмову, а він не має таки ані раз їй що сказати, стратив цілком охоту показуватись їй на очі.

Пішов перед себе. Довго блукав без думки. У його душі родив ся безмежний жаль до себе за змарновані свої літа.

Колись він був тут дідич, мав силу, повагу, значінне, — тепер усе те стратив. Змарнував ціле життє. Протратив ліси, полонини, ґрунта, оженив ся, протратив маєток жінки, з жінкою життя не мав, дітий не діждав ся. Видалось йому тепер, що стільки його щастя, що не лишить якогось жебрака на нужду. Не було в нього стільки матеріальної сили, щоб полишити дідичем якогось там молодого Загайпольського. Вдоволив ся тим, що мав тут і там по селі своїх синів — самих синів! Батьківське почування було заспокоєне.

Згадка про се вивела його з рівноваги. Скипів від досади.

Який страшний обман! Він платив, царинки записував на „свої“ діти. І треба було, щоб аж сей хлопчище отворив йому очі! Сеж рішучо не його син, лише Козьми! Що за біда! Щоб його аж так обдурювали? Ні, не стерпить сього. Підє розмовить ся. Не будеж сяка-така сміяти ся із нього.

Із сею думкою завернув до Козьминої хати. Ішов хутко, щоб не чути кріпкого морозу, який потис з усею силою.

Світло в хаті погасло. Думав, що двері заперті — ні, відчинені. Поглянув по хаті — Ксенька лежить розгорнена на ліжку. Спить.

Вже хотів крикнути і збудити її, але голос задавився в горлі. Стояв, не знаючи, що діяти. Пізно було. Вже далі північ. Не було що робити, лише роздягти ся й лягати спати.

Лежить увесь продроглий і дивиться перед себе. Його зір блукає понад високим верхом, що стремить просто вікон, по тім боці ріки. Як раз вплив понад той верх місяць, а дві хмари іграють ся з ним. Раз одна, раз друга вкриває рубець його. Зрештою ні хмаринки на небі. Ясні зорі на чорному темному тлі вказують, що буде над ранком тріскачий мороз.

Ураз із почуттем студені, яка потискає на дворі, за вікнами, він любується чудовим вражінням розкішного тепла. Горяче тіло Ксені огріває продроглі його ноги. Чи він присунув ся до неї, чи вона до нього пригорнула ся? Він рішучо ні! Отже вона. І яка їй охота остуджувати ся до його зморожених ніг. Хоче зробити йому приємність. А всеж таки вона добра.

Присунув ся ще ближче до неї. Чув, як уся горіла й ураз дрожала. А з тим, як його продроглі ноги почали огрівати ся, він почув вдячність до сеї жінки. Обертається до неї, і витискає на її уста ширий поцілунок.

Віднайшов у ній свою любу Ксеню.

IV.

Довго чекав Василь на Николая. Не приходить. Чиж би затримало його що в бутині, що не може вирвати ся! Бояв ся роздумувати, бо мусів приготувити ся на всяке. Дійшли вже до нього вісти про бунт спільників. Коли зачинали, про все подумав; забув лише, що то треба доброї руки, щоби вдержати людий цілу зиму при роботі. То не один бувалий говорив йому про се, але він якби не чув. Якось найменче бояв ся того.

А всеж таки хотів знати, що там стало ся. Більш йому було лячно, чим цікаво. Мучили його погані думки і прочуття. Руки йому дрожали, як брав ся до роботи. Очи раз у раз звертали ся в вікно. Вкінці не витримав. Запер крамницю і вийшов.

Бив ся снігами просто до хати Николая. Не обходив навкруги на бир. Пішов через ріку. На широкому плесі груба кора леду вкрила ріку. Поверх неї лежав місцями сніг по пояс, а на середині струя вітру здула його так, що лід був рівний, як скло, перейшов ріку, пішов царинками. Копав ся вище колін у снігу.

Николая застав у хаті. Ще в сінях чув піднесений голос, а як увійшов, нічого там не змінило ся. Посеред хати стояла заплакана моло-

диця і не переставала кричати. Николай сидів під вікном і зігнув ся у двоє. Сильно подав ся.

Від разу зміркував, що йде про спілку. Не знав, сідати, чи йти своєю дорогою. Але цікавий був. Николай ніколи з ним про се не говорив.

— Сідай Василю, — мовить Николай сумним голосом, — сідай та слухай, який я маю гаразд.

— Ти про свій гаразд знаєш говорити, а за мої гаразди ти не свідім! — крикнула молодиця.

— Такі твої гаразди, як усіх нас. Мусимо потерпіти до якогось часу.

— Ти собі терпи, а я не буду! Іншими роками було що дати їсти дітям і в хаті був грейцар. А тепер, що було при хаті, пішло, мара знає куди, і ще терпи голод. Якби ти так лишив ся в хаті з дітьми, не знаю що би ти сказав, як тобі зачнуть кричати „їсти“, а ти не маєш ні кришки муки. Що то якесь таке нечуване придумали! Десь люди ходили роботами, робили в бутинах, жидівських, акційних, тай що тижня була виплата. Ти сам заробляв лева з половиною денно. Була в хаті страва, було й до страви, були й гроші. А тепер якесь завели, біда їх знає, що таке!

Василь не знав, чи говорити що, чи радче мовчати. Бояв ся счинити ще гіршу бучу. Мовчав і Николай. А жінка в одно:

— Я тобі кажу, ти мені або принеси гроші, або я тебе знати не хочу. Що ти заробив до тепер? Скажи, що тобі належить ся? Чи ти бодай знаєш?

— Ото раз сатана! Вчепила ся одного тай говори їй! — grimнув Николай.

— Та в нас ще не було розрахунку. Ще не знаємо, який буде заробок. Але втрати ретельно не буде, тай менчого зарібку не буде, як у жидівському бутині. За се я можу вам заручити.

— А яж не мовлю? — зраділа Василевим словам молодиця. — Не на моє виходить? Ніхто ще й не знає, за яке і на яке працює! Не дурно то всі жінки присіли своїх чоловіків. І Пашучка, і Гаф-тунечка, і Максимова Єлена і всі інші: Давай гроші, або кажи бодай, що заробив. То ті сказали своїм: Мемо рахувати ся завтра. А ти? Що ти мені кажеш? Кажеш чекати? А я що? З глузду зсунула ся, щоби ще чекати? Доки буде того чекання? Тай щоби ще мене брали на сміх? Ади, мовлять, пішла Николаєва Варвара, того завідші, то панам ліси рубає людськими руками і за гроші не питає. Ади, мала дитина, тай то би ще знало, що дармо ніхто не ме робити! Тобі дає хто без гроший або хочби до гроший? То ще якісь там дурні жиди, що вам у Косові дають муку на пропаше, що в бутині не голодуєте! Але я тобі кажу: не хочу і я голодувати. Як ти мене ще раз лишиш без гроший, ади, хрест святий цілую, кину тобі діти в холодній хаті, най погинуть із голоду, най позамерзають, я піду до свого дедя в верх і не му ними журити ся. А то за яке така кара на мене! То як робив у жида в бутині, то поробив дві три неділі тай зійшов на тиждень ід хаті. Покутав, що треба було, тай знов собі йшов.

— А деж ті жидівські бутини? Тепер ходять бутинами на Угорщину, в Ромунію, на Буковину, коло Дорни-Ватри роблять — то багато наві-дують ся до хати?

— Вже як пішов світами, то знаю, що пішов. І жалю нема. Знаю, що все на моїй голові. Але то сидить у верху таки при хаті, сходить в одно в село, а дома нема з нього ні познаки.

Василь хотів стати в оборону Николаєви:

— То навчать ся наші люди і коло хати робити роботу, як належить. А то поробив тиждень на деньки, а за другий тиждень проїв, пропив, а як уже не стало що в рот взяти, ішов знов на часок до роботи. Тай так проваляв ся чи зиму чи літо.

— Йой, робітники мої велебні! — крикнула Варвара, якби наскочила на гадину. — Які вони нам нові порядки стали заводити? Не соромно тобі, Василю! Аджеж ти якийсь господарський син! Та замість того, щоби мав при дєдеви господарити, ти найшов собі якийсь жидівський інтерес, тай ще й мого звів на таке, що лише сміють ся з нього тай із мене попри нього! Я тобі, Николаю, побожила ся тай хрест поцілувала, що я тебе знати не хочу, як ти ще раз підеш у той бутин! Мені не треба було твоїх злиднів, досить було своїх! Я на таке не потребувала вязати собі світа за твоєю головою!

Сіла на ослін коло печи й почала гірко плакати.

Василь вийшов із хати, лишивши Николая із жінкою. Не мав що казати. Кожде його слово булоб ще більш розярювало молодицю. Він тепер зрозумів, де найбільший його ворог. І на нього не було ніякої ради. Про всіляке міркували, а про те, що жінота може счинити таку веремію

— не подумали. А тепер хоч кай ся, хоч завертай — однаково.

Ідучи так здовж ріки, він став роздумувати все, що скоїло ся йому в останньому році. І нараз почув страшний жаль у душі. Ішов поміж високі верхи гір, що простягали ся з обох боків ріки і почув нараз, що ті верхи вкриті снігом валять ся на нього якоюсь великою вагою. Псчув страх у душі. Забрав ся до такого діла, що його тепер не в силі вивести. Хотів новий лад установити, а бачить, що вся його праця йде марно і він під нею угинаєть ся. Чує, якби ті верхи ось-ось мали звалити ся на нього і придавити його своєю вагою. Здавалось йому, що пропаде марно і не так йому жаль було себе й своїх зусиллів, як того, що враз із ним пропаде на віки та його думка двигнути село. Вже ніхто не поважить ся основувати спілки, ніхто не поведе людей до спільної роботи в бутині, загирить ся навіть крамниця, що в неї поклав стільки сил і праці.

І виринає перед ним усміхнений Гершко, киває своєю рудою бородою і мовить :

— Ти мене, Гершка, хотів провалити? Гой — жиди?... Бачиш, напрацював ся на пусто і впав, а тепер усе в моїй кишені. Вже певно ні одному гойови не прийде до голови закладати крамницю.

Василь жажнув ся.

— Пек тобі, — промовив, — та я ще не впав із крамницею! Ще, жиде, почекай! Ще погодні!

А Гершкова руда борода далі трясеть ся із сміху перед його очима.

— Ти ще не впав? А хто у тебе гостить? А я сиджу і продаю! Ти багато сьогодні торгував? А я — диви!

Василь мимохіть повернув голову в напрямі коршми. Уся освітлена. І він побачив, сила там народа. Якби стояв на порозі в коршмі. І сей і той... Всі знайомі. Одні сидять, одні пють, одні своїєї черги дожидають. А він запер крамницю: бо й пса не бачив за цілий день. Згадав, як то спершу ходили до крамниці — торгував незгірше, Навіть платили готівкою. Потім зачали боргувати. Ось за гуску соли завинив і вже не показував ся. А мусить же купувати. Іде до Гершка. І там не платить. Та там про гроші не питають. А як запитують, то зараз таки скажуть, що вже записали ся на ґрунті і далі боргують. А тут на всяких зборах, при всякій нагоді товчуть: Люди не боргуйте! Купуйте за готівку. За шістку зборгував і вже пропав. А Гершко сміється в кулак.

— А я тсбі, Василю, не казав, що то не твій інтерес? — причув ся йому голос дєдя.

— Такий то вже куме, Іване, настав тепер світ, що молоді мудріші за нас старих, — нагадались йому слова дєдевого сусіда.

І всі вони, ті вороги спілки, крамниці, бутина почали виринати перед його очима, та немов раділи з його нещастя. Ось тепер годі буде показати ся людям на очі.

Вернув до хати і не світив світла. Кинув ся на ліжко і сам не знає, коли заснув.

Він у великій салі у Львові. Газові світла зі всіх сторін її освічують. Вони сидять у лавках

самі молоді парубки, а за столом стоїть учитель і проголошує великі, дорогі правди:

— На вас, молодих, уся наша надія. Великі багатства криє в собі наша земля, ще більші ждуть наших рук, щоб перетворили їх у фабричні продукти промислу. Забудьмо раз той плаксивий тон наших батьків: тісно нам! Народа намножилось, а землі, як було, так є; стає чим раз тісніше жити! Правда, землі, як було, так і є однаково в наших руках, а що народа намножилось — се не біда, лише наше щастє! Більше в нас буде рук до праці. Але треба ту працю, яка нас жде, взяти в свої руки. Треба використати все, що дасть ся взяти з землі, витиснути з неї вмілою рукою всі соки, а потім перетворити їх і ще й збути їх добре на світовім ринку. Піднесенне рільництва, заведенне промислу — се перші наші національні економічні завдання. А потім жде нас ще більша праця: мусимо взяти торгівлю на своїй землі у свої руки — ще й розширити її на чужі землі.

І як він далі говорив, Василь бачить лише своє село. Чув про великі копальні нафти. У них її, правда, не копають, але вже за верхами в Космачи говорили про неї. Хто знає, чи й тут нема? Та про се він не думав. А як зійшли на піднесенне управи рілі і сїножатий, йому пригадали ся всі ті млаковини в його селі, що то на них родить ся квасна трава — а мокрий рік, то тяжко і зібрати її. Та й про се він не думав, щоб поправляти сїножати. У них, Богу дякувати, стільки ще царинок, такі на них гарні сїна, що колиб їх усі поробити!

Але й про Василеві гори заговорив учитель: Згадав про полонини, як то вони переходять чим раз у жидівські руки. Правда! Свята правда! Як то на людських полонинах жида бриндзю роблять і везуть її світами. Як то за безцін скуповують товар — самі ціну роблять, а потім на ярмарках не пізнаєш ціни на свою маржину.

Почув Василь, що всі крамниці, всі шинки, всі склепи по містах у чужих — жидівських руках. Він се знає! Як добре він се знає! А є такі народи, чує далі, що самі торгують і гріш із торгівлі у їх руках остає.

Як жида та німці та румуни ліси наші рубають, а ми наймитами у них працюємо. В голові закрутило ся йому від усього того. Які гарні слова! Що то треба би зробити і то зараз, доки ще можна хоч що то вратувати.

Він уже там, на тих викладах зрозумів, що ми не то, що не маємо своєї держави, де правилиб самі собою, ми й у власнім селі не є своїми панами, а навіть на власнім обістю ми не зробили ще того, що повинніб.

І що в день переслухає — в ночі передумає.

Так зродив ся у його душі великий плян праці в рідному селі.

Він перш усього засновує крамницю. Веде її сам — навчив ся недаром крамарського діла. Не минає рік і все село в його крамниці. В своїй: у спілковій. Читальня за мала. Треба добудовувати, розширювати, мурувати склеп, мати свою власну фірманку. За набором посилає раз у Косів, то в Коломию — до залізниці. За житом, пшеницею до Городенки, за кукурудзою на Буковину.

Треба свій млин поставити. Копають млинівку, кладуть спілковий млин, настановляють мельника. Крамниця і млин беруть доставу муки не лише до села, але й до інших сіл і на полонини. Він зачинає скуповувати маржину — вивозять на далекі торги, гонять на ярмарки. Беруть доставу мяса і сїна до війська — в Коломиї, Станїславові, Чернівцях. . зачинає рубати бутин. Заставили ціле село до тої фабрики! Він у лісі — самі зруби, а на них тьма людей. Сї пилять, ті корують, ті вже гонять долів ковбки ризами...

Нараз якась хмара заступає увесь ліс і зруб. Все вкриваєть ся мричами. Стає темно, що на крок перед собою не бачиш. Щезають всі ті люди, що працювали в бутині. Чути якийсь дивний гомін. Поволи мрич розступаєть ся, розвиваєть ся. Прояснюєть ся світ і вже нема ні зруба, ні ліса, ні людей, лише якесь дивне диво виринає із мричі. Чиясь голова. Велика, патлата, густою сивиною вкрита, а зпід густих брів визирають страшні, злосні очі. Такі огні бухають із них, якби хотіли все ними зжарити. Дивить ся — не може ніяк пізнати, чия се голова. Всі мричі збили ся в купу і з них витворила ся вона — страшна, злюща, гнівна. Нараз Василь глянув на бороду і затремтів. Довга, кудлата, руда... руда...

— Гершко! — крикнув заляканим голосом.

— Гой... крамар... жида викидає? — засичав Гершко і зареготав ся таким диким реготом, що аж верхи гір дрожали.

Василь схопив ся на рівні ноги й увесь тремтів. Не міг довго зрозуміти, що се таке? Найшов сїрники й засвітив свічку. На нього спозирають

зі всіх боків порожні полиці, а з ослонів забілені міхи, що в них муки ледви на дні.

Василь помалу починав отямлювати ся. Перехрестив ся і ляг ізнов на ліжко. Не гасив світла. Довго у ніч наслухував; не міг виміркувати, що значив би сей страшний сон.

Велика наближала ся буря. Кождий рух кожде слово, кождий погляд очий говорили про неї.

Сходили ся прихильники й противники — одні і другі. Сідали в суміш — нічого з собою не говорили. Приходили й такі, що до спілки не належали.

Вже була повна читальня, повна крамниця, як Василь станув за столом, задзвонив голосно і промовив:

— Панове громадо! Зачинаємо.

Почали товпити ся блище стола. Кождий хотів стояти коло самого Василя.

— Панове громадо! Я скликав вас усіх членів спілки, щоби порадити ся, що далі робити. Старшина, яку ви вибрали на останніх зборах, не брала ся сама про себе рішати сього діла. Судіть, панове члени, як нам робити: чи нам жити, чи нам загинати. Зачали ми собі з бугином, все ішло добре, а тепер двайцять трех спільників відпало від нас і нам ні в зад, ні в перед. Шкода було труду, шкода було заходу нашого. Най тепер громада скаже своє слово. Ми не можемо вже нічого порадити.

— Що громада pomoже! Треба платити людям і вся порада!

— Цитьте бо! не перебивайте!

— Панове громадо, — мовить Василь. — Сьогодні дуже важну справу маємо обговорювати. Я буду реферувати. Треба, щоби хтось провадив. Прошу вибрати собі голову зборів.

— А я таке кажу, — перебиває один із спільників, — нащо нам вибирати голову. То нема що багато радити. Люди роблять два місяці і грейцара не бачили. Треба раз сказати, буде виплата, чи не буде? Досить нам уже тої ради та наради. Тепер треба розплатити ся. Дармо ніхто не буде давати своєї праці.

— Панове, треба тримати ся порядку! — просить Василь.

— Якого ще треба порядку! Ми прийшли, щоби зробити порядок зі спілксю.

— Ви не маєте голосу! — крикнув Василь.

— Я робив у бутині, маю роботу за собою! Нащо мені ліпшого голосу.

— Прошу о голос! — промовив о. Савчук, який сидів спокійно коло вікна і слухав.

Настала тишина. Люди почали зирати ся на нього.

— Панове спільники, — мовить о. Савчук, — ми хиба зійшли ся на збори, а не на якусь колотнечу. Треба по звичаю. Я пропоную пана Гринюка на голову зборів.

Гринюк замняв ся:

— Ей, куди мені вже до того. Я старий чоловік. Нехай хтось молодший.

Усміхнув ся, хитнув головою і не рушив ся.

— А я би просив отця духовного поставити на голову зборів, — промовив інший господар.

— Ая, ая... — почули ся голоси.

— Ні, вже таки ви самі. Може пан Дудчак.

Знов та сама церемонія. Але тепер таки вговорили, всилували Дудчака. Випхали його наперед, майже трутили за стіл.

Василь прийшов до слова. Почав оповідати історію спілки, крамниці, бутина, вказав, як усе гарно заповідало ся і як нарешті почало розбивати ся.

— Тепер, як лише докінчити, розрахувати ся і розплатити ся, все може пропасти. Настала зневіра в свої сили, почали ся супереки, частина спільників хоче полишити роботу.

— Нема як лишати! — мовить один із спільників.

— А на яке робити?

— Хто буде за вас робити? Ви в моїй партії. Який буде нам розрахунок?

— Най мені заплатять за то, що сми заробив.

— Панове господарі! — мовить Василь. — Тепер ніяк нам розраховувати ся. Зачали гуртом — гуртом мусимо кінчити. Стало вас десять партій по п'ятьох, як тепер відпаде половина, то в кожній партії бракне одного-двох. Зачинали інші, а інші будуть кінчити. Який жеж буде тому рахунок?

— Я зволяю ся на слово! — звертаєть ся молодий господар до голови.

— Тимофій буде говорити.

— Я кажу, — мовить Тимофій, — що то все пuste. То було одно обманство, ошука. Нас кликали писати ся у спілку, ми збігли ся, гей ті вівці,

як ватаг кликне. Тай нас, як вівці у кошару, погнали у бутин. А то все пусте. Без гроший ще ніхто бутина не рубав і не ме рубати. То до всего треба мати спосіб. У кого є гроші, той най кличе на роботу, а хто їх не має, най стає робити у богача. А то ми анї господарі, анї наймити. І робимо і плати не бачимо. Я кажу: то одна ошука. Або є в нас господар — нехай платить, або нема господаря — нема й роботи! Сяк або так! А ошуки нам не треба.

— Тут нема ніякої ошуки, — переконує Василь.

— Тут є ошука! І то велика!

— Дурили нас два місяці, а більше не будуть.

— Не дамо дурити себе!

— Нехай перебере бутин Гершко! Він має гроші.

— Казав, що всім нам виплатить!

— Я не даю своєї роботи Гершкови! — противить ся один спільник.

— То заплатіть нам!

— Досить уже нам бути жидівськими наймитами.

— Від завтра нас двацять і трех не стає до роботи!

Почала ся колотнеча. Одні за, одні проти. Обі сторони станули проти себе завзято. Більше кричали ті, що домагали ся гроший. Їх жадання ясне, знали, чого хотіли. А ті, що при Василеві стояли, не знали, що їм обіцяти. Навіть не могли сказати, скільки прийде при виплаті за деньку.

Василь попадав у розпуку. Може відразу все стратити, що поклав у ту спілку. Видно, вже приготовлено, що треба зробити. Гершко перебирає бутин і буде виплачувати. А щож стане ся зі всіми його заходами, з усею його працею, зі всею боротьбою, яку вів до сеї пори? Застогнав із глибини душі.

— Панове господарі! — промовив, а голос його дровав. — Я скажу вам одно слово, а ви не прогнівіть ся: плюнути на цілу ту нашу роботу!

Почули ся оклики одобрення. Заохочений ними Василь почав далі:

— Ви не прогнівіть ся, ще раз вас чемно прошу, бо є між вами старі люди, не менї пара. Дурень я проти вас, не при вас кажучи. Я повинен би не одного з вас у руку цілувати. А я ще раз кажу: плюнути на цілу нашу роботу!

Спинив ся на тому слові. В комнаті настала така тишина, якої ще не було сьогодні.

— Я вас шаную, панове господарі — і вас, Петре, і вас, Микито, за ваші сиві голови. А вас, Ігнатку, і вас, і вас за ваші дужі руки. Але за розум не му вас шанувати нікого. Я не кажу, щоб у вас не було розуму. У вас, що голова, то розум, але в вас кожда рука собі крива. Як аби вас кликати на вибори до громадської ради — ви на вискоки, але треба, щоби до ради поставили і Петра, і Івана, і Гнатка, і Грицка, і всіх — цілу громаду. Як аби настанавляти війта, то знов і Петра, і Грицка, Івана, й Юрка, і всіх. От на

такі вибори би ви йшли. Але щоби поставити війтом одного, що був би найліпший — або він що? Хиба він наймудріший? Як аби вас кликати у спілку, щоб ви писали ся в товариство, то знов би кождий писав ся, але щоби поставили його головою, дали йому всі почести, гонори. Нема то, панове господарі, таких гонорних людий, як у нашому селі. Шанувати себе кождий знає, тай ще би любив, щоби його інші шанували. Але то, ще не все! Заложили ми спілку. І знов пописали ся всі до неї — чекали манни з неба від тої спілки. Вже таки зараз мали посипати ся гроші у кожду кишеню. От, якби так крикнути: панове господарі! ставаймо до спілки брати гроші! От то але! Тоби ви ні раз не давали себе просити. Щось як той циган до пирогів! Панувати, приказувати, гонори збирати і гроші загортати, було би нас досить. Але то було так: панували в нас пани, гроші збирали жида, гонори мали хруні, а люди працювали на панів і на жидів, а хруні облизували попід лави то, що впало з панського та жидівського стола.

— Славно, Василю! — крикнув о. Савчук.

— Дай тобі, Боже, здоровля за твої щирі слова!

— Може не так було? — питаєть ся, ніби здивований, Василь.

— А не так, легіню! — спротивив ся йому рішучо сивий дідок. — Не дуже то ти чемна челедина, коли ти свого дедя „хруньом“ вчинив.

— Ви мені, пане Михайле, моїм дедем не тичте під ніс. Якби я був хотів піти слідами свого

дєдя, я не був би тут сььогодні на такім позорищи, як отсе стою між вами. Мого дєдя най Бог судить. А я не лакомив ся на його маєство і не хотїв робити такої роботи, як дєдьо мій робить.

— А Танасїєвий маєток тобі пах? Щось тут не все до складу.

— Панове господарі. Ще одно вам скажу: у вас, може й не у всіх, але так на сотку то в девяносто шануєть ся лише того, хто має силу, або гроші. Пани панують силою, жида розумом, але ви того не бачите, вони вас держать грішми, а споміж сільських людей той у вас має слово, хто має гроші. От як би я був до вас прийшов із грішми свого дєдя, то дарма, що я молодець, — пан Михайло мене навіть „челєдиною“ назвав, — ви постелились би мені до ніг.

— Ого! Яке вигідав!

— Досить уже нам тих витребеньків.

— Що буде з грішми?

— Хто тут голова в тій спілці?

Почали знов ворушити ся. В повітрі блиснула бартка — одна, друга... Василь задрожав. Доки йшло на слова, а як уже бартки блискають... Спочив на стіл і крикнув з усеї сили.

— Сховай бартку! Хло'!...

Побідить або впаде. Знав, що за одною піднесець ся їх два десятки, а тоді — тоді його винесуть на бартках. Бачив із виразу лиця, що скількох є горівчаних. Як розгорять ся — не буде їм стриму. Підуть в огонь без розбору. Не було

як багато розбирати. Він скочив, крикнув, а його голос, як гомін грому вдарив об стіни комнати і відбив ся від них. Залящав в ухах слухачів, як удар перуна. А його очи впилилися з таким гнівом, завзяттям у тих кількох загорільців, що блискавки очий мов стріли їх прошили.

Одна бартка щезла відрухово на перший зазив. Друга помалу опустила ся. А третій грав ся нею, неначе для забавки. З сорому не знав, що робити. Врешті спустив її, натиснув шапку на голову і вийшов із комнати.

Василь відотхнув. Його слова взяли верх. В одній хвилині блиснула йому через голову думка, що мусить використати своє положення.

— Минули ті часи, як ти міг барткою когось лякати. Як збуй, як розбишака. Ми радитись прийшли, він бартку у гору! Пішов? Тобі тут й так не місце! Бурлака якийсь!

Голови похилили ся в напрямі того, що вийшов. І ті, що держали бартки в горі і зараз їх попускали, ті й собі дивлять ся за тим, що вийшов.

— Я одно кажу: зачали — мусимо кінчити! Хто з нами, а хто проти нас, без того обійдем ся! Раз ми стали визволювати ся з жидівської лихви, не мем вертати з дороги. Сьогодні я вам кажу: гроший не маємо, не мемо платити. Біда не лиш одному-двом, біда всім нам. Одні руками, одні головою працюють, а всі однаково журять ся! Мусимо дотримати до весни. Тоді розрахуємо ся. А хто не буде далі працювати — пропаде вся його праця.

— Ого!

— Пропаде! Ми спілкою зачали, спілкою мемо кінчити. Хто спілку покидає, лишає свою працю, свій пай у спілці. Панове члени! Питаюся вас: хто йде далі до роботи?

Тихо стало. Почали радити ся — перешіптувати ся.

— Хто піде завтра до роботи? — піднесіть руку!

Почав числити. Руки підносили ся, то опадали. Почули ся оклики: „і мене числи“, „і мене“. Не міг дійти до ладу. Став читати із записок імена всіх, що працювали в бутині. Трийцять шістьох начислив.

— Трийцять шістьох лишаєть ся. Мемо далі робити. Завтра всі на своєму місці. Від завтра я йду до бутина, Николай до крамниці. А про харчі будемо дбати оба.

Остання постанова була впливом наради перед зборами. В бутині треба більш сокотити праці і спокою, як тут. А харчів муть оба старати.

О. Савчук, що був досі німим свідком цілої сцени вийшов на перед і промовив:

— Я дуже тішу ся, панове господарі, що так стало ся. Коли я досі не говорив, то не тому, щоб мене се не обходило. Я хотів бачити і чути, до чого ви самі доміркуєте ся. Перша річ згода. І ви нарешті до неї дійшли. По друге: витревалість у праці. Ви зачали вельми корисне діло — зачали без гроший. Може не обчислили своїх сил, як треба би було. Але тим більше треба витримати до кінця. Як з одної сторони радує мене витре-

валість тих, що рішили ся далі працювати, так з другої вводить мене в подив рішучість молодого вашого провідника Василя Руснака. Колиб ми мали більше таких завзятців, і таких статочних людей, як сей молодий господар, ми би не так виглядали!

Василь усміхнув ся щасливий. Його в перше господарем назвали.

— Спілка перебула велику кризу. Здавало ся вже, що вороги будуть ликувати — на щастє побідила здорова думка. Кожде підприємство, а в додатку молоде, мусить переходити такі внутрішні кризи. Головна річ, щоб вийти із тих потрясень кріпкими, ще більш сильними, як були досі. І ви скріпили ся. Ті, що тепер лишили ся при спілці, не будуть уже хитати ся. А маю повну надію, що й тих чотирнайцять верне до нас.

— Три вже зголосили ся, — промовив Василь.

— А бачите! Ще одинайцять. Я вірю, що і вони не схочуть лишити своєї праці і втратити дальшого зарібку, тим більше, що спілка не подала ся. Слава такій громаді, що вміє добре порядкувати свої справи! Слава!

— Дякуємо! — почуло ся зі всіх сторінь.

Голова зборів підходить до о. Савчука, стискає його руку обома своїми долонями і мовить:

— Дякуємо вам, отче духовний, за ширі ваші слова. Дай вам, Боже, прожити велико років між нами.

Зачала ся широка гутірка про спілкові справи, про бутин, про доставку харчів. Василь оповідав

подрібно про свої заходи для добра спілки, знайомив спільників із усіми труднощами і перепонами. Хвалив ся успіхами. І спільники оповідали про свою працю в бутині. Зєднали ся всі в одну велику, щирю громаду.

До спілки приступило сьогодні двайцять шістьох нових членів і вплатили по два паї.

V.

По кількох сильних морозах настала відлига. Вже зночи почали збирати ся мричі над рікою, підносять ся д горі, обкутують верхи гір, обсо- тують гаджуджки. Що були білі верхи і в сонці ясніли жемчугами та брилянгами, тепер вкрили ся густими туманами мричі, жалібну кирею надягли. То тут то там пробереть ся почерез верх подув вітру і счинить заколот у тому важкому тумані. І нараз виринає зпід сонної мричі клаптик ліса — десятки білих вершків смерек, сніговою габою сплетених в одно. А підійдеш блище — бачиш, як фоя гаджуг, обліплена густо снігом, красуєть ся прегарними дивними формами, що, мов зимові духи ліса, блукають у бердах, у стрóминах, у зворах...

Сповитий мричею йде Василь Руснак у бутин. Дійшов до половини верха, не спиняючи ся. Нараз почув, що заперло йому дух у грудях — спинив ся та став відсапувати. Хоч як старав ся вийти загоді — припізнив ся. Ще споро дороги перед ним. Відотхнув із глибини душі, з сим від- дихом сплила уся його журба — кинув її там до- ліщами, тут жеде його надія на гарний успіх.

Пішов горі плаєм. Тільки й признаки, що колись ходили сюди люди і пристала до сеї ди- кої стежини назва плаю. Скорою ходою, похи-

лений грудьми аж до землі, дер ся Василь чим раз вище, що крок ізсовуючи ся по ховзкім каміню, то западаючи у сніговий килим повище колін. Де було більш варко йти, затаинав бартку в гаджугу й так забезпечував себе, щоб не провалити ся у стромину. А як побачив перед собою кучугуру снігу — знак, що на дорозі лежить здорова камінюка, — набирав сили до розмаху і вискакував на саму голову каменя. А то не скоч і не стань бизівно, то можеш ізсунути ся скільки кроків і потовчи ся та поломити ребра. Вся його увага звернула ся була на той дикий плай, ще більш небезпешний, що встелений грубою верствою снігу. Ідеш і нічого не бачиш; не знаєш, що жде тебе на кожному кроці.

Чим вище піднімав ся, починав дошкулювати йому сніг, що обсипав його зі всіх сторін. Тут віяв вітер і за кожним своїм подувом обтрясав сніговий покрив із фої дерев, що, спадаючи долі, розсипував ся в тисячі пилин та платочків, то мокрих, як свіжий сніг, то острих, як шпильочки; вони вкривали Василеві лице, сипались за шию, топили ся на розпареному тілі і викликували в нього почування дрожи.

Нарешті дійшов до місця, де починав ся долішній кінець бутина. Пішов на поперек, щоб дістати ся до колиби. По дорозі то тут, то там, у віддалі яких 150 до 200 кроків надibuвав знаки. То відщибнений вершок невеличкої гаджуджки, то карби на гаджугах. Се знак, де кінчить ся пас одної партії, а де починаєть ся другої. Ще заки брали ся до роботи, то обходили та обзирали ліс, тай в міру того, які дерева, тай яка сила

в кожній партії, розтісували собі козу — пас на сто до двіста кроків ширини. Той пас тягнеться в рівній ширині, звужуючи ся ід верхови.

Василь переходить попри ті карби та знаки і пригадує собі, з яким то завзяттям брали ся вони на початку зими до роботи, як кожда партія з п'яťох людей старала ся ширший пояс захопити для себе, як не слухали ради досвідного секманича, що не здужають упорати ся зі своїм пасом до весни. То загоріли були такою охотою до праці, що щоб то їм така вузка коза! А ось — два місяці і туй-туй усе мало розлетіти ся.

Дійшов до колиби. Стояла близь потоку, що з сього місця спадав стрімко глибоким звором у долину.

Відчинив двері. Почув якийсь рух у колибі, то Тимофій схопив ся на рівні ноги.

— Хто там? — спитав.

— Свій. Як спали, Тимофійку? — поздоровив його Василь.

— Мирно, як ви, Василю? Ви до роботи в лісі стаєте?

— На місце Николая.

— То вже давно треба було! У вас дужа рука, ви то вмієте всіх держати цупко!

— Мемо видіти.

— То як сми лише вчув, що ви виходите до ліса, зараз мені стало лекше на душі. А то посходять ся в вечер і не переслухаєш тих жалів та наріканнїв. Николая за ніщо не мали. І секманич зговорив свої груди, то сварив, то гікав, то лаяв — ані в гадці. Таку вам, кажу, підняли веремію, що раз. І то з обох колиб посходять ся над

вечір до нашої, тай як не стануть теребити то вас, то бутин, то цілу ту спілку, аж гидно слухати. Пізно в ніч сидять, а рано, що їх секманич корняє, що їх корняє, анї в гадці. „Ми робимо кождий сам у собі, хто мною має тут конїрувати! Я собі сам конїрую, щоби щось заробити!“ — Ось так в одно чуєш. І виходять геть-геть пізно. А буває, то й три дні й чотири дні не виходять, як зійдуть долів до дому. Менї вже було так гидно, що сми хотїв плюнути на цілу ту роботу і забрати ся скорше, чим вони мали розбристи ся.

— Тепер уже якось полагодили ся. А багато вийшло сьогодня?

— Вийшли всі, лише чотирох ще нема. І відай не буде.

— Будемо й про них.

— І я так міркую.

Василь тим часом скинув бесаги, взяв сапіну, топір, Тимофій дав йому поснідати, наклав кулеші в платину, бриндзі...

— Як жеж ви даєте собі раду? — поспитав на відхіднім

— А як?

— Добре вам, нічого не хибує?

— Гірке наше добро в колибі, на каміню, на лубі та на фої. Вночі не спиш, пильнуй ватри, в днину студінь. А прийде вечір, то слухай жалів. То хочби який годний чоловік, то як натягнеть ся в днину сапіну, то бідькаєть ся, як прийде до колиби. А тут ще на твердім спи, з одного боку гріє, з одного пече студінь при стїні. Хочби які мав тверді уха, то таки ті вічні жалї їх первертять.

Попрощали ся. Василь пішов горі плаєм у бутин. Ще далеко не доходячи до того місця, де пилили дерево, почув глухі оклики: „Клегó!“... „клегó!“... То був знак, що паде віковичня смерека до землі. Тут та там вплітав ся у загальний гомін ще й інший голос: „Габóв!“... кричать у тому куті, десь далеко, ледви чутно. Але вправне ухо чує той голос тривоги, голос остороги і голова повертаєть ся на всі боки, а бистрий зір глядить, чи не тут часами небезпека. Нема. Видно хтось переходив, як подала смерека, і його остерігали, щоб бирня, падаючи долі, не поторощила костий. І знов однастайні оклики: „клегó!... клегó!... клегó!... Робота у повному розгарі...

На нього чекали. Мав стати у першій партії.

Коли дійшов до своїх, дізнав дивного вражіння. Горіщами простелив ся, як оком глянь, зруб — немов побоєвище. Де колись пишали ся смереки, тепер самі пні і пні, а поміж ними вершки вкриті снігом, а тут, а там сіріє довга бирня. Лежить подовж, гузьиром звернена в долину; чекає, поки не запруть ся в неї дужі руки і не погонять її в долину до звору, а там уже вистелять їй дорогу тонкими другарями й по них вона посуне, аж доки не опинить ся над рікою у миглі.

То май лиш ті, що свіжо вроблені, а горіщами то все вкриті снігом — велика зима впала! Лише горби й горбики говорять, кого вони криють.

Велике побоєвище! Праця сотні рук, праця важких двох місяців.

Задивлений у ті довгі, неначе під міру поскладані бирні, він оком знавця ділив їх... Тут лежить платва, буде дванайцять метрів довга а вісім цалів за груба у вершку, там рівнож така сама довга кроква, лише, що зо два цалі тонча, там грубий ковбок, вдвоє грубший, чим інші, там замітниця, там знов другар... Ото буде ще роботи, заки все те доставити над ріку, там поділити, поскладати у мигли. І він не раз був при такій роботі. І не міг видивувати ся, чого то так радіють ті, що то в бутині робили, як дерево складають у мигли, як десятки ковбків, чи платвів, наложені одно на одно пишають ся золотистою громадою. А то кінець роботи! От, як то вони своє помиглюють! Ото, буде гаразд! Лише, що до кінця ще далічко! Вони підняли ся не лише пилити та миглувати, вони й дарабами мають відставити до Чернівців. А потім чекає їх ще праця у зрубі. Ще мають вершки чистити, тай чисті складати у шуки, тай усе гниле дерево відпилити у латри, а потім ще й зруб вичистити у стропи, щоби злісний зайшов з побережниками та робітниками тай лише сіянку засіяв. Така була їх згода з камерою. А поки ще до того... Гай, гай!..

У партії чекали на нього. Два пилили, два корували, він мав сучче стинати, гладити дерево то май лекша робота, то звичайно чемше який молодець, хлопчище, але в першій партії ставав до сеї роботи Николай, а тепер на його місце він, Василь. То йому буде досить роботи з тим, щоби обійти всі партії і наглядати роботу, а що часу стане, він чемше сучче в своїй партії. Так само при такій роботі стоїть у другій партії сек-

манич — той, що дозирає, чи все робить ся так, щоби чого не прокинули, тай щоби все зробило ся, як того треба. Той секманич має рано робітників корняти, вечер має давати „Отченаш“, коли мають лишати, тай у полудне він дає знак, коли полуднувати мають. Він тут голова від роботи — Василь голова від усього бутина, від спілки. Оба вони мають ставати до одної ради, і там у них однаковий голос. В селі — Василь проводить — у лісі секманич Микола. Ось до нього то й вибрав ся Василь, заки ще забрав ся до праці.

Пішли оглядати зруб.

Секманич дуже крутив головою. Не був вдоволений із роботи. За багато брали, не слухали його ради. Тепер або наймати людий, або перемінити роботу. Зима туй-туй скінчить ся, а дерево в зрубі. То як не доставить його в зимі до ріки, то буде чекати до другої зими.

— Якаж ваша рада?

— Або я знаю? Мемо наймати?

— Нема як. Нема гроший.

— Секманич почіхав ся в голову. Він розумів трудне положення спілки, але й знав своє діло. Коли треба віддати на весну дерево, годі не перемінити роботи.

— Щож мемо діяти? — питає знов Василь.

— Я би міркував, що треба горіщами закінчити на тому, що вробили, і забрати ся всею силою довести в долині бодай половину зруба до кінця.

Пішли на попереки зруба. Раз у раз спинювали роботу оклики „габів“. То хоч собі робили,

знати було на втомлених лицях почуттє радості, коли залунав той оклик, що спинював усю роботу і взивав до відпочинку. Ставали робітники, де хто стояв, на своєму місці, втирали піт із зморожених своїх лиць. Витали ся з Василем. Ставали до ради. Скрізь чути було журу, що не встигнуть довести роботи до кінця. За мало стало людей, за багато всяких причок, пусто час переводили на суперечах. Ледви чи нагонять то, що вже втратили.

І коли, бючи ся у мокрому снігу, та потопуючи у ньому трохи не по пояс, дійшли до останньої партії, в їх головах було вже все порішене. Завтра мають дійти до одної міри — урвати порівну; після завтра одні будуть пилити гаджуги на пяти партіях, одні стануть робити ризи, одні знов будуть спускати вроблені бирні до ризів і відтак гонити їх звором потоку аж до ріки.

Вже було добре над вечір. Тіни гаджуг продовжували ся у безконечність, а лісову глушу вкрила непроглядна темрява. Вже секманич мав своїм важким словом закінчити робучу днину, коли нараз у середній партії зруба почули ся якісь дивні крики, не то плач, не то стони, а в слід за тим почуло ся на цілому зрубі трівожне: „габбів!“ Сей гомін облетів цілий зруб. З партії на партію переносив ся, набираючи чим раз сили, вислів грізної тривоги чим раз кріпшав у сьому звукови. Долетів нарешті і до секманича, почув його вкінці й Василь. Дивлять ся на зруб, а там, мов нічні марева, снують ся якісь тіни. Се люди з цілого зрубу збігають ся в одно місце. У мить кинули і ті останні свою роботу і пішли за ин-

шими. Чим прудче багло ся їм дістатись до того збіговища, тим більше варко було їм іти. У сніг западали, на пнях спотикали ся, у фою вершків запутували ся. Гонив їх страх, що летів стрімголов по лісі на крилах трівожних окликів і скликав із нетрів та бездонних стромин зловіщих лісових духів. У душі родило ся неясне прочуттє, що не гаразд там дієть ся, де збираєть ся така сила народа. Серце бєть ся, трохи не виштрикне з грудий, волоссе д' горі підймаєть ся, а студений піт обливає лице. За кождим кроком росте трівога тих, що то найдалі ще були. Кождий новий крик нового жаху додає їх душі.

Прийшли. Перебили ся через ту потопу снігу, через ту навалу пнів, бирнів, фої, каміня... Перше, що вдарило їх в очи, то була калюжа крови на снігу. У сутінях ночі вона видавала ся їм майже чорною плямою на темному, перемішеному ногами снігу, але серце кожного, що приходив, відгадувало в тому пятні кров. І зараз їх очи впали на лице простягнутої на снігу людини. Найменшого знаку життя. Навіть сліду не було очий, носа, губи, лица, голови. Поторощена, обкервлена грудa тіла і костий — отсе голова людини.

— Божечку мій! — крикнув Василь.

— Іван Стропинчук, — промовило скілька голосів.

— Невже Іван? — сплеснув у долоні Василь.

— Таки Іван...

Хвилина мовчанки. Чути лише глибокі стогони, тут і там видно в очех сльозу.

— То аж вірити гляба, — мовить Василь. — То щоби не знати хто, то таки скорше бих по-

думав. Але такий бизівний робітник, як Іван. Йому не першина в бутині робити.

— То нема, як такому безпешному бути, як був Іван. Такому найлекше трафить ся причка.

Повели Василя на місце пригоди.

— О, ті дві бирні стояли, як їх впилили, а ся третя впала поперек тай оперла ся на сю гузьи-ром, а на онту вершком. Іван пішов чімхати сучче. В сьому стропі варко, бо, ади, яка стромина. Іван сучок утяв у поперечної бирні, а бирня покотила ся. Іван утікав, а трафив ся з долини отсей пень, що коло нього кров. Бирня приперла ся тай голову до пня розчимирила йому на смерть.

— О, Господоньку святий! — почули ся сто-гони.

— Таке йому відай судило ся!

— То, ади, якби якийсь молодець, що то з роду не був у бутині, але Іван, ходить було бутинами в одно...

— То робота дуже варка. Треба знати, відки стати, тай куди заходити. Неодин радуєть ся легким грошем, а як він непорозумлений до того, тай ще може спричкувати ся, а ще траф-лять ся другі такі нападні люди, що не знають сокотити...

— То треба сокотити себе, тай ще другого.

— Що ви таке пuste говорите. Ціла ваша бесіда куди не проти Івана! Вже як він себе со-котив, то треба пошукати. Але, ади, така йому мала бути смерть, тай стільки. То якби був не станув на дорозі отсей пень, тай він би був штрик ще два кроки у стромину на бік, тай не були би

ми мали того всего. Таку йому вже Бог смерть призначив.

— Воленька його свята! Отче наш, іже еси на небесіх...

Почав проказувати молитву, всі поздоймали капелюхи, поклякали в сніг і почали з одної душі слати до неба щирі звуки господньої молитви.

Сумно вертали до колиби. Чотирох їх несло на ношах збитих із молодих гаджуг та вистелених фоею, мертве тіло Іванове. Доки дійшли до колиби, воно заkostenіло із студенї. Спинили ся на хвилину, взяли смолоскипи, засвітили їх і розяснюючи ними глибоку пітьму ночі, почали спускати ся плаєм у село.

А в слід за ними летіли вниз по убочі верха тужливі звуки тримбіти. Товариші проводили ними покійника із поля праці до рідної домівки, де обїллє його гіркими сльозами розпуки челядь: жінка і двоє дрібних дітей.

Задивлений у ті горючі огні, що стелили ся чим раз нище здовж плаю, заслуханий у плачі-жалї тримбіти, стояв Василь коло колиби і безмежний смуток оповив його душу.

Що тепер буде? — Отсе питання мучило його. — Чи не провалить отся несподівана і неждана подія цілої його праці? Чи не підоймуть ся проти нього всі, що були йому такі противні? Чи зможе він проломити міць і силу плачів та наріканнїв Іванової жінки?

І нараз зрозумів, що удар наближаєть ся з иншого боку. Іваниха мусить дістати безпеку від снілки для себе і для дітей. Іван не мав поля, не мав маржини — жили всі четверо з того, що

заробив. А тепер? — Коли в бутині трафить ся кому така причка, сиротам платить той, чий бутин. Тут спілка господар — на неї спаде сей тяжкий обов'язок.

— От, маємо нову журу, — промовив старий господар, великий прихильник Василя, перебиваючи сим його думки.

— Яку? — питаєть ся Василь, ніби не знаючи, до чого воно йде.

— Лишила ся вдовиця тай двоє сиріт на нашій голові.

— Правда ваша, маємо нову журу, тай новий клопіт. І щож будемо робити?

— То, що люди. Мемо платити утриманне.

— Таки так! — potwierдив инший.

— Спілкою робили, спілкою будемо терпіти, — рішив ще инший.

Пішла бесіда про се, що тепер спілка мусить добре дбати, бо має старати не лише на членів, але й на сироти свого доброго товариша.

— Так, так, — мовить Василь, а в голосі його чути радісний звук. — Спілкою робили, спілкою будемо старати на сироти. Чи так, панове господарі?

Почув, як із усіх сторін йому притакнули. Зрозумів, що настала дуже велика хвиля для нього і для спілки. Впала жертва на полі праці і та жертва зєднала їх в одну громаду сильніше, кріпше, чим усі паї, чим усі надії на великий зиск.

Коли вже щезли їм із перед очий ті світла, що миготіли доліщами, а тепер сховали ся за фоею гаджуг, вони пішли до колиби. Василь по-

чав розводити ся широко над великим своїм пляном спілкової роботи. Слухали його уважно. А він говорив із душі, говорив, захоплений новою ідеєю: допомогти вдовиці і дітям, що лишили ся при спілці як безпомічні сироти... Тепер праця спілки піде не лише в тому напрямі, щоб визволити себе з неволі, але ще й щоби допомогти вижити челяди одного з найперших і найщиріших товаришів.

Ніколи ще не промовляв із такою певністю себе, ніколи ще не слухали так привітливо і щиро його слів.

В підмогу його замислам прийшла жертва праці.

Четверта частина.

I.

Гірко минали дні Марічці.

Як лише упав перший грім, була ще гарна осінь. Хоч яка була тяжка біль, вона старалась здавити її важкою працею, забути при роботі. Осінь минула їй у городі. Цілу днину порпала ся в буришці і, здавалось, світ її не обходив. Слухала тільки скучних оповіданнів денькових сусід, слухала розмов на тему, яка буде зима, люта чи легка, який буде найблищий рік, дощевий чи сухий, віщуваннів, який буде нарік урожай. Часами то ся, то та, зачинала инакшу бесіду, але гляне на Марічку й увірве. Марічка розуміла той погляд. Не хотіли вражати її. Але зараз розкрила ся перед її очима широка картина, як то забавляють ся ті самі жінки, коли деруть у інших людей буришку, розмовами про неї, про Василя, про їх стариню. І мимохіть запливали їй слізьми очі, із грудий стогін добував ся такий укритий, на дні душі здавлений, здавалось, на віки похований — а ось він лише чекав нагоди, щоб вирвати ся, щоб засвідчити про глибоку рану серця. То такий стогін є грізним віщуном бурі. То не той слабий, безсильний громіт, що то ще заблукає, хоч буря вже давно минула, се той глухий гомін, який покотить

ся по чистому, ясному, соняшньому небі і всякого заставить оглянути ся навкруги, звідки наближаєть ся буря.

От, і ледви почув ся стогін Марічки, як зрозуміли його чутливі жіночі серця і з грудий одних за другими почули ся стогони жалю й співчуття, переривані словами: „Ох, Боже мій, Боже!“ „Ох, Господоньку святий!“

І під таку хвилю мусіла сердешня потонути у болючих споминах, образ Василя виринав перед нею у всій красі, у всій своїй величи. І, бувало, ніби чекала її дома яка пильна робота, вона відходила з города, ледви здавлюючи голосне ридання. Коли вона так, заховавши ся у куток, давала волю своєму жалеві давити їй горло, сльозам плисти-виливати ся, там на бараболянному полі розпливали ся молодиці в жалях:

— Така гарна, і така нещасна.

— А його не шкода?

— То той котюга, Іван, Василів дедьо.

— Кажіть! А щож йому було робити? Але та сука, прости мене, Боже, Докія. (Тут ударила ся долонею по губі). Вона все те знала, чому не сокотила доньки?

— То вже треба страшного допусту божого, щоб так забути ся. Вонаж знала, що вони брат собі і сестра, а допустила до весілля.

— А ви вірите, що то правда? То той Іван такого наколотив.

— Е, кажіть! Я не нинішня. А мешкаю близь Івана. Могла би я вам що-дещо розповісти з того часу, як то Докія ще служила у Івана.

І так одні осуджували, одні боронили. Вели в сьому напрямі розмови, поки були самі. Давали волю своїм язикам, що мусіли мовчати про таку цікаву тему, коли була Марічка між ними. А замовкли вони від того часу, коли першої днини стали бабрати ся своїми грязкими лапами в її душі і довели її до такого жалю і ридання, що аж поклала ся в ліжко. Вже більш ніколи не зачіпали її своїми язиками, але як лише не було коло них ні її, ні Докії — давали собі волю. Аж доки не вертала Марійка. З червоними, запухлими від плачу очима, вона неначе приказувала їм мовчати про те, що її лише дотикало. І вони шанували біль розлитий на її лиці і відразу переходили на иншу, байдужну тему.

Минали дні за днями. Де колись зеленіла, потім сіріла гичка буришки, де кождий корчик завитий у сипку, шутряню землю, пишав ся у своїй горбочку, ховаючи у своїй домівці дорогу поживу — тепер жовте розрите поле. І та полоса жовтої-сірої глини чим раз більший обіймала простір, вибиваючи ся на тлі зелені царинки. Куди не глянь, всюди виринали, мов із під землі, такі голі пятна на зелених склонах гір, на ґрунях, похилих узбічах, посеред свіжої зелені отави на царинках. Знак, що чим далі в осінь, чим раз ближче до зими.

Кінчили вже дерти буришку. Ще сей останній день. Було пять робітниць, Марічка і Докія. Днина вибрала ся на причуд гарна. Сонце здавало ся цілувало землю своїми останніми промінями на прощаннє. Таке сердешне було його тепло, таке любе. В повітрі так тихо, що ані листок на

деревині не ворухнеть ся, ані травичка не шевельне. Дітвора вганяєть ся по царинці, врешті збігають ся коло робітників, стягають звід усюди гичку з буришки, сучче з сусіднього берда в поточині, кладуть ватру. Дими підняли ся високо і засіріли темною, брудною синявою на зелені царинок. Що стане ватра притухати, дітвора докидає сухої гички, фої, суччя; бігає, кричить, радуєть ся. Нараз утихає гомін. Вони полетіли одно за одним, якби на чий завзив і поховались у стромину. Небаром буде їх знов повно на царинці, принесуть хворосту і буде їм нова забавка.

Марічка, що за криками дітвори забувала за свої думки, нараз глянула перед себе. Чогось лячно їй стало від тої німої тишини. І робітниці замовкли. Чути лише, як городник зариваєть ся в купину буришки, розкине її і розсипле бульби. І обі руки мовчки збирають дар божий і кидають на найблищу купочку. Марічка випростувала плечі, підперла ся на городнику і вдивила ся перед себе. Її очі заблукали ід ватрі, погляд сплив ся з густими клубами диму. Чим більше дивить ся, тим лячніше стає їй на душі. Голова крутить ся, в очех темніє. Нараз трохи не крикнула з остраху: із густих клубів диму виринає неясна якась постать і дивить ся на неї заляканими очима. Марійка приглядаєть ся їй і пізнає цілком виразно: Василева голова, його очі, такі страшні, мутні, дивить ся на неї і неначеб хотів щось промовити. Бачить сльози в його очех, бачить, як порушають ся уста. Чує, присяглаб, що чує, як кличе її: „Марічко... ходи до мене. Марічко!“ Дивить ся, а його рука підносить ся і кличе її до себе. А втім схо-

пив ся звідкись вітерець і здув ватру і Марійка дивить ся, як дорога постать розвіяла ся, розсипала ся. Крикнула і глянула на ватру, на землю, де се все діло ся? Куди пропало?

Як прийшла до пам'яті, бачить, що вона лежить на городі, коло неї припадає мати, якісь жінки, пригадує собі, що з нею діється. Коло неї на землі городник. Отже вона дерла буришку. Що стало ся? Чому вона лежить на землі?

Її занесли до хати, поклали на ліжко, вкрили ліжниками, стали зашіптувати, зганяти вроки — вона лежить і нічого не розуміє. І лише, як влетіла в хату дівтора, Марічка від одного виду сих розхристаних головок нагадала собі і ватру і дими з неї і постать Василя, його сумні та стрівожені очі, причув ся знов його голос, побачила, як живий, рух руки. І в одній хвилі підступили їй до горла навальні сльози і залили їй очі, як та повінь заливає прибережні царинки. Плакала довго, плакала з душі. І коли той напад плачу почав лагодити ся, якась полекша сплила їй на серце. Зітхнула, якби каменя важкого збула ся, що груди їй толочив.

Не минуло багато часу, як вона далі помагала кінчити дерти буришку.

Осінь була чудова. Студені мричі падали вечерами, в ночі брав трохи не приморозок, а вранці годі було встояти на студеній мокрій травиці. Але як викотило ся сонце, то на небі анї хмаринки. Минали дні за днями і хмаринки, ні мричі, не було видно. Таке чисте, таке ясне небо, а соняшня куля котила ся низенько по ньому. Дивно. І гріє сонце і не пече. А хоч і пече, то не парить, як у літі.

Скошена отава сохла в одному дні, а вже другої днини безпешно мож її кидати. І ледви чи коли такі свіжі отави бували, як сеї осени. Чогось не хотіло ся вірити, що вже осінь, що храм на Богородиці наближаєть ся, одно лише, що по грунях літня зелень почала міняти свою краску. Перші берези пожовкли, полиняли і почали кидати своє листє. Дуже були уразливі на нічні приморозки. Марійка, було, вийде з хати і гляне на грунь, що за потоком простягав ся просто їх осідка, а на ньому червене пятно посеред темної зеленї ліса. В літі той пояс березового ліска був ясно зелений і так любо відбивав від темної-чорної зеленї смерік; тепер та зелень чим день затрачуєть ся, червонїє, жовкне. А вже глянь — стає її чим раз менче, листє сиплеть ся до долу, а там, де пишала ся ніжна срібляста зелень, стремлять д' горі білі стовбурі.

— Дивне диво, які ті берези в літі приємні, а які сумні тепер, — думалось нераз Марійці. — Щось, як моя доля! Що була до часу щаслива, весела, від одного слова змарніла, зівяла.

І ті стовбурі, ті білі пні беріз, видавали ся Марійці якимись страшними кістяками, таємними опирами, що нависли над її долею. Ніколи не дізнавала вона таких вражіннів, дивлячи ся на сей березовий лісок, а бачила його не одну осінь — від коли з хати стала виходити дитиною. Лише сегід у перше її очі стали такі видющі. Лише сегід вона бачить те, чого не бачила ніколи давніще. Десь давно світ був їй такий веселий. Чи весна, чи літо, чи осінь, чи навіть зима — все приносили їй нові приємности. Вона стрічала їх

залюбки — сього року замерло літо, а їй здається, що воно чує її горе й само вяне враз із нею. Гляне на той бік ріки, на високий верх, вкритий від долу до самого вершка смерековим лісом, а там також не бачить, що давніше. Вона присягла би, що там самі смереки, що там вічна зелень. А то вже від половини верха кождий день приносить нові зміни. Зелений рівний ліс стає що дня більш і більш кучерявий. То червоні, то жовті плямки виступають що раз сильніше.

Невжеж і там тужливі дерева? Невжеж і сей грунь завмирає?

За березами пішли граби, пішли буки, а шкорук — то вже такий червоний, як кров, а глянь — уже лише сухі гилі чекають непорушно, щоби вкрив їх теплий зимовий килим.

І все те в ясных проміннях сонця, при спокійному, чистому, як сльоза, повітрі.

Вранці усі верхи, що звичайно вкриті туманами мричі, або застелені синявою, неначеб їх дими закутали, тепер такі чисті, такі видні, що кожду гаджуджку окремо на них видно, а такі близькі, що ось лише сягни до них і рукою дістанеш. А за цілу днину ані одна хмаринка, хоч очі видиви, не викотить ся із поза них.

Більш як три неділі трівало таке вереме.

А вода в ріці — то така чиста, — як сльоза. Таки журчить, як у потічку. За кождим каменем творить ся шипіт, з кождим днем виринають нові каменяки із дна ріки, з кожною годиною звужуєть ся її русло. Люди не памятають, щоби в Черемоши було коли так мало води, як сеї осени.

— То такі чисті сльози ріка проливає враз зомною. За моїм Василем помагає мені тужити, — думає Марічка, чираз дивлячи ся на срібну ленту ріки.

Минають дні. Минає одна робота — приходить инша.

Осідок Танасія приймає звичайний осінній вигляд. Заки зібрали ще буришку, позжинали колоссе з ячменю і пшениці, що їх на малесеньких кусниках сїяв Танасій рік у рік. Так лише на познаку, що і в нього є збіже. Він і так більше сїяв, чим хто. Взагалі збіжа тут не сїяли, хіба буришку садили та кукурудзу.

Тепер прийшла черга на решту. Біб, горох, фасоля — от що ждало рук Марічки й Докії. До сього вже не наймали — самі клопотали ся упоратись. Вереме було гарне — часу доволі.

Одного дня прийшли молотільники. Прокосили на царинці другу отаву і прилагодили на прокошеному місці тік. Перемолотили спершу біб, потім горох, а коли вже тік убив ся, стали молотити ячмінь і пшеницю. Така того була дрібочка, що аж стидно було наймати людий. Колиж бо Танасій уже якби не навертав ся до хати. Марічка довше молотила льон, чим вони все збіже.

Чекала її ще одна робота — ще кукурудза стояла на пні. Один деньок і з нею упораєть ся. Вже мати казала: „берім ся до кукурудзи“ — вона просила ся: „най іще“. Справді просила ся. Як ще із сим упораєть ся, не буде вже що робити, не буде чим забивати довгого-предовгого часу. Врешті треба було кінчити. Станула тепер із заложеними руками і дивила ся перед себе. Що далі? Як провести цілу осінь, зиму, заки знов зачнеть ся робота в городі.

Як на біду треба було зігнати з верха тих скілька коров, що були на опіці її й матери. Доки пасли ся горіщами, вона двічі в день бігала доїти, — тепер пашу в горіщи спалило сонце, корови прийшли на отаву д' хаті. Пять коров, п'ятеро телят, десять овець і три барани — отсе все було на Маріччиній голові, але роботи се їй не причиняло великої.

Ходила, мов сонна, робила, мов не своїми руками. І не то, щоб робила як за напасть — ні, робила щиро, щиріше, чим коли, але душі в свою працю не вкладала. Душа в неї закам'яніла. І стільки добра, як не чула душі в собі. Снувала ся, як тїнь, але бодай ті сльози не тисли ся на очі, голова не крутила ся від тих влізливих думок, все одних, все тих самих. Якась невисказана тривога стала її невідступним товаришем. Куди не ходить, повертає на всі боки голову — когось шукає, чогось глядить, щось побачити сподієть ся. Стоїть при якій роботі, нараз дивна сила пре її, шепче в ухо: оглянь ся! Боронить ся, не даєть ся, противить ся. Ніщо не помагає. Мусить оглянути ся. Її очі горять дивними вогнями, скачуть стрівожені, сюди-туди кидають ся. І чим більш бореть ся, тим лячніше стає їй на душі. Оглянеть ся — нема нічого й нікого. Розбільнний туск стискає серце. Нема його. А була би присягла, що се він стоїть коло неї, вдивляєть ся в неї, до нього вона мусіла обернути ся. Ось так, як день, так ніч — не покидає її ні на хвилину. Нераз зловить ся за груди і починає кричати усею розпукою свого серця його ім'я — беззвучними німими устами. І колиб так добула голосу, колиб так дібрала

такої сили в голосі, як кричить її душа, верхи гір розступались би від того крику, від того наболілого зойку.

Несподівано почав схоплювати ся вітер. Ще сонце гріло, ще небо було чисте, але вже на небі почали виринати довгі пасмуги хмарин; вони плили, мов розвіяні коси дівочькі, мов хвилі буйного волосся. Довгими тонкими нитками та повісками вони пересували ся крізь синій небозвід. І він ставав чим раз більш блідий. Вже чути було в повітрі кінець погідних днів.

Лише той вітер... Не знати — нарве він дощі, осінню довгу слоту, нарве він зиму, чи перейде в осінні вихри, а в слід за ним піде довга, суха вітрова осінь?...

А він, як почав знимати ся зночи, так віяв через цілу ніч, а рано перейшов у сильну хуртовину. Стрівожене серце Марічки почало свою журливу мову ще душе, як досі. Не могла вдержати ся у хаті — вийшла на двір, станула коло угла і вслухувала ся у ті дивні, таємні голоси, що долітали до неї від ріки, із звору потока, з далеких сусідніх ґрунів. Десь із незнаної далечі летить таємна потвора; стогне, сопе, реве, цілий світ завалити нагрожуєть ся. Провалить ся через ґрунь, постелить дерева до землі і вже, якби її не було. Доки не налетить нова. Зачинаєть ся у зворах. Тут у верху, коло хати, ще тихо. Дерев не ворушать ся. А вже чуєш, як там у зворі клекотить, гуде, шумить, виє. Невидна сила запутуєть ся у вершки дерев у берді, перевалюєть ся через них, спинюєть ся на височезній, розлогій смереці. Зачинаєть ся дика боротьба вихру з гаджугою.

Чуєть ся велика сила деревини, ще більша міць опору. Нарешті погинаєть ся вершок, розлітають ся на всі боки галузи, кожда шпильочка зводить окремо боротьбу із вихром, ціла смерека починає колихати ся на всі боки, піддаєть ся непереможній силі вихру, дає собою розмітувати, куди сподобаєть ся скаженому вихрови. Вкінці ослаблена гаджуга ледви колихаєть ся — упала, увяла... І коли вихор перекинув ся із шумом і свистом на величезну грушу і зводить із нею такий самий бій, як перед хвилиною зі смерекою, увільнена з його обіймів смеречина випростовує свої віти, приводить їх до ладу, збирає всю свою силу, щоб за хвилину стати до нового завзятого бою, до бою на життє і смерть. Не зможе устояти ся — напрасна хвиля вихру переломить її стрункий стан на двоє, покладе стрим буйному її життю. Тепер вона дивить ся, як старезна груша борикаєть ся з нападним вихром, як розсипають ся на всі світи її пожовклі листки, як відщипають ся від неї крихкі гильки й летять на прудких вітрових крилах в напрямі садка перед хатою. Зачинаєть ся нова боротьба, куди слабша, куди менче завзята. Переломана сила вихру у змаганнях із смерекою, із грушею, тепер перелітає крізь вершки молодих яблунь, черешень, слив, потрясе побоєм хати — він застогне, заскрипить, задудонить, а хвиля вихру уже летить розлогими царинками, збирає свої сили, скріпляє їх і за хвилинку зачинає новий бій із молодим смерековим лісом у верху. Тепер уже чути не шум, не свист, якесь дике гудіннє, невгомоне виттє, скрипіт, тріск гаджуг, дику, тужливу осінню музику гірського

верха й зеленого смерекового ліса. І коли там триває завзятий бій, із від ріки, із берда в потоці напливає нова хвиля вихру, потрясає гаджугами, бореться безпощадно із старою, відвічною смерекою, розлогою, кріслатою грушею, перелітає понад вершками деревин у садку, і знов побоем на хаті потрясе і летить крізь зелені царинки на підмогу тій хвилі, що ще не покінчила свого бою із розлогим смерековим лісом. Там не вгаває вихор. Один вал здогоняє другий, за ними пускається в погоню третій, що раз нові, що раз більш завзяті. А гаджуки стогнуть, виють, ревуть, чуєш у їх голосі плачі, жалі, непомірні ридання, то поклики тривоги, мольби о ратунок. А заки одні голоси прогомонять, вплітаються у той круговорот страдання нові, що раз нові. А розсатанілі хвилі вихру пливуть одні за одними, доки не зведуть шаленого бою з життям груня та не провалять ся крізь голий його хребет, крізь полонину на той бік, на нові змагання...

Вслухуючи ся у ті вітрові шуми, у ті відзвуки розворушеної, перетомленої боротьбою, природи, Марійка відшукувала у сих гомонах знайомі собі голоси. Отсе протяжне зловіще гудіння — сеж ніщо инше, як голос найзлющого її ворога Івана Руснака. Що вона йому завинила, що він так завзяв ся на неї, таку велику пізьму повзяв на неї і має в своїй душі. Доки не пізнала ся блище з Василем, і він, і його дедьо видавали ся їй такі страшні. Сиділи в верху у таких дебрах, що вона там з роду не була і не навертала ся туди ніколи. А як полюбили ся з Василем (як воно дійшло до того нещастя — колиб вона

могла збагнути! Вона знає, коли заговорили вперше, коли блище зійшли ся, але — що їх звело до купи? От якби хто розяснив їй її недолю!) — як уже врешті полюбила вона Василя, старала ся показувати його дєдеви як найбільшу честь. Стрічала його — на десять кроків здоровила, в пояс згинала ся. А він — не знати чому і за яке — ось якою злостю загорів до неї. Від якогось часу став переслідувати її на кожному кроці. Вона минала його, втікала перед ним. І таки не змогла втекти від найбільшого сорому. Обезславив її, обезчестив при всіх людях на великому зборі народа. Чули його слова і молоді й старі, а найгірше: чули дівчата-ровесниці. Тепер вона й на очі їм не показуєть ся; боїть ся, щоб не посміяли ся їй в очі. Бо що поза очі й сухої нитки не лишуть на ній!... Вона знає, як завидують їй багатства, як завидно дивили ся на неї, від коли вони з Василем зійшли ся. А тепер?... Яка то в них радість на душі!... Що вона завинила тому страшному чоловікови.

Він тепер найлютіший її ворог. Що найстрашніше їй видаєть ся, у тому вона зараз його бачить — Василеного дєдя. І тепер, коли ті вихри шалені звіяли ся зі світів, вона чує гаразд, як зпосеред їх реву вириваєть ся і його голос того страшного Івана. Чує, як хрипить, ледви крізь горло дереть ся, як задихаєть ся зі злоби, як піна заливає його уста. Що він сопе? А щож би? Одно в нього на устах, щоб найдошкульніше їй небозі наклеяти, як і одно на умі в нього, щоб її найболючійш споневажити.

А ті бідні дерева, та годна смерека, та люба її груша, яку вони зводять боротьбу зі злющими проклинами озвірілого дідуги.

А там і інший голос вчуваєть ся їй. Якесь розбільне скиглінне. Чия душа так квилить, так розшибаєть ся? Чияж би? Хибаж не її? Не Василева?...

Приклонила голову до угла хати і вслухуєть ся з затаєним серцем, чи не почує слів тужного голосіння. Надармо! Не чути нічого. Лише той немічний плач, те притишене квилінне...

А нараз починають продирати ся крізь схвильоване повітре рідкі краплини. Неначе перли блистять у соняшніх проміннях, неначе брилянти розсипають ся жемчужними блисками по привялому листі дерев. Як сльози спливають на спрагнене лоно землі. Одні за одними. Чим раз густіщі, чим більш рясні... Се сльози того великого Бога любви. Сльози пролиті таємною творчою силою над їх нещасною любовю.

І нараз якби втихли жалібні квиління, неначе замовк дикий голос проклонів озвірілої людини — одні лише сльози ллють ся і ллють ся, ціле проливаєть ся їх море.

Де не діли ся ті шалені хвилі вихру, де не розсіли ся вони у диких строминах та бердах... З небесної синьої безодні полили ся давно невидані, такі дуже вже ждані струї дощу. І все замовкло, вслухуючи ся в дивну розмову дощевих краплин, застигли дерева, де полишив їх останній порух вітру, замліла, спалена трава простягає зівялі шийки, щоб сполоскати та відсвіжити їх цілющим бальсамом дощевої роси.

А тут уже й усі верхи позатягали ся мричею. Починають курити ся. Дожджить дрібоньким осіннім дождем....

Марійка довго блукала по обістю. Перейшла грегит за хатою, шукаючи собі якоїсь роботи. Ті теплі струї дощу неначе оживлювали її, давали її душі довго жданого ліку успокоєння, повернення рівноваги. Здавалось, чекала на них, молила їх, благала про них. І дочекала ся.. Рясних сльоз із синього неба, коли власні її сльози стали висохати...

На другий день сильно постуденіло. Верхи гір залягли густі мричі — здавалось, не було надії, щоб передерло ся сонце. Але минуло скільки годин і воно блиснуло зпоза хмари, раз, другий, знов сховало ся, а як потім уже визирнуло, почало прогонювати хмари і мричі. Що за диво? Верхи білі. Впала скрізь верхами зима. Марійка не могла відорвати очий від тих білих пятен, що блистіли скрізь верхами. То царинки і полонини застелила груба верства снігу. На зеленому тлі долішніх царинок вони ще біліщі видавали ся, як були. Їх окружали зі всіх сторін темні ліси — їх зелень тепер якась дивно чорна, фіолетна була на тлі білих снігових царин.

Перший сніг! Ніколи він не минав у житті Марічки без дивного вражіння, без милих почувань. Звичайно кінець роботи в полі. Зачинаєть ся нова, хатня праця — що то радче відпочинок, як робота. І хоч яка пригноблена вона була, той вид снігу верхами ґрунів, повище лісів, там де ґруні спливають ся із синім небозводом, викликав у її душі давню радість і втіху. Якесь дуже при-

ємне почування розплило ся в її душі. Скріпляли його радісні крики малої дівчорки, що плескала в долоні, бігала сюди-туди, звідки видніші ті білі верхи і не могла налюбувати ся доволі зимою.

Нараз у серці Марійки прокинув ся інстинкт господині. Не лише здавила свою радість — почала сварити на дитин. Чого кричать, чого такі веселі? Що зима впала? Крий Господи, якби так понизила ся, годуй від сьогодні маржину! А онде в верху їх зимарка. Бизівно вже не ме маржина пасти. Треба давати сінця. Не стидно то кричати з радости?

А дітям то але в голові! Вони ще не чують грози зими. Бігають босі в сорочинках і тепло їм; а там верхами зима і їм ні раз від того не студено! Се ще лиш скріпило їх радість. Що їм маржина? Ось корови пасуть, вівці також. А що буде завтра — їм се байдуже.

Коло полудня налетіли густі, сиві хмари і засунули сонце. І помалу, але статочно, почав сипати дрібний дощик, поміж його каплі попадають снігові кульочки-крупки, далі стає їх чим раз більше, вже й дощу не знати. врешті посипав рівномірно густий пластовець. Тумани мричі оповили верхи. Такі важкі, такі непроглядні. Не колючуть ся, як у літі, де спустили ся, там уже чиплять, не ворухнуть ся. Доки не висиплять ся до останньої пластинки, не кинуть уже груня. А тут, доліщами зима ймаєть ся з трудом землі. Що налетить — ледви упаде в обійми зеленої травиці — вже щезла, розпила ся. Довго йшла боротьба між студеними пластинками снігу й теплими,

може останніми подихами зеленої трави. Завзята боротьба. Бо раз уже імуть ся студені пласти землі — білий, мертвий покров покриє все життє на довгий зимовий час. Зівянуть, счорніють трави, впріють останні осінні цвіти — зима похилить до долу їх головки, потопче усю їх силу, всі їх життєві пориви. Нерівна боротьба! З кожною хвилиною починає сріблити ся царинка, а де заблистить срібна каплина, стає їх десять, дваїцять, ціле море... А пластовець сипле чим раз густіщий, чим раз набирає сили. Надійшла вже його пора!

До вечера не наставав. Уже все навкруги білїло. Сипав цілу ніч без упину. Вранці вже треба було відгрібати сніг. Треба було чим скорше пообтрясати його з деревин у садку, бо аж до землі погнули ся від вагою білої габи. Маржина ричала, стоячи під смереками і дожидаючи своєї черги. Марійка кинула сїна, обійшла; потім шукала собі як найдовше роботи на обістю. В хаті сидїв дєдьо. Хмарний, що не доведи Боже. Деся іншими роками, як прийде осїнь, він в одно найде собі роботу коло хати. То дровець старає на зиму, то закладає нові воринянки у воринне. Се найважніща його робота. Як не поладодить плотїв в осени — здаєть ся, не сталоб йому на се часу до другої осени. Сього року він байдужий до всего. Як не сидить у хаті хмарний, мрачний, мовчаливий — то йде в верх до зимарки. Що він там діє? Ніколи туди не ходив. Ніколи не була се його робота. Бідний дєдьо. Прибила його гірка доля. Усіх їх прибила — її найбільше, а найдуше подав ся дєдьо.

Постягала сніг із побою на хаті, пообмітала хату докола, промела стежку до потока, куди ходить по воду. За той час нераз зір її блукав по верхах навкруги.

Сніг в одно сипле і сипле. Не встає ні на хвилину. На селі пусто, глухо. Не видно людини. Вже пізна година, а люди ще стежки не протоптали попри їх хату. Десь коло полудня, бачить Марійка, копається у снігу якась постать. Доки розглядала, стояла спокійно — пізнала: Петро з того груня. Пішов у хату. Не любила вона його ніколи, того сусіди — не радо стрічає його й тепер. Пішов. Чого він хоче? Її серце чогось стрепенуло ся.

До вечера не переставало мести. Звіяв ся вітер і пустив ся в шалені ігри зі снігом по грунях та по верхах.

І знов минула ніч зі снігом. До ранку позамітало всі вчорашні сліди, всі плаї, порівняло все. Лише чорні вориння, що межують царинки, виступили тепер із великою силою на білому покрові царинок. Коли вранці виринуло із поза хмари сонце — весело стало на душі. Так ясно, як не буває і в найбільш соняшню днину у літі. Лише на збочах ґрунів темніють ліси. Вони вкриті грубо покровом снігу, сніг припав гаджуги зверху, а боки зелені. Зелень, обвита в білу плахту, злилася з нею в одну краску — срібну, блискучу. Неначе дорога мережка. А сонце світить і світить. Ліси неначе велика ватра. Де не взяли ся над ними мричі, не ті дощеві, густі, — такі ніжні, як легкий серпанок. Повязали вершки дерев і снують ся від одного до другого. Здається, якби дмухнув, зві-

яв би їх, такі делікатні. А повіє вітерець, вони знимуться д горі, а глянь на ліс — він що раз зеленіший стає. І знов оповивають його мричі, а зелень в одно сильніше виступає. То теплий віддих ліса розігрітого під грубим покровом зими. Що налягає на нього гуще снігова габа, він пріє під її вагою, дихає серпанковими мричами і білий килим зими розпливаєть ся у воздухи. Ще далеко до полудня — а ліс упорав ся вже зі снігом, позеленїв, як був зелений учера, і мричі пороззвівали ся, а сонце почало свою роботу на пухких просторах царин.

І знов повіяв над вечір вітер — потис мороз. Вода, яка спливала із усіх ґрунтів зпід снігу, спинила ся в своєму розгоні. Примерзла й почала стелити тверде підложе під тугу зиму.

Сніг уже не зійшов. На переміну: морози й сніги. Що потисне мороз, то сціпенить твердою корою сніги, а стане віяти снігом, білий покров зими грубшає і грубшає. Люди риють ся в снігах без плаїв, без стежок. Куди занесе кого, протоптує сніг, а його слідами йдуть інші. А замете в ночі, шукають нових ходів.

Люди заперли ся в хатах і кутають ся коло зимових робіт. Найбільше коло вовни. Чешуть, прядуть, приготавлюють на писані ліжники.

День за днем тяжче жити Марічці. До хати внадив ся Петро. Зразу так собі — за ділом, потім вже і без діла, а далі вона починає розуміти, які в нього думки на душі. Доводив її до болю своїм беззвучним голосом, своїм бездушним гугніннем. В такі дні, коли він сидів у них, її туга за Василем доходила до краю. Раз якось вихо-

пила ся з хати, перелетіла коло читальні, потім дігнав її Василь, а вона, якби почула страшну тривогу — утекла перед ним. Сіла на санки поштаря і завернула в село. З Василем не бачила ся вже. Утікала перед ним. І чим більш поборювала в собі охоту зійти ся, бачити ся з ним, тим гірша туга розсідала ся в її серці. Тепер уже ні за що в світі не хотілаб стріти ся з ним на самоті, опинити ся з ним сама одна без людей. Знає, що чекалоб її. Не опиралась би, не противилась би йому. Пропалаб на віки дівочька її слава.

А поки — мучила ся дома. Вже бачила і знала, що Петро буде її сватати.

Не стерпить сього. Не пережиє, — жалувала ся нені.

Мусить перетерпіти. За свої і чужі гріхи треба прийняти кару божу! — відбирала їй мати всю надію опору. — Бог святенький насилає на нас грішних свою кару, треба піддати ся його воленні небесній.

Відчувала се, що мати не заступить ся за неї.

А дедьо?

Чогож вона могла сподівати ся від нього, коли він не мав сими часами доброго слова для неї і для її мамки. Дуже вони провинили ся перед ним, нічим злагодити його гніву, нічим хмарного його чола розпогодити, нічим лица сумного розвеселити.

Гірко минали їй дні зими; в ухах гуділо гугнінне Петра, в голові мішало ся від розбільних думок про те, що діяло ся докола неї, серце скигліло за Василем, тремтіло перед важким, болючим ударом долі.

Снувала ся по землі, мов сонна, мов непри-
томна, мов без душі.

Пішла по селу чутка, що кривий Петро за-
сватав Танасієву Марічку. Всяке люди говорили
собі про те сватаннє. Повістували, що Марічка
спершу наробила крику, трохи сватів із хати не
прогнала. Кричала, мов не при собі. Не добирала
слів. Що до голови їй прийшло, все висипала на
них. Не вступали ся. Видно знали, що так їх бу-
дуть приймати. Говорили своє, робили, що їм
велів закон. Потім вона кинула ся до ніг дедеви,
нені, молила, благала — ніщо не помагало. Якби
не чули її. Мати лише плакала враз із донькою,
але ні словечка не промовила за нею. Чи не хо-
тіла, чи не сміла? Тоді Марічка вискочила з хати,
пішла в комору й заливала ся там гіркими сльо-
зами.

Тепер уже всяке жалувало її. Хто досі зави-
дував їй, тепер не то, що зависть їх увяла, стали
жаліти її. То не вона, та багацька дівчина, та, що
ось мала звінчати ся із Василем Руснаковим, то
найгірша, найостатніща, то ще таки не дивилась би
на гугнявого, кривого Петра. А вона небога вже
й засватана. От не мине який тиждень і вони
звінчають ся.

— То якби мені прийшло ся так, як їй, —
мовила не одна її подруга, — я скочила б у воду.

— Радніше до сивої коси досидіти, як такому
поломаному каліці кости гріти! — говорили жінки.

А вже сухої нитки не лишали на Докії, Ма-
річчиній нені. Її найдуше винили. Пригадували їй і її
рід убогий, бідний, пригадували, як то вона з най-

мів пішла просто на багатство, на великі статки, маєтки. Відгрібали із давньої давнини старі рани. **Що** колись її наспоневажували ся, тепер добули все те із забуття і наново стали порпатись у давніх болючках. А тепер ще гірше, ще більш болючо, як колись. Тоді було все свіже, можна було зараз перевірити. То ті, що клеветали, добре дивили ся, чи нема свідомих цілої правди, чи не муть простувати. Сьогодні не ті часи. Одні, що знали правду, вже призабули її, й самі були не від того, щоб повірити всіляким сплетням. Одні не бачили, не знали, чули лише. А від кого — хтож то годен по роках сказати. Але, що вони чули, що таке говорили ті, хто на свої очі видів, на се вони присяглиб не раз, сто раз, хрест святий цілувалиб, землю глоталиб.

Якби Докія почула, що говорили про неї, запалась би від сорому. То, здасть ся нема на цілому світі такої нехтолиці, такої шлюхи, як ота Докія. То навіть онта Варвурка, що сидить на горбі в шіпчині й жиє лише тим, що вкраде, а рік в рік байстрюка собі приживе, вона ще далеко не те, що Докія була. Що котра не щадила свого язика, лаючи ту клятву Варвурку, що там вдерла буришки, там біб стеребила, там у зимі розіклала воринне і затопила у печі — (вона ніколи не клала ватри в днину, сокотила ся, щоб хто не вскочив у хату і не найшов воринянки у печі, а стемніє вже гаразд, диви, а у Варвурки ціла хата в димах, а дими то аж під кичеру стелять ся — і не одна, дивлячи ся на ті дими, починала клясти Варвурці: „Ади, чи не моє воринне в Осїці розібрала!“) — тепер Варвурки якби не

було в селі. Що ще Ваввурку рівняти до Докії! Ся раз була повія на ціле село! Видить ся і тих байстрюків пробачилиб Варвурці. То, було, як котре з них налетить ід чийї хатї — зараз счиняла ся колотнеча. Жінки кричали, діти гонили за байстрюком, каміннем за ним кидали: „Гони злодюжку! Бий Варвурчиного бахура!“ Відганяли геть від хатів — сусідських, не лише своєї. То, якби так при хатї була де неприсилена котюга, то затровилиб, і бідне дитинне не вирвалось би з його зубів. А вже до церкви то ні одно з них і наблизити ся не сміло. Було в зимі, в неділю, позбігають босоніж по снігу, в одній сороччині, з голими ногами по само черевце, навіть сорочка розхрістана, лише в одного якась драна киптарина, в одного міський лах на плечех — з жидиняти, постають у сутках під церквою і просять: „Дайте грейцір, дайте на хліб, дайте хлібця“, а инколи: „Дайте сорочечку“... То одні проходять і не бачать їх, одні поглянуть і плюнуть в лице тай підуть своєю дорогою, а деяка побожна вломить сучче з гаджуджки, та й пустить ся за байстрюками, а втечуть, зловить каменець тай шпурне за ними. Тодї вже й інші пристають до неї і починаєть ся нагінка за голими дітьми по снігах. Гонять нечистих від дому божого. А здаєть ся, що вони, ті байстрюки, злодії, та їх мама, сільська шлюха, вони куди ще не те, що була Докія!

І що тому Танасієви прийшло таке до голови, що засватав її. Такий чемний господар, такий багатир! З глузду зсунув ся, очий не мав! А тепер через неї дитину свою у гріб закопає.

То він через неї, через ту відьму, пішов на таке. Вона, вона хотілаб доньки збути ся з хати. Бодай за Петра, того покрученого, лише най вступить ся з очий, най не має свідка. Така стара і їй любасів треба. Бо через кого, як не через любасів вона доньку з хати виганяє. Танасій не сидить ніколи в хаті, діти малі, одна та дівчина відстала від них, все видить, усе розуміє, тай старій відьмі нема волі робити, що душа забажає.

Жалували Танасія. Через неї собі життя збавив, тепер доньці світ вяже. То ще колись він отямить ся і тоді не зможе віджалувати. І не напавить біди. А їй що? Щоб лиш своє зробила!

Ось такі йшли по селу бесіди про те Маріччине сватання.

II.

Танасій ходив суворий, понурий. Якась люта злість засіла на його лиці. Запер свою душу для всіх — ніхго не знав, що він робить, для чого. Ні з ким не розмовляв, нікого не радив ся. Ніхто до нього і він ні до кого не приходив. Один Петро внадив ся до хати помалу, незаметно; для нього мав Танасій завсіді привітливє слово. Мали про що говорити і говорили: Танасій мовчав, Петро гугнявів. Або й собі мовчав. Мовчали тоді всі в хаті.

Таке ненависне життє вела челядь, що одній і другій: Марічці і Докії приходило до розпуки.

А Танасій порпав ся у своїх думках і самі погані приходили йому до голови.

Спершу найбільш болів зза того, що Докія обманювала його ціле життє. Що вона робила — не знає, і не дізнаєть ся ніколи. За тим уже запали замки, заперли тайну, гірше ще, якби запечатав її у гробі. Чи варто порпатись у минулому, щоб розвідати всю правду? Краще вже сказати собі: пропало все. У що вірив, що уважав за святе, на що ціле життє покладав ся — одним одна брехня, наймерзенніща, бо прикрита всіми позорами правди. Треба раз із сим скінчити. Об-

манювали, обдурювали, обріхували його ціле життя.

Се одно вже висталоб, щоб не покидала його до кінця його днів гореч душі, щоби біль серце йому розшматував.

Але десь із дна душі починає виринати почуття кривди. Колиб він був так само платив своїй дружині, булиб вирівняли свої порахунки. Ніхто нікому не був би остав у довзі. Але то його життя плило, як чиста вода, не було за його душею ні дрібки брехні, обману. Коли станув перед божим престолом у церкві і присяг своїй Докії вірність, ні разу не зломив своєї присяги. Вона гарна була, гріх булоб брехати, для нього вона була найгарніша. Ану, чи по тверезому, чи по п'яному, якби там не було, з ким би він не сховався був, не лиш у своєму селі — світами, його не спокусило посягти на чуже добро, тай прогайнувати своє, стратити віру у своєї Докії. Бувало й таке, що на далеких нічлігах лежало їх покотом і мущин і челяди-жіноти — всякого. Тай усяково там бувало. Тай нераз таке приходило йому до голови, що дурманів із шаленої похоти. Лише кивни ся і вже облекчиш своїй душі. А бували такі задирливі, що й найспокійнішого привелиб до гріха. Скільки він, бувало, перетерпить муки, заки здавить нечестиві свої бажання. А все здавив. Мучив ся, терпів, нераз серед ночі схоплював ся на рівні ноги і йшов полями, доки не втомив ся, аж із ніг падав, тоді вертав, лягав десь на дворі на студені, далеко від тої примани горячого тіла жіночого, від тих пристрасних, придавлених віддихів, від перлистого сміху, уриваного реготу

і хохоту, викликаного таємними скоботами, притишених розмов і пестошів.

Та що йому з того? Тим гірша досада бере його тепер. Він зарік ся, закликав ся і додержав присяги. Дарма, що, було, минаєть ся. Все перетерпів. А задля чого? Для кого? Його обрехали негідно, заки він ще зійшов ся зі своєю жінкою. І безпешно обріхували нераз, окрадали, ще й на-сміхали ся. Дурнем його робили.

Такий жаль брав його, що не міг собі простити своєї дурноти. То, було, інші бодай нажили ся, бодай набували ся зо своїми любасками, бодай знали, як жінка легка собі — і вони не мають кривди. Він дивив ся на все, що інші робили, крізь пальці, але сам стояв осторонь. А вийшло, що, хто не хотів, за дурня його мав, а ще той Іван Руснак привселюдно його осмішив.

Зачинала його брати досада. Ех, якби то завернули ся йому молоді його літа — ото би він ще погуляв собі. Ото, вмираючи, міг би сказати: „Жив сми, що жив, але сми не жив пусто! Ужив сми собі світа достоту!“ А ледви пролетіла йому така думка крізь голову, як штрикнуло йому в плечех, хотів випростувати трохи свій переломлений хребет — мало не крикнув із болю. Ось так, здавалось би, ходить просто, не хилить ся, а диви — нема путері в крижах. Без бучка вже й не пускай ся в дорогу. Тай якого то вже його ходу. Тих скільки позичених у Бога деньків? Хибаж то того так багато?

От, тоді страшна лють брала його. Перед його очима снуєть ся молода, струнка дівчина. Як радів він нею, яка вона була йому люба!

У маму вдала ся. Дивить ся на неї — викапана Докія. Як дівкою була така гожа, така здорова, така дужа! А тепер чим вона розростаєть ся, чим більше пишаєть ся своєю поставою, тим гірше противна вона йому. Таки так, як міг би, прогнав би її з хати, враз із мамою.

Тоді отямлював ся. Щож вона завинила? Що винні ті малі діти, що хотів би їх осиротити? Але той страшний жаль за брехню цілого життя, та люта досада на Докію відали ся день у день гірше в його душу. І такі в ній карби карбували, що вже їх нічим не зарівняєш. Хоч пробував втихомирити себе тим, що остаточно він і так полюбив Марічку, яка вона є, і чия вона там не булаб! Виплекав її, викохав її, на руках виносив, личка її румяні сцілував — як дитиною маціцькою була! Хибаж вона змінила ся від того, що тепер уже дізнав ся? Хоч пробував вмовити в себе, що вона така сама йому дорога — прийшла нова хвилина, повертали старі думки, сумні, понурі. Свіжа рана розривала ся, ніколи не мала вже присохнути. Ого! Затроєна раз кров у серці, ніколи не відсвіжить ся, не верне до давньої сили! І не пробуй лічити, не гадай її до давнього привернути.

Не було в нього побратима, не стало й щирого друга, яким була йому Докія. Не настарав собі в житті приятелів — гонив за маєствами, самих ворогів лишав по пройдений дорозі. Один був у нього щирий повірник, що став йому за всіх вірних друзів, що їх міг би призбирати — його жінка. І з нею він тепер розпрощав ся. Бувають хвилі, здаєть ся йому, що зненавидів її, буває, прогнав би її з хати, а потім отямить ся.

Не заслужила собі працею цілого життя, щоби проганяти її на старі літа із хати. Треба лишити їй дах над головою, треба дати їй теплу страву. Лише серця не мав уже для неї. Так йому збайдужніла, що аби пересунула ся коло нього — не бачить її, аби заговорила до нього — не чує її. І відповість на запит, і дасть, чого хоче, і піде, куди просить, і зробить, що бажає, але нема її в його хаті. Є якась тінь, є спомин чогось, що давно жило, але десь далеко відійшло від нього, пропало на віки з його серця й душі. Лише та рана, той лютий біль, затрачена віра, ображена гідність мушчинська! Такої зради не сміє простити ні один мущина! І він не простить. О, чує його огірчене серце, що того він не простить, щоб себе самого мав затратити!

І так помалу, але з кожною хвилиною, з кожним днем почало кріпшати в його серці почування мести, потреба відплати.

За всю свою журу Марічкою, за всі свої старання, уважав її своєю власністю, міг нею тепер розпорядити ся по уподобі. Не смів стерпіти того, щоб віддати її в руки тому родоу, який стільки жури наніс йому. Нехай собі Докія раз на все вибе з голови, — заявив жінці, — щоб Марічка звінчала ся коли з Василем.

Як не плакала, як не благала його — не чув її слів, не зважав на мольби. Якби не до нього говорило ся. Не збавляти її життя? А його пошадити? А йому ліпше дістало ся?

— Чи ви не думаєте про хромого Петра? — закинула якомсь стрівожена Докія.

— А якби й думав?

— Бога бійте ся святенького, Танасійку, не закопуйте її живу в могилу.

Думка про Петра ще й не зродила ся була в його голові. Але як тільки він зміркував, яка вона страшна для Докії, а ще більш для Марічки — почав остановлювати ся на ній чим раз частіше. А якби так напrawdę? А якби так із Петром звязати її? Чогось не міг вибити собі з голови підозріння, що Марічка таке саме життя зготовить якомусь небозі, як її неня йому. Безпешно не мине когось таке щастє на старости лїт, яке йому припало в паю. Чомуж не Петра ним обдарувати. Він хиба й у гадку собі не покладає, щоб могла його яка дівчина полюбити. А вже, щоби він мав ущасливити яку, на те він відай за мудрий, щоб міг такого сподівати ся. Отжеж, що не попаде йому, мусить з усім примирити ся. А вже, що Марічка бодай із чистим сумлїннєм піде слідами своєї мами, се його найбільше успокоювало.

І так Петро з кожним днем ставав йому більш бажаним гостем у хаті, хоч із кожною днюю змінiali ся Танасієві почування до нього. Танасій, при всіх своїх заходах про збільшенне маєтку, входив у зносини з гарними людьми із лиця. Чогось мав більше довіре до них, чим до потвор із гидним лицем. Петра і на перехід не терпів. А від коли той внадив ся у його хату і чим раз більше вплітав ся у Танасієві рахунки і розрахунки, Танасій починав його ненавидіти. Спершу гидив ся, далі спльовував чим раз частіше, врешті кидало ним у дроз, коли в хаті гуло глухе гугніннє, млоїло його. Ледви додержав до тої хвилі, коли дочекав ся сватів у хату, а ще більш, коли

їх приймив і вони покинули, розрадувані, його світлицю. Така тяжка скала скотила ся йому з грудий. Ще який тиждень і не буде чути ненависного гугніння, куди не повернеть ся.

Відчув полекшу на душі. Ось так зробити приказувала йому потоптана його честь.

III.

Днина була гарна, соняшня. Сніг топив ся нагло. Коло хати проблискувала вже трава.

Іван Руснак кутав ся цілий день на дворі. Над вечір став годувати маржину. На царинці коло хати, вкритій ще грубо снігом, пробрав для кожної корови окреме леговище, окрему давань. Одно коло другого округлі пятна. Ще з осени, як перша зима впала, він прометав сніг на стільки місцях, скільки мав коров і телиць. Тут годував їх цілу зиму. Рано, в полудне і над вечір приносить кожній корові на її давань вязку сїна — тут вони їдять, тут румегають, лежачи і вигріваючи ся в соняшніх проміннях, і лише, як звіяли ся вихри і мело пластовим снігом, він заганяв їх до стайні. Його маржина так звикла до студенї, що навіть у великі морози зимувала на царинках. З осени тримав їх як день так ніч на подальших царинках, доки не зіли сїна, яке там складено в літї; чим далї під зиму, він наближав ся з маржиною д хатї, тепер під весну доїдала маржина сїно, яке стояло таки коло хати в оденках, в оборозї і на подї над стайнею.

Нїс сїно вже для останньої корови. Його маржина така навчена, що покажи ся він на царинці, всі корови біжать за ним на перегони. По-

стають коло оденка, і одна, то друга, то всі нараз починають ревіти. Він крикне на них, але в душі радий, що чує сей милий голос. Бере на вили сїна і несе на найдальше леговище. За ним біжать ізнов корови одна за одною. Він кидає сїно на землю. Зараз стає там одна корова і починає їсти хапчиво. Сїно зникає великими пластами в її бездонних челюстях. Тимчасом інші корови йдуть знов шнурком за Іваном до оденка. Рують і гонять за пластанкою сїна. І знов стає на своє місце друга корова, далі третя, четверта, доки не дістане остання. А такі вони чемні, що ні одна не стає їсти на леговище другої; кожда знає своє місце, кожда чекає на свою чергу.

От уже остання корова дістала свою вечерю і Іван станув та роззирає своїм господарським оком чи не скривдив котрої. Ні... Він ширій для всіх однаково. Найкраще знає по тім, що ледви скінчать їсти зараз лягають і румегають спокійно, доки їх не прийде Параска доїти.

От уже Багруша облизуєть ся, проковтнувши останній пласт сїнця. Роззираєть ся на всі боки, простягає шию, ще раз обнюхала цілу давань, чи не остало де стебельця сїна — нема. Постояла хвилину, клякла на передні ноги, потім присїла на задні, підклала їх під себе, і застогнала якби по великому труді. Зараз в її сліди пішла Тисуля. Вона четверта з ряду дістала сїна, а диви, вже перебігла Красулю і Зорину. Така якась спритна, що гляба видивувати ся. Якби не те, був би збув її. І відродила ся від інших — така дійна. У всіх рісниці білі, червені, у неї чорні. І через те очі видають ся такі великі, аж пудно. А вже якою

теличкою обдарувала його отсе в друге. Темно-жовта, з вузкою білою смужкою на хребті. Така волохата, а голова широка. Від сеї Тисулі не продав би телички ні за які гроші. Приходив якось Мотьо і давав сімдесять банок за торішню. „Аби ти й сотце мені наставив — не возьму. Я не маю її й за дві сотки“, — сказав йому Іван. „Як так, то я не маю що робити“, — була відповідь Мотя. З тим він пішов. А Іван кинув за ним злісно очима. Чого біда муляє християнина. Кажі йому, що не маєш на продаж — він тобі тиче сімдесять левів. Не знає нехрест, що в чоловіка добра товарина не має ціни. То маржинка свого кохання, а ще як доброго хову, то в господаря велико значить. А Тисуля кинула йому чотири бички, заки діждався двох теличок. Було подивить ся на її виме, як дійниця, на жили, що, як наберуть молока, парі їм нема, і жаль душу бере, що не може діждати ся приплоду від неї.

Корови лягали одна за одною, зігхали глибоко, котрі були вже на порі, стогнали в одно, сопли і здавалось ледви дихали. Іван ставав над ними, розмовляв з ними, пестив їх поглядом і словами, чіхав поміж рогами, вони підсували йому голови, лизали його руки язиками. Щира була дружба поміж господарем і його маржинкою. Він на своєму довгому віку не вдарив ні коровиці, ні теляти, ні конини, ні навіть дробети. Було в осени пригонить дробета д' хаті, то часом, от, як і сього року, який був той лисий баран. Який штрикливий! Що не роби йому, ого, за ніч всі вориння поперештрикає і вже на десятій царинці. І ключ йому закладав на шию — подумав

би хто — не скине? Аби який ключ, він якось так вовтузиться у ньому, що вранці ключ коло вориння, а баран у сусідських городах. Або не зможе скинути, то скаче з ключем. Зависне на воринні, доти буде бити ся, доки не перетягне ключа. Аж йому не раз дивно було, як така німіна, а така розумна і така завзятуша. Вже й путав йому задню ногу з передньою так тісно, що ледви міг ходити. А він і то урве і піде світами. А чи бодай раз він підніс на нього руку? Ніколи! Який би він був господар, якби збиткував маржину? Найдеться яке вритне — треба шукати способу, щоб покорити його. Але підносити руку? Не він!

Уже й Параска вийшла з дійницею, а Іван пішов, набрав з оденка отави і кинув їй придавок до подою. Стоїть коло неї, приговорює, коровиця жує, а молоко чурить до дійниці бистрими струйками. Пинить ся в ній густою піною. Параска присіла доїти вже третю корову, коли побачила, як протоптаною у снігах стежкою йде якийсь чоловік. Іде бистро, якби квапив ся.

Хто такий?

А хтож би? Єремій — зза кичери.

Чого він так квапить?

Ага, так пилює...

— Дужі Іванку? — питаєть ся старий дідок Єремій, наближаючи ся.

— Гаразд, як ви Єремійку?

— Миром. Дужі, Парасочко?

— Мирно, Єремійку. Єк ви?

— Єк днували? Маржинка ци дужа?

— Бог святенький милує до якогось часу.

А що у вас у верхах? Мирно?

— Мирно, Боженькови святенькому слава. А ви, Іванчику, братчику мій солоденький та годний, мирно собі триваєте?

Ще довший час говорили, заки покінчили з привітами. Витали ся по старовітськи. Питали за здоров'є, за маржинку, за всі господарські діла. Незамітно привіти перейшли в розмову про ті близькі і важні для них річі.

Чути, що кидаєть ся сусідніми селами слинавка. Маржина велико караєть ся. То кидають ся в писку боляки, ратиці гниють, відпадають. Корови тратять молоко. .

Але не чути, щоби гинули, крий Господи?

Якось Бог святенький милує до часу. Не чути ніде, щоби де впала яка штука. То лише кара велика для маржини. Біднятко, ходити не годно, що воно, сарако, винно, що Боженько святий його так карає. Ади, то німина, не скаже де його болять, що його болять, а так буде дивити ся в очи, що чоловік трохи не плаче ураз із ним сердешнім. То, кажуть, полонинами то так покотом лежали тогід. Кажуть, що всі полонини були заражені, тай сіл не минуло. Якось лише тут Бог милує.

Буде, як Бог дасть. Треба приймати все, що його ласка небесна. Поки що Бог милує в добрі тай сокотить від нещастя.

Іван бояв ся говорити далі про се. Рад був уже закінчити немилу бесіду. Він чув про ту біду, але до голови не припускав собі, щоби його маржинка мала так карати ся, як то говорять. Як Бог дасть — так і буде. Перейшов на инше:

— Як там у вас? Туга зима в верхах?

— Туга! — мовить Єремій, хитаючи головою.
— Не хутко шезне. У вас і десятої пайки того нема, що там горіщами.

— А як ви сходите з више?

— Або то першина нам?

І знов стали говорити про те, що їм найблище, про маржинку, про сіно, чи стане сіна до нової трави? Як там, чи мирно верхами? Чи яка звір не калічить людий, та не забирає в них дробят та маржинки. Довга, невичерпана тема до ніколи не скінчених бесід.

Параска слухала, вкидала свої слова і робила при тім свою роботу. Кінчила вже дойти. Й мущини вже все переговорили. Почали прощати ся. На відхіднім кинув Єремій від нехочу:

— А чули новину?

— Яку? Не чули нічого.

— Танасій засватав доньку.

— Марічку? — спитала живо Параска.

— Марічку.

Іван мовчав. А Параска трохи зо шкіри не вискочить така взяла її цікавість та нетерплячка. Вона й цікава була і бояла ся. Що скаже Василь? На чому воно скінчить ся? Ануж вийде суперека і її одинакови грозить небезпека? Вона горіла з нетерплячки.

— За кого засватав? — поспитала.

— За Петра.

— За хромого? — промовив глухо Іван.

— За хромого, — potwierдив Єремій.

— За того кривого, за хромого, поломаного Петра засватав Танасій Марічку? А є де не світі божім правда, щоб таке діяло ся? Таку статну

дівку за вдівця, за такого каліку! А Бог би його побив, того бойка, як він збавити хоче свою дитину.

Ішла з молоком до хати і кляла, що сили стало. За себе і за свого Василя висипала цілу повинь лайок на Танасієву голову. Якби так соте слово здійснило ся — у мить затримбіталиб по Танасієви.

А коли увійшла в хату залила ся гіркими сльозами зза нещасної Маріччиної долі. Плакала за неї, за себе бездольну, за весь жіночий рід.

Іван лишив ся коло маржини. Розпрощав ся із Єремієм і трохи не обімлів. Він довго не міг припустити собі до голови, що Танасій ховає у гріб свою доньку. Врешті не було що казати. Єремій побожив ся, що се правда. Чомуж би мав йому не вірити.

А всеж таки хотів би, щоби не так було. Чому? Ніби що йому до того? Між ним і Танасієм вийшла колотнеча, а Василя він сам розвінчав із Марічкою. Зробив, що задумав, а тепер Танасій запре Василеві раз на все дорогу до Марічки.

— От і маєш! Наварив — випий брате! — промовив у голос Іван і тупнув з досади ногою.

Хибаж він того хотів?

Іван чув, що важкий камінь придавив його душу. Не йшов до хати. Ходив по задвірю і нипав, чи не найшов би собі якої роботи. Чув, як у хаті кляла Параска, знав, що не минулось би йому. Насипала би йому таких громів, яких з роду віку не чув. І мусів би мовчати. Він почував ся до великої вини, а враз перечував, що грізний удар навис над його головою. Пустив ся на брехню

мусів був ратувати себе — що буде, буде, а треба було щось робити. І кинув слово, а воно заважило велико! Таке було страшне, що все замовкло. І всі. І ніхто не противив ся, не дошукував ся правди. Тепер настає час, коли зачнуть провірювати, що він сказав, чи правду сказав, а як брехнії його дошукають ся — гірке йому лихо буде в світі. Почув страх уперше. Жахнув ся перед наслідками своєї брехнії.

Петро! Той хромий Петро, цураха йому, тій перекривленій пиці, а диви, куди він посяг! Бігме, вірити гляба. То якби в отсю зимову ніч грім зарокотав, менче би було пуду та дива. Бо з дива не може зійти, що таке Танасієви прийшло до голови, що він зважив ся прийняти таких сватів у хату. Ціле село загикає його, плювати муть на нього. А пудно йому, що з того скоїть ся якась причка. То не минеть ся без біди. Ще якби лихо, яке зависло у повітрі, впало на Петрову голову — найби там! Він не варт нічого доброго. Такий котюга! Куди він посяг!

Чим більш Іван думав про Петра і те його сватанне, чим більш усвідомлював собі цілу ту погану постать — тим більша лють захоплювала його серце. Хоч куди, а таки він сам давно вже вибрав був для свого Василя Танасієву Марічку. Така гожа дівчина лише для його сина. І Василь уподобав собі її. Його син, одинокий давнього та старого роду Руснаків, його Василь засватав її, мав стати під вінець — а тепер його заміняли хромим, поломаним Петром. Тим гугнявим, кривоносим, горбатим, що то першу свою жінку за-

мучив, а тепер посягає по таку ягідку, як Танасієва Марічка.

Іван ішов із вильми і держав їх ще й досі у руці, та як їх потис, трохи не трісли в дужій долоні. Якби так бартка, а якби наскочив на Петра, ледви чи би живий вийшов той із його рук. То ніколи в світі ще ніхто не образив роду Руснаків, щоби потім не носив переломаних костий, як ще його очі на зорі гляділи. Безпешно й Петрови впече ся від Василя, але і він всуне йому свою пайку.

Не знати чому, коли він думав про Петра, в його ухах завсіді звеніло інше ймено. Не міг його вловити, не допускав собі до голови. То як гризький докір сумління, що куди не повернеш ся, що не дієш, а він в одно тебе муляє, і ні збути ся, ні всокотити ся перед його жалом — так коле, так пече, так їсть — і в сні приснить ся, і при роботі стане перед очі, і при їді з ложкою страви в рот лізе, так Івана мулить затаєний боляк, гризе його, як червяк кору здорової гаджуги точить, якесь неуловиме ім'я. А від того ще більша лютя його бере на Петра. Вже знає, що не минути їм обом розрахунку. Нарешті, як з чорної хмари, що ненадійно наскочить в літі, в спеку, ізза груня, плова вбє землю і всі плоди на ній, а страшні погої поточинами скелі котять, яких не зрушилаб ніяка сила, так на мозок Івана наскочила з великою ясностю думка, яка душу його гризла, а до його свідомости не могла дістати ся: Аджеж найбільший виновник Танасій. Він проміняв славний рід Руснаків на якогось калая, покрученого каліку. Він Василя заступає Петром. То не так із Петром

у нього порахунок вийде, як із фудульним Танасієм.

Але досить було, щоб насунуло ся на думку Танасієве ім'я, як десь не щезла вся лють, уся охота до відплати. Іван почував велику свою провину в цілій справі. Хибаж не кинув він поганої клевети на Танасієву Докію? Не споневажив його Марічки, його самого, багатиря Танасія? За великим своїм завзяттем він ні разу не подумав, що зробив. Досі бачив завсіди свого Василя і накупав злостью до крамниці, до бутина, до спілки, до всіх спільників, між ними до Танасія. Хотів розірвати те, що було противне його душі. І все, що робив, робив для добра своєї дитини. Аж тепер він у перше змркував, що кривду заподіяв, і то велику, і Танасієви, і його жінці й дитині. І як воно минуло ся йому, що Танасій не шукав нагоди до розрахунку?

— А якби так твою Параску хто споневажив?
— мучить його якийсь голос.

Він викривив лице і верг вила з усеї сили під стіну. Сопів важко і скреготав зубами.

— А якби твій Василь не твій, не Руснаків, а десь від любаса якого? — досипає жари той самий голос.

Іван стогнав із болю.

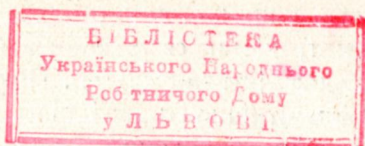
— А якби так Танасій тебе обезчестив, як ти його? — мов довбнею по голові гатить, так душу роздирає таки його власний біль, його ясне почуття безмежної провини.

Упав на ослін, що стояв під стіною, а головою врубав до деревляної стіни.

Чув серцем — так йому на все втворили ся очи, — що не ходити по світі такому, не носити голови на карку, хтоб поважив ся на його рід таке наклеветати. А він живе, ніхто його не нападав, і він іще має хіть дерти ся з тим, кого сам скривдив, кого позбиткував!

Страшний жаль захопив його. І страх. Бачив, що кара божя постигла його вже. Коли не зміркував досі, що він накоїв, видно Бог йому очи засліпив, серце заглушив, душу в камінь повернув. Великий гріх його, може Бог святий так болюче покарав його.

Почав тремтіти на всьому тілі. Ждав якоїсь потіхи — не приходила ні звідки. Сидів так довго неповоротно. Без думки, без чуття. Примлів, завмер.

IV.

— Коло сеї біди, ми на пусто збавляємо свою силу. То не на наші руки двигнути таку скалу.

У послід тих слів чотирох хлопів пустили із рук замітницю, якою підважували величезну каменюку.

— Замість того, щоб камінь бодай зрушити, як уже не викарбулити, ми вже другу замітницю розщибли. То все пусте! Шкода заходу.

— І я кажу: шкода труду. Адить, який онде корінь. То врізало ся в землю, що най Бог криє.

— Щож мемо діяти? — питаєть ся Танасій стурбований.

Він задумав класти повітку коло хати, кошару на вівці, що зимували при хаті, уже призбирав матеріял — від тижня рубають гаджуги, ріжуть на дошки, обтісують стовпи, підвалини, тепер лише повязати, а тут ще треба викопати камінь, що визирав із землі коло самої хати. То була невеличка плита, заросла з усіх сторін землею. Якби не була так дуже виставала, моглиб на ній класти кошару, але так сторчала, що треба її було викопати. Забрав ся сам до роботи. Став відкопувати. Що рушить городником землю, то за голову вхопить ся. Плита розростаєть ся на

всі боки — стає що раз то ширша, треба обкопувати широко, копати ся що раз то глибше. Нарешті дістав ся з одного боку до дна. Було се на два лікті за глибоко. Покликав сусідів, заложили замітницю і стали її підоймати. Що рушать — підсувають замітницю — врешті лише „хрусь“, гузьир замітниці розшиб ся. Взяли другу — та сама справа.

Постановили, що шкода праці.

Стали лупати молотом. Що гримне ним котрий із усеї сили, молот відскочить, а скала ані кинеть ся. Гепне молотом з десять раз, обірве руки, заки відлупає маціцьку, тонесеньку плитку. Молот іде з рук до рук — усе з тим самим вислідом.

А господарі стоять, покурюють люльки тай дивлять ся спокійно, як скала глузує із них і ані дрігне від завзятих ударів молота.

— Шкода рук! Щадіть, куме, силу на потому. Нічого не вдієте, товкаючи молотом. То, ади, якби муха сіла.

— То треба инакшого способу. Треба розколоти.

І Танасій і Докія і Марічка розбігають ся, кожде в инший бік, шукати тупиці — сокири непридатної ні до чого, хиба камінне лупати. Дітий розсилають по сусідах, чи нема де долота до каміння, або залізного кола, врешті один із тих, що прийшли помагати Танасієви, нагадує собі, що в нього є тупиця. Марічка біжить туди. Заки вона там барить ся, і Танасій і його помічники сходять ся знов коло каменя і оглядають його на всі боки.

— І звідки воно тут таке взяло ся?

— Адіть, — мовив Танасій, — який тут грегит, яка тут сила каміння. То, думаєте, він один такий? Оте все, що бачите, такі самі скали. Котру сми не пробував рушити — кожда сидить так цупко і так глибоко в землі.

Звернули свої очі на грегит. Велика царинка встелена самими каміннями. Один коло одного. На верху лише голова, а ціла каменяка вкопана в землю.

— То треба би великої сили, щоби вичистити сей грегит.

— Ви думаєте, я не пробував? Що сми вже не витратив гроша і все за дармо.

— Кажуть, колись була тут царинка і ані камінчика на ній.

— То давно, кажуть, було, — мовить Танасій, — то все, де мій грегит і отсей потік і онті царинки, видите, скільки там каміння? — то все були чисті рівні царинки. То ще покійна баба моя пам'ятала, як то були царинки. А одної днини, як ту кичеру убив грім, як ударила плова, така була залива, що насунуло каміння — ото все, що бачите. Тоді й потік отсей вирило, що дна йому не видно, таку вибрало поточину, і ріку відбило на той бік. То грузь із поточини і з онтої кичери загатила ріку. Адіть, яку добру стрілу має ріка до того місця, а тут відбивається і забирає що раз то більше ґрунтів людям по тім боці. То все той погой наробив і плиття наніс і потік від того часу маємо такий глибокий та камінистий.

— Що то божя сила!

— А вже найгірше мені з сею плитою. Кошари не притулю деінде до хати, а з сим подій, що хочеш.

Принесли тупицю, принесли два долота. Зачала ся робота на ново. Гримлять удари молота об тупицю, то знов об долото, обсипають ся під ударами відломки скали, значить ся ровець — врешті загинають ся долота, руки мліють від молота, а скала, як стояла, не думає розщипати ся.

— Тепер уже всему кінець. Бачите, що долота позагинали ся. Радби вам допомогти — та самі видите: гляба.

— А якби так на мене, я знав би, що робити: Ади, повертїв бих дїрку, заклав патрон, тай лише би розсадило скалу. Инакше не порадиш, — мовить другий.

— Тай я думаю, що инак не буде, — признає йому Танасій.

— А я би вам, Танасію, не радив, — перестерегає якийсь розважніщий. — Колиб то не під самою стїною. А то і стїну розібєте, і комин розсиплете, а потім хиба кличте толоку, аби вам усе покутали за днину. Тепер у зимі варко на таке пускати ся.

— Я ще раз кажу: як би так на мене, я не бояв би ся. Наклав би під стїну дров, тай гей-гоп! Обілляв би патрон водою, він лише пшикнув би і розсунув би скалу.

Стояли і дивили ся непорадно на той вибрик природи і думали, як би то забрати ся до діла. Треба було добре способу добирати. Всі їх заходи розбивали ся об ту неповорушну скалу. Врешті один рішив:

— Нема иншої ради: треба скликати толоку бодай двайцять мужчин, прилагодити зо три здорові замітниці, тоді обкопаєм іще глибше, звідти розкопаєм землю і пересунемо скалу. Иншої ради нема.

— Таки, що нема!

— А поки, будьте вибачні, що сми вам не помогли.

— То я вам дякую, панове сусіди, що були такі чемні та вигодили мені. Не наша сила — божя воля. А як му кликати толоку, то буду вас ще раз просити.

Стали прощати ся і збирати знаряди, коли нараз очи всіх звернули ся в напрямі потока. Там виринає в сутках чиясь постать. На її вид, як стояли, полишали знаряди, поставали і дивлять ся. А Танасій добув люльку тай став її набивати.

Постать у сутках чим раз наближала ся. За кожним її кроком Танасій стягав сильніше брови, морщив лице.

— Як дужі, Танасію? — чути привіт.

— Мирно, як ви собі?

Танасій думав, що Іванови Руснакови випала попри його хату дорога. Чекав, аж перейде, стояв неповоружно, вицідив привіт, не виймаючи люльки з зубів. Тимчасом Іван підійшов до гурта і став витати ся.

— Маєте толоку, бачу.

Танасій кивнув головою, не так головою кивнув, як бровами моргнув.

— Аєк, — процідив крізь зуби, а виймаючи з них люльку, плюнув перед себе.

— Здоровий каменище. Є коло чого наставляти плечий.

Хвилина прикрої мовчанки. Очи всіх звертають ся ще раз ід каменеві.

— А я до вас, Танасію. Хочу заговорити з вами.

— Щож? Просимо в хату.

— Оставляйте здорові! — промовив один із помічників. За ним інші почали знов збирати свої знаряди.

— Дякую вам, панове сусіди, що потрудили ся для мене і прошу в хату.

Троха противили ся. Але Танасій забрав усіх поперед себе і впровадив у двері. Іван був дуже нерадий, видно се було з його лиця. Запримітив се й Танасій, та в нього не було охоти розмовляти з Іваном на самоті.

Посиділи, поговорили ще раз про камінь, добирали на нього способу в голові — тим часом Танасій добув старого квасу з гогідз і пустив чарку з рук до рук.

Іван сидів, як на жарі. Він вибрав ся на розмову з Танасієм, але бачить, що не скоро будуть самі. Танасій не показує охоти пустити ні одного сусіда, хоч вони нераз уже хотіли прощати ся. Врешті, як на біду, звернув ся до Івана із запитом :

— Щож ви нам скажете доброго?

Його якби жаливою попарив. Він мав багато сказати, але не так при людях. Хвилину мовчав. Що йому робити? Чи встати і забрати ся, раз на всігди залишити думку про розмову, чи підождати. Танасій видно догадував ся, яка се буде бесіда

і очевидно хотів мати свідків. Іван довго не знав, що робити. Але чим довше мовчав, тим більше бентежив ся. Врешті сказав собі: „Раз прийшов — мусить покінчити зо всім“. Лише може подождати? Одначе питання Танасія було таке ясне, що мовчати годі було. Він подумав собі: „Може й краще. Перший раз було при свідках — ціла громада була при тому — нехай і тепер чують люди, най розповістуть иншим“. І в тій хвилі почув якусь полекшу на душі. Зрозумів, що навіть краще так.

— Я прийшов до вас, Танасію, заговорити за одну річ, вибачайте, що казати му при свідках, але раз мав сми свідків, най будуть і на сей раз.

— Ви чи не за того пусте? Ей забудьте, тай лишім, — перехопив його бесіду Танасій.

Іван помаркітнів. Дуже його вже Танасій споневажував. Якби викинув його з хати, не зробив би йому вже гіршої нечести. В його очех блиснула злість, але вмиль погамував ся. Почав говорити далі спокійним голосом:

— Добре, що є тут Докія і Марічка. Вибачайте, Докіє, що я вас так знеславив. Прости мені, Марічко, що сми тобі щастє розбив. І ви, Танасію, не памятайте мені, що сми ваш рід споневажив. Свідчу ся вам Паном Богом святеньким, Матінкою божою святою, що сми набрехав від початку до кінця. А вже найдужче вас прошу, Докіє, не кленіть мені за ту кривду, яку я вам зробив. Ви така годна були дівкою, що пари вам не було. Адіть, прийшов сми до вас, бо мені світ немилий. Ходжу по землі і памороки бють мені на голову. Що сми таке надіав, що сми накоїв? То, як Бог кого покарати хоче, то йому очи засліпить, розум.

помішає. Таке й зо мною счинило ся, сам не знаю: що і за яке? Отак з легкої руки сми заговорив — хотів сми сина скорити собі, а то не сина я закарав, але вам, Танасію, образу наніс, на вас, Докійко, невинну — нечесть кинув болючу, тебе, Марічко, зажурих найгірше може за всіх.

Говорив і звертав ся від одного до другого, а всіх, що в хаті були, за свідків кликав, щоб знали і розповідали всім, кого здибають, яку то кривду зробив Іван Руснак Танасієви і як каяв ся свого вчинка.

Сусіди Танасієві сиділи з похиленими головами, один лише дивив ся йому в очі і хитав головою. Танасій глядів перед себе, просто в вікно. Він, здавалось, не бачив нікого, дивив ся далеко на кичеру, що визирала до нього зза ріки. Бачилось, не чув ні слова з того, що впало тепер у його хаті. Докії очі зайшли слізми — вона втирала їх нишком, а що раз нові сльози світ їй заступали. Одна Марічка дивила ся то на Івана, то на дедя та неню — великими стрівоженими очима; її лице то заливало ся кровю, то полотніло. Серце било ся до нестями. Вона відчувала, що наближаєть ся велика хвиля. Що принесе їй? Щастє, чи ще більше горе?

Вона ходила вже довший час, мов у сні. Щось таке діяло ся навкруги неї, що вона не знала, як се розуміти. В її зболілій від сльоз і від горя голові не містило ся, як вона моглаб проміняти свого Василька за гугнявого Петра. Одно лише знала: таке бувало не раз, не два. Говорили їй про се давні казки, співали їй ту сумну звістку дівочькі пісні. Скільки то горя вилили дівочькі

серця у тих співанках, коли вони їх складали! Не одну вже дівчину заховала стариня в гріб, відриваючи її від милого, а приковує до вритного нелюба. І хоч як страшна була для неї власна її доля, вона не мала сили противити ся. Не знала, чи діжде тої хвилі, коли прийдесть ся звінчатись із Петром, таким противним і душі і серцеви. Тепер про се не думала. Буде, що Бог судить. Усе здавалось їй, що Мати божя її не облишить. Що таки все навернеть ся на добру дорогу. Але, як воно станеть ся — не думала. Не могла взагалі нічого придумати, тай залишила й пробувати що небудь, чи думати, чи робити. Не на її се сили. Але ні на хвилину не переставала вірити, що їй не заподієть ся ніяка кривда.

І ось нараз являєть ся в їх хаті той, кого вона найдужче бояла ся, її найлютіший ворог, і говорить якісь такі дивні річи. Як лише його побачила, такий страх напав на її душу, що стала трепетати ся, як осиковий лист. Бояла ся з хати вийти. А як він увійшов у хату, її тривога ще дужче проявила ся. Вже таки закам'яніла на ослоні коло печі і не рухала ся. А нараз слухає і чує такі дивні річи — такі приємні, а разом такі страшні. Чого їй ніхто не міг по правді розяснити, він так широко розібрав і прояснив: вона не сестра Василеві! Як дуже вона зраділа від того! Який уже не лячний їй Петро з цілим своїм сватанням! Але не знала, чого може хотіти той Іван, той лютий її ворог! Пощо він приходив із такою звісткою. Аджеж він не прийшов розрадувати її. І слухала його слів уже з нетаєною тривоگو.

А він тимчасом, помовчавши хвилину, і не діждавши ся ні одобрення, ні спротиву, ніякого слова, почав далі говорити.

— Тепер прийшла на мене пора. Вже довше не можу мовчати й носити в душі запертого гріха. Прийшов сми повістувати всему мирови, як сми вас усіх скривдив. Най бих очий не смів поміж люди показати зі сорому, але най бих не двигав на своєму сумлінні чужих сльоз. Я не маю ні дня, ні ночі спокійної. Такої кари, як я зазнав за той час, і ворогови своєму найлютішому не бажаю. Мені так на душі, як би двигав пекольні гари усіх грішників світа. Тому сми прийшов до вас і прошу вас: вислухайте моїх слів і простіть мене і перший раз і другий раз і третій раз.

Говорив се крізь сльози, які завмерли десь на дні зболілої, страдаючої душі.

Докія почала плакати в голос, Марічка стала відчувати дивну полекшу при сих словах.

— Я не знаю, — заговорив гробовим голосом Танасій, — пощо ви се все говорите. Я й без того знав, що все, що ви тоді наговорили — неправда. І як би я був молодший, знав би, як із вами порахувати ся. А що я вже в літах, то лишив розплату тому, що над нами і всіх нас рівно судить. А ви облишіть свою бесіду і як більше нічого не маєте сказати, то вже най не буде в нас по сьому слові більше розмови про тото.

Іван застогнав із жалю. Так його ще ніхто в житті не споневажив. І то при людях. Але погамував ся. Видно Бог так хоче, щоби він ще більше витерпів за свою провину. Замість того,

щоб замовк і вийшов із хати, він почав далі говорити. У його голосі звучав страшний біль.

— Вірте мені, Танасію, що я ні раз не гнівний на вас за ваші прикрі слова. Я прийшов до вас просити прощення, а ви робіть, що ваша воля і ласка. Я прийшов, бо не маю спокою, караюся, встаючи і лягаючи. Не маю життя і не му мати доти, доки всего не зроблю, що повинен. Тому сми прийшов до вас і все від вас прийму. Але я не прийшов лише для себе і зза себе. Я розбив своїм словом життя і щастє двоїх молодят: свого Василя і вашої Марічки.

При сих словах почуло ся неутишиме голосінне Марічки.

— І доки все було, як було, я не пізнав ваги своєї провини. Гадав сми, що сми лише робив для щастя сина, аби відвернути його від спілки. Але, як сми дізнав ся, що вашу Марічку засватав той гугнявий Петро...

— Шкода вашої бесіди! — перебив йому сердито Танасій.

— Я мусїв до вас прийти і вияснити все.

— Я раз казав: не треба!

— Марічка не має попасти в руки Петра.

Танасій встав і гримнув у весь голос:

— Не ваше діло, не вторкайте ся. Буде, як я хочу.

— Марічці вийшли заповіді з Василем. Я стою на тому, щоб вони звінчали ся! — крикнув рівнож сердито і рішучо Іван, та підвів ся із ослона.

Почали й інші вставати. Затихло ридання Марічки. Обімліло. Й вона і Докія дивили ся, стрівожені і непевні, то на Івана, то на Танасія.

А Танасій промовив спокійно, твердо промовив:

— Моя донька засватана за Петра. За місяць звінчають ся. Так я хочу і так буде.

Повітре комнати роздер божевільний крик Марічки; за ним пішов шалений вибух плачу. Дівчина товкла головою до стіни, заливаючи ся від сліз.

Іван наблизив ся скілька кроків до Танасія. Протягнув до нього руки і просив, благаючи:

— Танасію, що дієте? Вже я накоїв лиха, тай тепер караю ся. Не губіть тепер ви своєї доньки і мого сина, а враз із тим мене і себе. Танасію, я ще раз прошу вас: не губіть молодят, а найдужче своєї доньки. Я вас прошу: нехай вони поберуть ся.

— Марічка засватана за Петра. За місяць ізвінчають ся, — промовив ледяним голосом Танасій.

Почувши се, Іван крикнув розбільно:

— Бог вас тяжко скарає за кривду наших дітий і за мою!

Насунув шапку на голову і вийшов, тріснувши за собою дверима.

Гонило за ним голосінне непритомної Марічки, гонило за ним викривлене з болю лице Докії.

V.

Марічка летіла без пам'яті перед себе. Одно знала: хутче до Василя. Щоби її вже не застали, не найшли, не могли повести до пан-отця. Летіла, нікого не помічаючи. Не знала, куди біжить, хто її минає. Врешті спинила ся перед крамницею. Вбігає. Чого найбільше бояла ся, стануло їй перед очима: нема Василя. Замість, щоб йому кинути ся на груди і розповісти, виплакати весь свій біль, вона побачила Ніколая. Не хотіла вірити. Одним ще потішала себе: він є ще в другій комнаті. Увійде зараз і вона зможе схоронити ся під його опіку.

Спитала, запираючи віддих у грудех:

— Є Василь?

— Нема, — почула ся відповідь.

Останки сил полишили Марічку. Сіла на ослін і здавила груди рукою. Бояла ся, щоб серце не вискочило. Сиділа так добру хвилю і не могла віддиху зловити. Врешті, уриваючи на кожному слові, поспитала ледви чутно:

— Куди... він... пішов?... Де він?...

— У бутині.

— У бутині? — повторила, як луна Николаєвих слів, Марічка.

Николай дивить ся на неї і догадуєть ся, що дуже їй пильно до Василя. Пізнає се із заплаканих її очий, із блідого лица, яке раз кровю наливаєть ся, раз блідше найбілішого полотна чинить ся.

— Тобі, Марічко, треба зараз до Василя?

— Зараз, таки зараз я мушу з ним бути! — мовить, підводячи ся. — Заведіть мене, Николаю, до нього. Можете мене провести? А ні, то скажіть, де мені його шукати, щоб я не вертала до хати, заки з ним не поговорю. Дуже мені пильно до нього. Велику мені ласку зробите, як мене справите, куди мені йти.

— Куди тобі, дівче, шукати його в лісах! Хоч би я й вирядив тебе, та не потрапиш. Сідай, я зараз покутаю, що треба, і підемо.

— Николайку мій, голубе, проведіть мене зараз. За мною шукати муть, зараз прийдуть сюди, а тоді вже все пропало. Проведіть мене, Николайку, таки вже ведіть.

Так щиро його просила, що не міг відмовити. Лишив свою роботу, загорнув ся, запер крамницю і пішли. Ідуть на вправці. Від разу звернули в верх і йшли грунем та щезли людям із виду. Хоч дорога у бутин вела крізь село, а потім у потік, і в верхи, Николай догадав ся, що треба відразу звернути в бік, щоби не показувати ся на селі. Наложили троха дороги через те, що вибрали труднішу, але він неначе знав, що се найвідповідніша дорога. Ішов передом, добре намагаючи ногами. Марійка ледви поспівала за ним, але йшла останками сил, не оставала. Набрала тепер нової охоти до життя, а враз із нею прибула їй нова

сила. Летіли вихром під верх. Минали царинки вкриті снігом, дерли ся через ліси, ішли плями, якими ніхто від осені не ходив, брили в снігах, западали ся і знов знимали ся, то одно, то друге приставали і в одно йшли далі і далі. Нікого не зустрічали. Ніхто тут не сидів на сих грунях, куди вони йшли, нікому не було сюди дороги. Лише сполошена серна, здивована, що невиданий гість появив ся тут у зимову пору, стане напроти них, випялить стрівожені свої очі, нараз підскочить, штрикне і пропаде у лісовій гушавині. Там наскочуть на свіжі сліди. Ледви прошепне Николай: „Вовк пройшов недавно“..., обоє оглянуть ся, Марічка прискорить кроку і далі дуть ся у верх, путаючи ся на придорожніх корчах ожин, пристелених снігом, провалюючи ся на великих ломах скель. Хоч уже зачинаєть ся весняна відлига, зима ще вкриває ґрунї, нї землі, нї плаю ще не видно.

Почали спускати ся в поточину.

— Коби ще отсей ґрунь, що за потоком, тай ще один — тай будемо на місці. Держи-ко ся Марічко, бо з горіща варко сходити.

— Пилуй, пилуй, Николайку! — заговорила до нього Марічка, як до найщирішої для себе душі.

Вона побачила, яка страшна дорога, як не змоглаб вона ніколи в світі дійти сама до свого Василя, якби не поміч Николаєва. А якби була пустила ся через село, що там би її чекало! Там бизівно найшлиб її, безпешно завелиб на силу до попа.

Поховзла ся і зсунула ся скілька сяжнів. Потовкла собі ноги, подерла руки.

— Вважай! — крикнув на неї Николай, зловивши її, як трохи не пересунула ся попри нього і не покотила ся у стромину.

— Нічого, нічого, пилуй Николайку, пилуй. Я тобі до смерти того не забуду. І Василь дякувати ме тобі.

Та Николай став іти помаліще. Він бачив, що не дівчині то спускати ся з груня у таку стромину без плаю, без дороги.

— Не треба пилювати. Ніхто нас не ме здоганяти. А до Василя ти прийдеш, заки ще сонце зайде.

Дійшли до потоку. Він пінив ся, гримів, лопотів по своєму камяному підложі. Летів у безвісти. Ломив ледяний покров, що хотів обіймити його із від обох берегів, а не вспів, хоч яка зима довга була, яка люта. За увесь час зими він зводив шалену боротьбу із Ледовим Дідом, який завзяв ся скувати його, а потік кришив, ломив його силу, рвав його крила, шарпав і ніс ід Черемшови. При тім гудів, гарчав, а дід стогнав, здавав ся. Не вспів поконати молодечої сили потоку. Тепер сніги топили ся, як сонце пригріло, скріпляли силу потоку. Він перемінів свою зимову чорну краску у сталеву, синю, голубу, перекинув ся у сиву, пінив ся і рвав останки ледяного покрова. І хоч за ніч наростали скапи на скелях, хоч ціпеніли краї поточини, настала нова днина, пригріло сонце, скріпли сили потоку — полетіли у безвісти тонкі, ледяні плівки.

Марічка дивила ся на ту боротьбу потоку із ледяним покровом, дивила ся, припочиваючи. А Николай пахкав за той час люльку.

Сонце стояло високо ще. Ледви пересунуло ся з полудня.

— Щож тебе так гонить до Василя? — поспитав урешті Николай, хочаки укріпити ся у своїх здогадах.

— Біда мене гонить, Николайку.

— Та певно, що не гаразд! — промовив, усміхаючи ся. Він дуже радів, що зміг прислугу зробити Василеви. Знав, що велико він йому може. А так його любив, як рідного. Не було в нього побратима над Василя. І радів і сміяв ся в душі з Василя. Дівчину йому веде в бутин. А знав, як Василь побивав ся за нею, як до сьгодня не перестав тужити. Чував і він і Василь, що Петро залицяєть ся, але не вірив, щоб Марічка подала слово. А всеж чим далі, тим більше не-терпеливив ся легінь, а з ним терпів і Николай. А тут нараз Марічка вбігає в хату: „Є Василь?“... Буде тобі дівче, Василь, як він тебе зловить у свої руки! Буде тобі твого Василя, що тобі кости муть хрустіти! — думає собі Николай і підсміхаєть ся під вусом. У нього повсталала у голові нова гадка, але ще не казав нічого Марічці. Не хотів сполошити її.

— Велика твоя біда? — повторив питання.

— Велика, Николайку, адіть, прийшов Петро, той гугнявий, у хату, казали мені одягти ся, вели до попа. На заповіди хотіли дати. А я загорнула ся, тай, як штрикла поза потік, тай з груня, тай на дорогу, аж у крамниці опинила ся. А що там діють мої — не хочу знати.

Радість Николая не мала краю. Отож то раз прислугу він зробить своєму побратимови! А Та-

насій гей, як він дізнаєть ся, хто то йому спрятав доньку! Ійга! А Петро! Куди то він вирядив ся!

— Ги-ги-ги-ги!... насміхаєть ся Николай у голос і регочеть ся.

А Марічка собі показала перлисті зуби. Засміяла ся тихо-тихесенько, крізь сльози...

Пішли далі. Знов у верх. Знов без плаїв. Знов піт краплистий росою вмивав їх лиця. Сонце, хоч із полудня пішло, парило їх, як дерли ся у затиші на грунь. Аж на верху припочили хвилинку, віддихали ся і знов пішли почерез полонинку. Дійшли на той бік груня. Знов потік. Але вже не такий глибокий. Дійшли трохи не до жерел його. Не багато сходити до нього, не багато на другий грунь дерти ся.

— От, ще сей грунь і вже будемо.

Дорога була куди лекша і не така небезпешна. Ішли помалу. Николай роззирає ся, нарешті звернув у ліс. Потемніло їм перед очима, але лекше стало йти. Нараз ліс проріджуєть ся. Виходять. Перед ними купаєть ся у сонці царинка, простора, розлога. Спадає у низ груня. Широкий вид із неї простираєть ся. Ліси — ліси, верхи гір, закутані в сніги, а повище сонце обіймає своїми теплими проміннями сей дикий краєвид.

Нараз Марічка крикнула.

— Тут хто сидить?

— Ніхто. Се Лесева Данчукова зимарка.

Перед ними виринула на царині під лісом невеличка хатчина — кошара, в якій Лесьо тримав з осені маржину, доки не переїла сіна, яке він уробив на сих царинках.

Николай спинив ся і став відчімхати барткою сучче із гаджуг. Марічка дивить ся і словом не обзиваєть ся. Вона, задивлена у красу снігових велитів, привяла. Так любо їй тут було, що не хотіла б іти звідси. Почула, як дрожать ноги під нею, як уся сила покинула її. А то ще далі дорога перед нею. Нараз Николай промовив, розвіваючи її задуму:

— Бери, Марічко, сучче, помагай мені нести.

Набрала, скільки змогла. Несе й не питає, куди.

Наблизили ся до зимарки.

— Я тебе, Марічко, лишу тут.

Глянула на нього здивована. Звідки він знав її думки? На вид зимарки вона погадала собі: колиб уже тут, колиб далі не йти. А ось він справді лишає її. Та нараз якась тривога обхопила її. Пощо він її лишає? На довго? Верне по неї? Чи що?

— Василя приведу сюди. Він тут уже недалічко у бутині. Не треба, щоб ти йшла між люди. А так ніхто не знати ме.

Аж тепер вона направду налякала ся. Лишить ся сама одна в верхах, у снігах, ні живої душі тут не буде. Ніколи не запускала ся сама так далеко. Ніколи не була на такій безлюдній самоті. А ще заки Василь? А як прийде? Чи лишить ся Николай із ними? Вони самі одні? Дрожить на всему тілі. Дивить ся. Не знає, лишити ся, чи противити ся? Але згадала, що там шукають її, поведуть до попа. Заповіді вийдуть, під вінець її поведуть. З Петром! З хромим, гугнявим Петром звяжуть її навіки?

— Лише чи не заперта зимарка? — промовила, як станули під нею.

— Лесьо свій чоловік. У бутині робить. Він не прогнівить ся, — мовить Никола і підважує барткою двері до зимарки.

Відскочили. Николай і Марічка опинили ся в зимарці. Перейшли кошару. Николай натиснув на другі двері і перед ними відчинила ся малесенька хатчина, в якій спав Лесьо, дозираючи маржини.

За хвилю тріскала у печі ватра. Весело стало в хатчині. Зразу, як увійшли, повів на них мороз, тепер він із кожною хвилиною став вилазити із стін зимарки — така студінь счинила ся у хатчині, що руки терпли. Але тепло, яке розходило ся від ватри, повеселило хатчину. Никола став глядати за чимось. За хвилю добув із полиці горнець, — знав, де його шукати, — вийшов на двір, витер його снігом, зачер чистого снігу і приставив до ватри. Із бесаг, що їх виніс сюди, добув кукурудзяної муки.

— Звариш своєму Василеві кулешки. Тай я при вас похарчую, як вийдемо. Оставай здорова. Я за яку годинку верну.

— Гостіть здорові, — промовила Марічка, як він уже почав шезати за грунем.

Вона стояла довго перед хатчиною і дивила ся перед себе. Відчувала велику полекшу на душі. Як вона останніми часами мучила ся, скільки перетерпіла! Василь забив ся кудись світами, шез із села. Що не видивляла свої очі за ним, не показував ся ніде, що не наслухувала, чи не причуєть ся їй його голос — ані слиху. Тепер уже

гаразд знає. Він у бутині. Пів днини йшли, заки добили ся і то ще не дійшли. А в хаті чим раз ставало гірше жити. Петро вже не виходив від них. І хоч як утікала, хоч як сокотила ся, щоб не лишити ся з ним на самоті, від того не ставало їй лекше. В одно чула його гугніння. І вже нераз здавало ся їй, що вона прикована до нього на ціле життє, що вже ніколи не перестане гугнявіти в її ухах його деревляний голос. Лише ще не доторкнув ся її ані разу. Взагалі, як приходив до них, то як прихромав до ослона, вже не кивав ся із нього, доки знов не відхромував до дверей.

Один лише ясніщий промінь проблис у їх хаті, як Іван Руснак прийшов. Здавало ся зразу, що він утопити її забаг на віки. Але потім вона почула такі щирі його слова, що мало серце їй не розірвало ся із радощів. Весь свій жаль, який мала досі до Івана, вилила у тих сльозах, примирила ся із ним, булаб його по руках цілувала, того Василевого дедя. А потім прийшли ще страшніші дні. Її дедьо завзяв ся. Як сказав, так став лагодити її до вінчання із Петром. Вона не вірила, не думала, щоб у гріб хотів її закопати власний її дедьо. Аж ось сьогодні все прояснило ся, бодай було не дочекало. На даві був рух у хаті. Дедьо сопів, кричав, мама плакала, потім прийшов Петро. Дедьо вирядив її одягти ся. Підуть давати на оповіди. В одній хвилині щось увірвало ся їй у душі. Уся надія, яка жила ще в ній досі, покинула її. Нема того, що мав її виратувати із пекла, яке втворило ся перед нею.

І вона одягла ся, схопила ся і втекла. Втікалаб світами від лихої своєї долі.

Чогось злякала ся. Стоїть тут далеко від села, від людей, які напосіли ся на неї, а страшно їй. Ануж хтось бачив і зараз прийдуть і возьмуть її і силою заведуть до пан-отця. Вже так би її сокотили, що не вирвалась би із їх рук. І не минулоб її люте горе.

Стрівожена оглянула ся на всі боки. Така німа тишина, аж лячно. Сніги блистять у соняшніх проміннях, аж осліплюють зір. Там десь курять ся верхи, обсновані серпанками мричі. А ліс чорніє — глухий, мовчазний, що криє він у собі? Не скаже, не промовить. Якись страшні очі прозирають крізь його щілини. На Марічку налетів новий страх. Се ліс промовив до неї своєю таємною мовою, і його вона ще гірше налякала ся. Він не то, що люди. Перед людьми втечеш, схорониш ся, бодай на пустий ґрунь, бодай у ліс, а як ліс схоче тебе притягти до себе, ніхто не дасть тобі захорони. Вона дивить ся навкруги себе і щось пригадуєть ся їй. Нераз чувала, як старенька бабуся-прядільниця казала їй у довгі зимові вечері казки, чудесні, чарівні, і в тих казках вона нераз згадувала поляну на верхах гір, ось таку царинку, як ся, серед лісів, де ноги людської нема, а на ній мавки свої ігри-танці виводять. Лише то в літі, а тепер ще зима лежить на горах. А всеж таки не чула себе така свободна, як досі. Оглянула ся ще раз і побігла до хати, зачиняючи щільно двері за собою.

Ватра почала притухати. В хаті сутеніло. Марічка докинула хутко суччя до ватри. Як роз-

горіло, на хаті стало ясніше. Вода кипіла. Марічка згадала, що Николай наказував їй, стала засипати кулешу.

Сіла коло печі, вслухувала ся, як тріщить ватра, стала спокійно дожидати.

Почула якусь любу радість у душі перед невідомим.

VI.

— Васильчику, легінику мій годний, орле мій бистрий... — лебеділа Марічка, дивлячи ся Василеві в очі.

Він обіймив її шию, а руки в нього тремтіли. Стояли так на краю ліса і дивили ся в слід Николаєви.

— Голубко моя, Марічко моя! Біднятко моє! Яка жура на тебе впала, скільки ти перетерпіла. Але тепер... тепер усе скінчило ся.

— Якби не Николай, я булаб уже скінчила сьогодні в Черемошевій струї.

— Марічко моя...

Василь обіймав її дужче, притягнув до себе її голову і злучив свої горячі уста з коралевими губами дівчини. Марічка не пручала ся. Притисла свою грудь до Василевої, повисла йому на рамени. Її очі почали заходити млою. Вдивила ся у Василеве лице і не бачить нічого, лише два горючі огні з його очий. Так млісно зробило ся їй, що він піддержати мусів її, щоб не впала.

Хвилина упоєння тревала недовго. Марічка отрясла ся, схопила ся, — до голови приплила їй давно забута думка: То досі завсіди, як склонила ся у Василеві обійми, борола ся, щоб не ослабнути,

щоб не стратити своєї сили. Чула се, що тоді горе насталоб для неї. Ніколи не піддала ся. І тепер, хоч давно вже не була з Василем, хоч дуже давно, як він цілував її губи, пестив її — і тепер вона знов отрясла ся із млости, випростувала ся, і стала говорити про цілком инше.

— Добре, що Николай прийшов вчора з тобою і ночував з нами.

— Ти бояла ся?

— Я так бояла ся, щоб ти не прийшов сам.

— Мене бояла ся?

— Тебе, — мовить і дивить ся йому з усмішкою в очи.

— Хиба я такий страшний?

— Не страшний... Але я бояла ся тебе.

— А прийшла до мене.

— Мусіла прийти. Але добре, що був із нами Николай.

— А тепер він пішов.

— Ну, то що? Ти будеш чемний. Диви, яка гарна днина.

— Для нас Бог святий дав таку гарну днину. Диви — небо, як рибяче око, чисте, чисте... а сніг блистить, якби зорі порозсипав по землі, Марічко, чи може де бути краще, як тут. Сідай, голубко.

Він скинув кожух і розстелив його на землі. Сіли. Марічка склонила головку на його груди і пригорнула ся до нього. Дивили ся перед себе. Над головами у них почав свою чарівну розмову старезний ліс. Гаджуги дивили ся на них і усміхали ся до молодят. Де не взяла ся мушка і забреніла коло них. Обоє зраділи. Перша вістунка весни прилетіла повітати їх. Сонце гріло,

що Василеві в киптарі було ще за душно. Розіпняв його і обгорнув ним голову Марічки та став вкривати її горячими поцілунками. Марічка пригорнула ся до його теплого тіла, і лежала так, не порухуючи ся. Слухала, як било його серце. Кожний його удар дрожжю переймав її всю.

— Любочка моя! Ти дуже мучила ся? — поспитав її ніжно Василь, гладячи її золоте волосся.

— Дуже, Васильку, мучила ся. Страх, як велико я терпіла, як очі свої я за тобою видивляла. Як ти привиджував ся мені, як нераз ненадійно ти ставав коло мене і заговорював до мене. Я чула твій голос — оберну ся, а тебе нема. В ночі прокидаю ся і дивлю ся в вікно, а там ти стоїш, чи був ти коли в мене під вікнами?

— Був, Марічко, був. Я не менче тужив за тобою. Лише прийшли такі часи, що я мусів забрати ся у бутин і тут уже весь день при роботі, як божа днина — не знаю, що жию. Так гарую. А в вечір натомлений, хочу вснути — і тоді ти, голубко, ти, моя чічко, приходиш до мене і я дивлю ся на тебе, а ти сяєш, як зоря, ти пишаєш ся своєю красою перед моїми очима, воркуєш коло мого серденька, о, тоді я був дуже нещасливий. Тоді все ставало мені перед очі. Як то ми кохали ся, як стелили собі життє, як нас розлучили. І тоді я бачив, як ти побиваєш ся, як бідуєш. Колиб не те, що не верну до ранка, я летів би до тебе. Нераз пускав ся в дорогу. А погадаю собі, як ти втекла раз від мене, думаю: чи любить вона ще мене?...

Марічка пригорнула ся до нього ще сильніше, стала благати:

— Не згадуй того, Васильку. Як я каяла ся. Як я побивала ся тоді за тобою. Як дуже я тоді за тобою тужила. Я зараз хотіла вертати до тебе. Я так бояла ся, щоб ти не лишив мене.

— А до мене що раз страшніщі вісти приходили. Казали мені, що Петро заходить до вас, що ти за ним, що він уже засватав тебе.

— Ти вірив усе му тому?

— Я лише кінчив свою роботу. Бутин став моєю душею. Мені здавало ся, що сей бутин останнє моє діло, найважніше діло мого життя. Скільки я мав перепон — я боров ся із ними завзято: голову покладу, а не піддам ся. Чим страшніщі вісти приходили до мене про тебе, тим лютіщі рани кервалили в мойому серці, але росло, кріпшало моє завзяття до бутина. Я мусів найти десь забуттє. Я ще й хотів лишити добру память по собі. Я мусів довести до ладу сей бутин, щоб знав народ, що Василь Руснак не пустий шибай-голова, що він завзятець, що він не скорить ся нікому, не упаде, його не підкосиш, не зломиш, що головою покладе, а не вступить. Такий Василь Руснак! Такий був завсїди, такий лишить ся й далі.

— Мій любий Васильку! Я побивала ся за тобою, як та мізерна, бідна пташечка, лишалась я без гніздечка — мій князь, мій коханий Василь пішов від мене, а я сама лишила ся, горюючи, нудьгуючи, тугуючи за ним. А хижий яструб наставив ся в кігті свої мене зловити. Так долітав, так присїдав, так прискакував, що, от-от — і збавив би був мене життя.

— Не був би збавив! — крикнув з усеї сили Василь! — Не був би збавив! — повторив, випускаючи з грудий глибокий стогін полекші. — У мому чересі був для нього дарунок. Сталевий, блискучий. Не був би він діждав доторкнутися тебе, моя ти ягідко, не був би він діждав зловити тебе в свої кігті, моя ти зіронько! Не був би він забрав тебе до своєї хати, моя ти пташко-щебетушко!

Пригорнув її до себе, притис, аж руки її примліли. Бояв ся, щоб не вирвав хто йому сього дорогого маєства.

— Мій князю, моя ти дружино! Я в хаті з туги вяла, з жалю никла, з горя сохла, потавала, а ти не забував на мене ні на хвилинку. Ти велику роботу робив, людий з біди взяв ся виводити — і про мене гадав. А що ти мав перетерпіти! Яке твоє було горе велике!

— Моє горе було страшне! Я не знав, що ти думаєш, що ти робити хочеш? Чи з добра, чи з біди ти за Петром? Чи ти забула мене, чи силують тебе твої? Не знав я того. Але одно я знав: що я люблю тебе, що я присяг собі: тебе ніхто не доторкнеть ся, доки мого життя.

Сягнув до череса.

— Бачиш?

— Куля?

— Для Петра була призначена.

Марічка стрепенула ся.

— Васильку!

— Не ходити по світу тому, хто простягне по тебе руку!

— Ніхто, ніхто вже не посягне по мене! Я твоя, твоя, на віки твоя Марічка, Васильчику

мій солоденький, голубчику мій коханенький, мій орле полонинський.

Кинула ся йому на груди, обіймила його шию та стала вкривати його лице горячими, палкими поцілунками. А потім приснули із її очий перлисті сльози, як студена, хрустальна вода без укритого жерела в скалі. Уся біль, уся розпач, уся туга розлуки довгої вилила ся у сих її сльозах. Що заспокоював її, що пригортав до серця, що поцілунками вкривав — не міг утихомирить її плачу. То як мандрівник у пустині, на смерть засуджений, найде нараз поживу й воду, і смерть, що косу вже над ним завісила, десь відлетить і в ньому оживає надія на нове життя, він усю свою радість сльозами проявить, так плакала Марічка. Плакала, що стільки горя перетерпіла, плакала, що так намучила ся, плакала, на радощах, що те горе минуло ся, на віки відлетіло від неї. Вонаж коло нього, коло Васильчика свого. Ніхто, ніяка сила не розлучить їх, ніхто не відорве її від нього! Тепер починає ся нове життя для неї. Всі сумніви, що їх закинув у її душу Василів дідько, він сам розвіяв. Вона не сестра Василю. Вона його дружиною стане. Коханою, дорогою жінкою.

Аж ось глянула йому в очі і налякала ся.

Що вона там побачила, що вихопила ся з його рук і зірвала ся на рівні ноги? Та він придержав її за коліна. Пригорнув їх до своєї голови. Як сидів досі, лишив ся й далі сидячи, і держав її в дужих своїх руках.

— Встань, Васильку. Пусти мене... — просила ся.

Хотіла вихопити ся. Держав. Нараз пустив. Побіг за нею. Хоч як утікала — дігнав її. Стояли, обіймивши ся, задивлені у себе, заслухані у власний віддих, у биттє своїх сердець, у хвильованнє грудий. Якийсь дивний чар обсотав їх голови, їх постаті повязав в одно, обсипував їх таємними, незримими, нерозірваними нитками. Чим далі, чули, що вже ніяка сила їх не розірве. Забули за світ увесь. Над головами в них шумів ліс, промовляючи до них чарівною мовою любови, проміні сонця золотом обсипували їх, у їхніх стіп цвіли перші весняні цвіти. Білі їх головки, кучеряві, стелили ся їм під ноги. Ціла природа співала їм великий гимн любови. Вони стояли неповорушно. Вслухували ся одно в думки другого. Розуміли свої думки, свої почування, свої бажання.

Лице Марічки прибігло. Таке стало ясне, таке поважне. На ньому проявив ся у повній силі настрій вижидання. Лише тремтіли її руки, лише вмлївали ноги під нею. Ледви тримала ся на них.

Нараз здрігнули її очі розкішною усмішкою, втворили ся її уста, а Василеві губи прилипли до них. Марічка дивила ся на нього немов крізь мраку, чула, як легким рухом руки він повернув її кудись, веде... Ішла, плила, — керма вихопила ся їй із рук.

— Марічко, моя люба княгине, чічко моя пишна...

— Мій ти соколойку, моя ти порадойко, Васильку мій єдиний...

У їх стіп стелили ся густі мричі; як повінь береги ріки — виповнювали поточини, ізвори, долини; над їх головами ясніло сонце, як шовкові нитки розстелили ся його проміні, продираючи ся крізь фою смерік.

Вони обойко немов у зачарований світ попали. Раз сиділи мовчки і дивили ся перед себе. Бачили, як той сивий туман мричі провалюєть ся крізь верхи, як один верх за одним виринає, неначе з купилі погріти ся на сонці, а останки густої мричі чіпають ся його боків, ніг, заки він обтрясєть ся із них до чиста і заясніє у всій своїй зимовій повазі, нагріваючи своє зморожене тіло у несміливих проміннях весняного сонця. Раз ізнов стояли проти себе і дивили ся собі в очі. Шукали відповіді, чи справді все те на яві, чи їм так снить ся? Щасливий усміх, дотик руки розганяли їх тривогу і вони кидали ся собі в обійми. А то знов сміяли ся пустим діточим сміхом, напала їх пустота, Марічка втікала, Василь ловив її, здоганяв і трохи не до млости доводив своїми пестошами...

— Зазулько моя пишненька, душко моя срібненька, охото моя солоденька! — шепотів задиханий, наздігнавши її, а очі — мов жар, мов блискавки...

— Дружино моя дорога! — мовить лагідно Марічка, смирна, вся віддана йому. Такий був невинний погляд очий її, така безмежна щирість...

Він, як той Черемош буйний, вона, як молода гаджуджка, що росла над його берегом і нараз підмулена його бистриною, склонить ся на його хвилі, впаде в обійми його вод, слабонька, немічна,

пливе куди несе її струя. Така була безсильна Марічка в його руках, плила, мов та гаджуджка, куди він рвав її з собою.

— Потіхо моя єдина...

— Я тебе, як зірочки, виглядала, ой, князю мій, князю солодкий.

Ще раз і ще раз і ще радість свою виливала в любих словах, щаслива, що знов зійшлися. Вона не надіяла ся, щоб так хутко скінчила ся вся її мука, щоб так прудко настали кращі часи. Колиб не той — ніколи не промовила, не назвала його імени — вонаб далі очі свої видивляла, гіркі сльози проливала. Як ненадійно впало на неї велике щастє. А чи не розвієть ся воно?

Ніколи! — чула відповідь його.

Ніколи він її не лишить, не кине? Не піде за иншою? Не осміє, не знеславить її? Вона би смерть заподіяла собі. Онтам на дні Черемоша глядалиб студеного її тіла. Вона у мавку перекинулась би і його одного шукала би. Світи перелетілаб за ним. Кудиб він не пішов, вона була би коло нього. І найшла би таку годину, що він би був її. І вже ніхто не тішив би ся ним. Вона одна!

Звідки такі думки? Як він посмів би лишити її, як міг би? Вона ціле його життє. Він лише доти жив, доки ніхто не посягав по неї. Хто наблизив ся б був, він мав тому й собі вкоротити віку.

А всеж таки вона, що мала, все завірила йому. Що буде тепер? Доки так жити муть невинчані?

Він перебивав їй сумні думки:

— Марічко, розрадо моя! Хто би то сим жунив ся! Журу лишім на инші люди! Нам тепер весело буде жити! Ми мемо набувати ся. Ти мені хатку меш веселити, ти мені подвірячко меш красити, ти мене меш тішити, мою самоту меш розганяти.

А в неї пробивав ся господарський інстинкт. Виринала перед її очима картина будучого їх щастя:

— Господарю мій великий, стараннику мій годний... Як ти меш д' хаті наближати ся, я тобі буду ворітця розкладати, дверці буду тобі отвирати, стіл буду тобі застеляти, їсточки буду тобі давати. Я своїх ручок не му жалувати.

Як пташка щебетала. Виспівала трохи не всю іділлю свого жіночого життя.

— Я тобі вірно буду служити.

Василь у почутті своєї сили і переваги над нею, у відчутті своєї влади пригорнув її до грудей і притис, що міг, кріпко. А вона, в нагороду за таке сердешне признание, стала далі розпливати ся, розніжена:

— Я тобі городи му сапати, я тобі садочку му доглядати, я тобі коровки іздою, овечок тобі догляну. Васильку мій солоденький, Васильку мій єдиний.

Минали ся від пестошів, горіли від любовощів, пняїли від слів солодких, обіймів, поцілунків.

А дні плили за днями. Розкішні, погідні, гарні весняні дні.

Зима шезала на очах. Де зпід снігу продерла ся царинка, розстелював ся на ній свіжий, зелений килим. А соняшні проміні ткали на ньому

чарівні взори: білі, жовті, голубі краски вплітали у зелень ковра царинки — а взори що раз то міняли свій вид, молодечо свіжі, чим раз то повніщі, з кожною хвилиною більш розкішні.

А там доліщами шуміли, гутіли води потоків, кипів клекотів спінений Черемош.

Василь усе те бачив усе показував своїй коханій, але все те було таке дуже далеке від нього... А Марічка?... Вона не бачила нічого. Він заступив їй світ, як той велит-верх, що хиба небо синє та облаки бачиш почерез нього. І вона одно весняне небо чисте бачила, а на ньому срібне сонце. Бо сонце теплом своїм душу ogrівало Марічці, самі ясні, самі погідні думки оживлювало в ній.

Весна білими невинними чічками розцвітала в її серці, любовним щебетом пташок гомоніла в її душі, творчими проміннями сонця кружила в її крові.

Марічка не тямила ся із щастя, з розкошів...

Василь слухає, що повістує йому Николай, а на його лиці то радість граєть ся, то смуток тіни кидає. Знає, що Николай бизівний чоловік, а вірити не може його словам. Таке він виніс із долу сюди в верхи, у Василеву самотню хатчину.

То вже на другий тиждень пішло, як Василь сидить тут із Марічкою. Все лишив, усе кинув, нічим не журить ся, світ не існує для нього. Нехай поки Николай про всячину дбає. Але чим далі, виринає перед Василем питання: що потім? куди відтак? Він знав, що тепер із Танасієм не говорити. Такий уже лютий на нього, що твердий буде між ними порахунок. Казав шукати, дав уже

знати шандарям, що пропала йому донька. Він свідім того, хто її спрятав, лише не знає, де сховав. І сам пропав. Пішла чутка, що шукають Василя і Марічки. І не знати, чи ніхто не знав, де ділись вони, чи всі знали, але мовчати вміли, завсіди найдець ся добра якась душа, що стане розважувати Танасія, до живого допече йому своїми жалісними словами, але де їх шукати — не скаже. Пішли вісти по селу, що Василь кинув усю роботу, передав Николаєви, а сам поїхав з Марічкою до Боснії. Інші казали, що бачили його в Дорні на Буковині, як їхав до Ромунії на роботу. Тепер уже кождий бачив їх обоє, як виїздили з села, лише кождий в іншій порі і кождий показував інший напрям. Танасій — що слухав, потім гонив від себе вістунів, бив жінку, збиткував дрібні діти, Петра й на очі не міг стерпіти. Сказав йому навіть: „Не вмів сокотити — вибачай. Ми вже собі, як були давніше — чужі“. Почав утікати перед ним, а що Докія ніколи з Петром не була добра, він перестав навідувати ся. Танасій одного хотів: дістати в свої руки Марічку. Що він думав зробити із нею? Сього не знав ні він, ні хто не дізнав сяб від нього. Але найти їх, розлучити, знеславити дівку, бити, катувати, до громадського арешту заперти, щоби лише заспокоїти своє ображене серце. А Василеви то так відгрожував ся, що будь він не Василь і не Руснакового роду, він як лист трипети дрожав би, слухаючи самих погроз. Василь добре знав, який гостинець лагодить йому Танасій, як здибають ся вперше.

Отож тепер війна на всі боки. Його дедьо — що найлютіший ворог, тепер Танасій — Маріччин

дєдьо, а ще бачив нового ворога, що досї був великим йому приятелем. Він знав, як картає о. Савчук усіх, що на віру сидять — невінчані. І тепер нераз він бачив себе в церкві. На проповіді, мов громи, гомонять великі, зневажливі слова проти всіх, що Господа ображають. божий закон ламають, на віру сидять. Той кине жінку, та чоловіка і схлять ся до купи і як худоба. Гірш худоби. А люди дивлять ся на се і потурають. „Слава Йсусу“ — кажуть, стрічаючи таких грішників. Господа Бога самі ображають, здоровлячи такого грішника божим іменем. То не „Слава Йсусу!“ то належало б сказати при стрічі: „Грішнику, безбожнику, образнику Господа Бога святого!“... Не було за крепких слів, щоб споневажити таких, що живуть у дикому подружжі. А тепер він, якому о. Савчук був щирим дорадником — пішов тоюж дорогою! Які будуть між ними відносини? Чи знайдеť ся яка рада? Якби бодай його дєдьо, Іван, не був із ними у гніву, могли б якось поладити з пан-отцем. А так... Він приступу не має до хати. Тепер ще більш розів ся дєдьо, бо спілка доходить до доброго кінця, бутин теж, ось-ось і вже підуть дараби. А там і край роботи. І чим більш радїв Василь, тим дужче обкипала гнівом і злостью Іванова душа. Він в одно ще мав надїю, що Василь провалить ся із бутином, а він, Іван, возьме його на спілку з Гершком у руки. Тепер уже пропала надїя. Що правда, Марічка переповіла йому розмову Івана з Танасїєм, але він не сподївав ся нічого доброго.

Нараз приходить Николай:

— Твій дєдьо лагодить хату.

— Для кого?

— Для тебе!

— Хто?

— Твій дедьо, Іван Руснак.

— Для мене?

— Ніби для вас обоїх: для тебе і твоєї Марічки.

Василь почав ще раз розпитувати. Нарешті зрозумів, що його дедьо знає все, що стало ся, де вони є, що се він прислав їм ліжники.

— То не твої ліжники? — питаєть ся здивований Василь.

— Перший — то мій, а сих три — то ваші. Твого дедя.

Не міг вийти з дива. Як се стало ся?

Цілком просто. Сам прийшов дедьо Іван ід Николаєви в крамницю. І Николай не міг начувати ся, як відчинили ся двері, а в них станув старий Руснак. Він ще не був у крамниці ніколи. Сидить, люльку набиває, за товар розпитує, як мука стоїть у ціні, який торг, чи вдержить ся крамниця? Николай, як міг, усе йому розтолкував. Потім зійшли на бутин. Він знов, що знав: робота вже кінчить ся в лісі. Трохи не все вирубали, а що лишило ся, будуть кінчити нарік. У Львові згодили ся на се. Тепер спускають ризами миглюють. За дві неділі скінчать усе. Тоді муть передавати, розраховувати ся. Питає, як вийде спілка? Николай пояснив, що трохи не в двоє заробить кождий, що працював у бутині, за зиму, ніж іншими роками. А спільники дістануть свій

процент від вложений паїв. Будуть звертати паї? Ледви. Паї лишуться, бо спілка возьмеся до іншої роботи.

Тоді Іван запитав несподівано, де він, Василь? Був у бутині. То він так вивів бутин.

Але тепер де він? У бутині відай нема.

Не знати. Зрештою нащо йому знати?

Він відай із Марічкою.

Не знати.

Николай не має чого боятися. Він бізівно знає, де Василь. Нехай Николай прийде до нього до хати, він передасть Василеві ліжники. Лише, щоб Василь не знав про те.

Із сими словами вийшов із крамниці.

А тепер п'ятьох робітників від ранку до пізної ночі лагодять нову хату. Іван не таївся: для Василя і молоді невістки.

Уже і в пан-отця був. Вже все уложене.

Василь слухає і з дива зійти не може. В його серці родиться нове почуття: вдяки і любови до свого дядя. На коліна впав би перед ним, по руках цілував би його, по ногах, якби він був тут перед ним.

А враз із тим відчувається в його душі новий приплив свіжої сили до праці, охоти до боротьби із супротивностями, завзяття до витревання у найбільших трудах.

Марічка і Николай слухають, як він оповідає їм широко, яка тепер чекає на них праця — дивляться на нього заслухані і вірять, що кожне

його слово здійснить ся. Нема вже такої сили, що оперлась би його волі.

— Я певний, — мовить Василь, — що дедьо приступить до спілки.

— Я знав се вже давно, — усміхається Николай, — лише не мав тобі говорити. То тобі дарунок на весілля від дедя.

Василь слухає щасливий і на radoшах не знає, що сказати...

VII.

Нагло зачав віяти полудневий вітер. Був такий сильний, що трохи побоїв із хат не звергав, а теплий такий, що млісно робило ся. Люди, що виходили в кожухах, ледви двигали їх на плечех, так їх ослаблював сей весняний вітер.

Що була ще зночи зима, диви, аж там показуєть ся царинка, руда, як її зима ще з осени вкрила, а сонце пригріло, мричі в ночі її сполокали, вона зеленіти починаєть ся. Здавало ся, що той вітер їсть зиму-сніг.

Із ґрунїв спливають потоки води. Де лише є яка заглибина, зараз проникає попід сніги вода до неї, чурить, спливає по склонах ґрунїв, доки не получить ся зі сніговою водою з інших верхів. А вже поточини оживили ся, як ніколи. Стільки в них шуму, стільки гуку! Великі каменюки котять ся чим раз нище, провалюють ся одні через одних, а з води добуваєть ся немов підземний громіт. Місцями зібють ся в одну загату — вода спиняєть ся, пінить ся, колотить ся, продираєть ся поміж камяну загату і стрімкі урвисті береги потоку, рве землю, шутер, нову зарву продере і летить з побідним усміхом далі у низ. Нові води, що надпливуть із горіща, лише обдивлять ся, що

тут діє та запора, здивовані обкрутять ся коло кожної каменюки і шубовснуть у нове русло, подерте у березі поточини. А ще нові не вдоволять ся тим, щоби пройти спокійно. Вони вже чують силу за собою — іде їх що раз більше, згоняє їх із царинок і скельних верхів безупинний подув вітру і теплі соняшні промінї. Уже мають шурнути поміж скельну запору і зарваний беріг, нараз заграє із ними корінне високої гаджуги, що похилила ся над зарвою. Одна мить — і на їх хвилях спливає земля зпід гаджуги; забрали і затопили, понесли з собою, а в спадщині по-лишили своїм нащадкам доконати зачате діло. Уже нема спокою гаджудзі. Що надпливе хвиля, земля зпід її коріння розсипаєть ся, корінї плавають неначе вужі-вюни, іграють ся із спіненими водами потоку. А хвилі пестять їх, цілують, манять ід собі, увільнюють їх з обіймів землі. За-чинаєть ся любовна ігра води з гаджугою. Задир-ливі шепоти, пусті перегони, за ними йдуть усмішки, обійми... А хвиля гонить за хвилею, а кожда манить смереку д' собі, показують їй нові світи в погонї на спінений струї потоку. Гаджуга стоїть поважна, насуплена, коли налетить бистріща хвиля й зачне ігру з коріннями гаджуги, вона пе-рехилить ся над потік, гнівним оком кине, схви-льована стрепене головою-вершком — хотїлаб спинити небезпешну забаву. А гнів її ще більшає, що вже вернути до свого становища не в силі. Чим раз хилить ся, клонить ся, чим більш гнівна, тривожна, що раз більше безсильна.

Над вечір налетїла велика струя. Там, де запора зробила ся, вєть ся вже шалена крутіж.

Вода закипіла, закітлувала, до дна пірнула і звідти з великою силою вискочила в гору, одним розмахом вдарила об зарву під гаджугою. Не видержала розранена земля. З розшарпаного лона віддер ся остаток, що держав корінне гаджуги, і величезна смерека провалила ся з лопотом, ломотом, громотом наперек поточини. Вершком вломила скільки гаджуджок по тім боці потоку, сама скупала ся в студених водах. Зачала ся нова гра хвиль потоку з гаджугою.

А води все більшає, більшає, її сила чим раз дужчає.

Найбільше лютували сухі потоки. Се одинокий час у році, коли вони могли покріпити до схочу своє кам'яне лоно, виснажене жаркими проміннями літнього сонця. Тут уже, мов громи гриміли, так лопотіли кам'яні брили, перекидувані водою з місця на місце. Терли боками об себе, головою били, збивали собі всі ostrі роги, всі грани, а дорогу устелював їм дрібний шутер, або зернистий пісок. Ніщо не спинювало тут води в її розгоні. На кожному ступені добирала нової сили, летіла стрімголов у бердо. Не було ні в жолобині, ні по її боках ані дерев, ані хашів, навіть трави тут не засівали ся. Що не спалить у літі спека, звялить мороз у зимі, вирве з коріннем весняна повінь. Зачала ся руйнуюча праця води, підпомагали її великі кам'яні брили. Що рушить ся з місця такий скельний велит, торощить усе своєю головою, ніякий камінь не опреть ся йому, а вже найдужче, що все за ним гонить, наче окаяне. Куди пройде той каменище, вода бере вже без найменшої опори менчі каміні, дрібний шутер, скельні обломи ка-

м'яних брил. Все те летить у стромину, реве, гуде і клекотить. Десь по дорозі перекинула рука людини воринне через сей сухий потік, дбайливий господар відмежував свої царинки від сусідських. Ціла та камяна навала у дикому своєму розгоні одним розмахом здула з землі воринне, а воринянки одні розкинула по царинах, одні забрала з собою. Летить грізна, розсатаніла, скажена, пінить ся, прискає, розмітує каміні, гупотить, дудонить, мов громом грюкотить, чим раз сильніша, чим раз страшніша, із кождим рухом, при кождому кроці більша й могутніша. Доліщами вже з берегів вириваєть ся, то городи рве, то хати підмулює, то шовкові царинки в каменистий зарінок перетворює-казить. Доки не простелить ся напоперек дороги, доки не вгатить ся клином у русло ріки.

Шалені герці сухих потоків. Весняні, вольні ігри.

А там здовж потока від його жерел до місця, де вливаєть ся у Черемош, більш, як на милю, простягло ся село. Хати і царинки, городи й сіножати, і знов хати і царинки. По обох боках потоку. А здовж над берегом вєть ся вузка доріжка. Вона, мов гадина, крутить ся з одного берега на другий, попід скали, понад поточину мостами, кашицями обставлена, мурами забезпечена... Що року в осени виходять усі мешканці села — по пять-шість днів роблять і с'як-так її проведуть. Бодай на зиму буде. А перший подув весни, перші збурхані води — там урвало кашлицю, тут раки знесло, фашинне забрало, там міст зірвало, тут змело дорогу рівно зі скалою. І ті, що клали

її і ті, що їздили нею всю зиму, не пізналиб і місця, куди вела дорога; — якби там споконвіку русло потоку і ніщо, як лише кам'яне його дно, вічне шутровище. Так грають буйні хвилі, що люди стоять над берегами і руки ломлять. А пробіжать води, опадуть — з дороги ані сліду, а русло потоку — куди воно не перекинуло ся! Ані пізнати, де було торік, де позаторік. Цілком нове корито вирили собі води і плывуть ним до найближчої зливи. А вбє плова ґрунї, знов робота потокови. До останка забере дорогу, урве кілька царинок, захопить де дробя, де теля на царинці, або і хату підмулить, оберне, знов змінить русло, або й на двоє-троє рамен розшибнеть ся. І знов до найближчої зливи, до свіжої повенї.

А дороги вже люди не роблять до самої осені. Пуста була би їх робота. Карають ся шутровищами, або взагалі возами не їздять — верхи конем перехоплюють ся. А виїздяць із хати, чи в місто, чи до церкви, з трівогою оглядають ся на небо та обдивлюють хмари, вере чи не вдарить злива, не відорве їх від хати і від маржини на скілька днів, аж доки не пробіжуть розгуляні води потока.

Дивні, необчислимі жарти дикого, гірського живла!

А Черемош гуде, грізний, дужий, розгуканий.

Перш усего заллє прибережні шутровища, виповнить ціле своє кам'яне ложе, що віки цілі його рвав, лютуючи у вузких своїх берегах. Уже захопив прибережні глеї. Риєть ся в них, шарпає, дере щіпку землю. Не допоможуть їй трави, що

встелили царинки понад берегами ріки. Що никле корінне травиці для гнівної води! Великий шмат царинки розколов ся, відірвав ся від свого вікового гнізда і ледви чи міг розпрощати ся з рідною нивою, як вода проглотнула його. Від разу, якби не було ніколи тої життєвої сили, що лучить зерна піску, дрібки землі в одно, розлетів ся, розкришив ся, розсипав ся захоплений пласт землі на тисячі, мільйони частин-дрібок, розвіяв ся на дні ріки. А вода далі карбулить зарву — тепер уже лекше йде їй злочинна робота.

І вільхи, що густим лісом укрили береги ріки, і вони не допоможуть землі у безсильних її змаганнях із спіненими водами. Вони найдужче держать у купі глеї. Між ними, тими сумними вільхами і їх земельним підложем, витворило ся тайком, за німою взаємною згодою тісне співжиттє, а кождий рік, кожда весняна чи літня повинь скріпляє його. Вільхи держать цупко коріннями глеї в своїх обіймах, глеї скріпляють силу вільх, всі свої життєві соки дають їм на поживу, радіють кождим свіжим листочком вільх, кожною новою галузкою деревин, кождим молодим пасемком. А прийде повинь, зібють ся води, зачнуть гримати карбулені камінюки, гатити захоплені по дорозі ковбки дерева — гляди: там ухопило вільху, там вода обіймила цілий їх острівчик, далі вкрила землю, рве її, шарпає зверху, знов деінде перекилило деревину, поперехрещувало гиллє, суччє, там перевернуло величезну вільху, але поки що не було сили в води забрати її — не змогла вирвати всего коріння. І так лежати ме деревина і соромом вкриватись ме, що її корінне виставлене на денне світло. Вода

розгорне його, випорпає всю землю зпоміж нього, видовбає найменчий камінчик, вмиє його і лишить збезчещене, обдерте, голе — на віки, як прийде слухний її час, як ослабне її міць, її сила. А покищо кипить завзята боротьба хвиль ріки з громадою прибережньої вільшини.

Бистра струя ріки починає шукати, кудиб то їй пробрати ся на прибережні царинки. От, надібала обнижений беріг. Колись плив сюди потічок із під ґруня і тут він вливав ся до ріки. Ліси зрубали, води не стало, потічок щез, але легонька заглибина лишилася. До неї наблизилися води ріки, увірвали ся в поточини, летять на перегони. Чути в їх гомоні радість, що вспіли вирватись на волю із вузкого русла ріки, тепер їм воля погуляти по царинках, натішити ся повною свободою. Незвісне тягне їх до себе, рве їх далі і далі. Хвилі за хвилями, чим раз їх більше, в одно сильніші більше до збитків охочі. Замало їм уже місця в поточині, уже розлили ся скрізь по царинках; дивлять ся, розглядають ся, рух свій спинили, роздивлюють ся цікаво, куди вони попали. А тут уже чують, як клекотять за ними нові хвилі, велика сила йде їм на підмогу. Залили всі царинки, встелили їх намулом, піском, а то й шутровищем, що лише попало за ними з ріки у поточину, а тут уже нова навала прогнала їх назад до ріки. Тільки не припинила ся зачата ними робота. Тепер уже така сила води перехопила ся на царинки, і вдираєть ся ще і ще, що, де були царини, де, як сніги стопили ся, зелень вкривала землицю, — одно море спіненої, розбурханої, розгуляної каламутної води.

Люди виходять із хатів, що розложили ся на горбочках, стоять над берегом, доки захопила їх царини вода, а зір у них мутний, плече похнюплене. Що лишить їм отся вода, як уже сплине. Чи не зробить із їх веселих царинок камяного гробовища, мертвого шутровища? І ляк їх обхоплює: доки ще буде прибувати вода? Чи не загрозить їх хат, чи не захопить їх статків, чи не затопить маржини? Пізно до вечера не сплять, ночами вартують, ватри кладуть, і все звертають свої очі в горішний бік, звідки садить і садить в одно непереможна сила.

А ріка вже несе на своїх хвилях, що змогла де захопити горіщами.

Там вирвала гаджугу з корінем, несе її, а корінь увесь у воді поринає, лише десь на підводну скалу зіпреть ся, вирине і покажеть ся у всій своїй силі.

— Так цупко сидів у землі і таки взяла вода, — шепочуть ледви чутно люди проміж себе, а лица їх бліднуть із остраху.

— Ади, ади, дараба! — залунав новий оклик.

— Якийсь поквапив ся і збив уже дарабу, тай от — яке його!

— А чому не присилив добре?

— Ой, присилиш! І вужву урве, хочби й дротяну і кіл вихопить із землі, і дерево знесе, якби до нього присилив. З такою водою нема жартів. Най Господь святий милує.

Дараба надлетіла і з усеї сили вгатила в кашницю, що на ній стояла бер. Люди, що бачили се, заперли віддих у грудях. Нема більшого нещастя, як колиб знесло кладку. Ніяк не дістанеш ся на

той бік. Дараба розколола ся на двоє. Такий був сильний удар, що розірвала вужви, але другим кінцем таки сперла ся на кашиці. Застогнали видці. Вони розуміли добре, до чого йде далі. Вода підхопить дарабу з обох боків кашиці, піднесе її під саму бер, а на її широких крилах зачне спинювати ковбки. А от — уже й зачала ся музика. Дараба скрипить, пищить, лопає об вязання бери, а що налетить ковбок, гримне з усеї сили в дарабу. Піде такий гук, як від гарматнього стрілу. Поки що ще відбивають ся всі ковбки від дараби і летять попід бер стрілою далі. Люди за кожним наближеннем ковбка спирають віддих у грудях, а пройде — скидають важкий тягар із душі. Що правда, нема вже в них багато надії на вратованне бери. Вода в одно прибуває, ледви чи додержить ся кладка до вечера. А ночі безпешно не перестойть. Скільки разів повинь — люди вистоюють по обох берегах, грунями, і слідають, що дієть ся з беррю. На неї так тяжко здобути ся. Як возьме вода, нераз і пів року не можуть допросити ся, щоби получили заріче з селом. Ночами вистоюють на берегах і наслухують, чи не тріщить бер. А коли заскриплять бервена у чопах і нема ніякого сумніву, що вода забрала кладку, один оклик жалю, один стогін лунає по обох боках...

Аж ось надлетіли два ковбки і вгатили в дарабу. Один з них від разу заповор гузьиром під дарабу і всунув ся до половини. За той час наскочив на нього другий і ляг поперек нього, опираючи ся об дарабу. Лежав так наперед ріки. В одну мить збила ся коло дараби на сих двох ковбках ціла громада. Що надлетить який, уже не про-

сунеть ся. Сей зіпреть ся під дарабою, той висуне свій гузьир на неї, инший запутаєть ся між ковбки. Їх бервена розложили ся, як довгі руки, на ріці і довлять уже все, що наплине. Зачав робити ся великий стрім. Ковбки пливуть, летять, гатять об стрім, спинюють ся на ньому. На строми скрипить, тріщить, лопотить. Стогне, плаче, гуде, реве, гримить.

Нараз, хто стояв над рікою — охнув із жаху. Що не було вже в людей надії, щоби бер могла вратувати ся — тепер станула їм перед очі страшна дійсність. Із горіща надлетіла в шаленому гоні нова дараба. Із такою силою гонила, що дух людям запарало. Чим більш близила ся ід бери, ставало ясніше, що летить просто на стрім.

Бебевх!

Цілий стрім затряс ся. Ковбки потисли, посунула ся під силою удару перша дараба. А як цілий стрім опер ся на задньому її кінці і тепер наляг на нього та пригнув його трохи не до дна ріки, передній край вискочив із води і напер з усеї сили на бер. А в туж мить і ковбки і друга дараба майже незаметно пересунули ся через бер і коли увільнені із строма ковбки почали розпливати ся по воді, видці із берегів побачили, що там, де була бер, пливе свобідно вода, нічим не спинювана, грізна, страшна. Лише прибережні бервена кладки сплили за водою і притулили ся до берега. У них почали бити з новою силою ковбки, стали тріщати бервена кладки, доки і їх не забрав збурханий Черемош.

Тепер уже плили ковбки і ковбки і десь поміж них проштрикне гаджуджка, там вільха, урвана водою із берега, там знов дараба, сильно ушкоджена довгою дикою мандрівкою.

Величаво плили ковбки. Тепер їх пора. Уже з зими наскладано їх при берегах, щоб перша повинь забрала їх і понесла милями цілими в долину, де їх виловлюють і у дараби збивають.

Ковбок пливе, ледви гойдаючи ся, мов стріла летить, а хвилі води колихають його. Доки на струї, він нічим неспинюваний летить, що аж за очі ловить. А наблизить ся до берега, гепне з усеї сили об кашицю. Такий від того йде гомін, неначе би далекий грім гуркотів десь у верхах. А як спряжуть ся два три ковбки, яку то гру вони зачнуть, як переганяють ся, щоб скорше плисти один від одного. Пливуть, доки не спинять ся на яким строуму. Тоді вже звязані, безсильні, лежать і ждуть, поки не увільнить їх рука Гуцула, що, в малу воду, бовтаючи ся по пояс, а нераз по пахи в воді, строми розбирає.

А поки — вода раз у раз прибуває, ковбки пливуть, пливуть, кашиці розбивають, ґрунта розшарпують і пускають з водою, помагають Черемошеви в його роботі нищення.

Минають дні. Віс теплий вітер із півдня Карпат. Топлять ся останки снігів на ґрунях і кичерах. Шумлять потоки, купаючи ся в зимових заметіллях у строминах та поточинах. Гуде Черемош, несе на спіненних хвилях, що лиш захопить, збиткує, що зарве розгуляна вода.

Царинки вкривають ся свіжою зеленню. Оживлюєть ся фоя смерік, берези, мов у вінку, у дрібному листі.

А люди ходять понурі понад береги ріки і ломлять руки, вкривають лица сумом на вид руїни, яку полишає по собі вода, спливаючи з царинок, відслонюючи подерті, пошматовані береги їх городів, їх нив.

Нарешті обертаєть ся вітер, слабне, втихає. А над гірською долиною розливають ся лагідні, ніжні промінї весняного сонця.

На березом ріки великий рух.

У високих миглах лежить дерево готове до сплаву. Коло нього порають ся люди: одні розбирають мигли і сунуть ковбки на підстелених дугарях ід берегови ріки, одні збивають там дараби, одні спускають ризами останки дерева із бутина. Чути оклики остороги, там заклики, щоб дерево спускали, одні обчислюють, інші перечать ся. Навкруги горять ватри. У них присмолюють гаджуджки, а відтак обвивають їх коло стовпів, крутять розкрути. Там кілки тешуть, онде керми лагодять. Як у великій фабриці.

— Завтра пускають перші дараби! — лунає по всіх усядах веселий голос секманича.

— Завтра пускають дараби!

Всіх очи звертають ся мимохіть на воду. Черемош буйний іще, дужий, але повінь, та страшна весняна повінь, минула. Води ще дуже багато, але від тепер аж до пізної весни, трохи не до літа, буде її в одно доволі. Всі дараби можуть пройти, а ще води не обменчить ся.

— Ото, якби покійний Юра. Той уже вертав би з Вижниці.

— О, той не втерпів би був, щоби ще позавчера не скочити на дарабу.

— То був раз керманич, царство йому небесне!

Над вечір спустили першу дарабу на воду. Присилена тугою вужвою колисала ся весело на бистрих хвилях ріки. Нї раз се її не здивувало.

Окликає радости не було кінця.

До пізнього вечера не вгавала праця, не втихали голоси. Кождий квапив, щоби був на завтра готовий із своєю дарабою, кождий хотїв гонити її першої днини. Кінчили своє дивне діло.

Запала ніч. А праці ніхто не лишав. Горіли великою полумінню ватри й кидали багато світла. Високо в гору знимали ся густі дими й стелили ся по сусідніх кичерах. Від світла ватер ще чорніші ставали темні ґрунї, що, немов сонні велити, дрімали спокійним сном. Що їм там гамір сотні людей, що їм огні десятка ватер. Пусте!...

Нараз заясніло на сходї небо, позолотили ся долїшні краї хмарки. Ще хвиля, ще, а на небо викотив ся повний місяць і осріблив своїм світлом долину ріки. Поблїдли чорні ґрунї, кинули глибокі тіни в поточини. А місяць, розглядаючи ся по долині, побачив, як тасмні якісь тіни снують ся поміж дерева, накликають ся, гупають сапінами, сокирами.

Здивований кликнув на хмарку, вона наплила, протерла йому очи.

Почав ще уважнїйш приглядати ся:

Хто такий ворушить своїм гомоном тишину
ночи?

Пізнав Василя. Такий усміхнений, розраду-
ваний, щасливий.

Ах, то той, що світ узяв ся перевертати. Він
знає його не від сьогодні. Тисячі, мільйони літ знає
його. Вічно того самого.

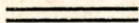
Успокоїв ся й усміхнув ся своїм старечим
усміхом. А звертаючи ся в інший бік, докинув:

— Пробуй, небоже, доки не обірвеш собі
рук, доки не обгорять тобі крила.

Надлетіла хмарка, заслонила йому лице і мі-
сяць забув про Василя, про увесь той гурт —
його очі обіймали що раз нових людей, нові
події і всюди він бачив одно, усе́му він знав
один кінець.

І пісна усмішка пережитого старика ще дужче
викривила його лице.

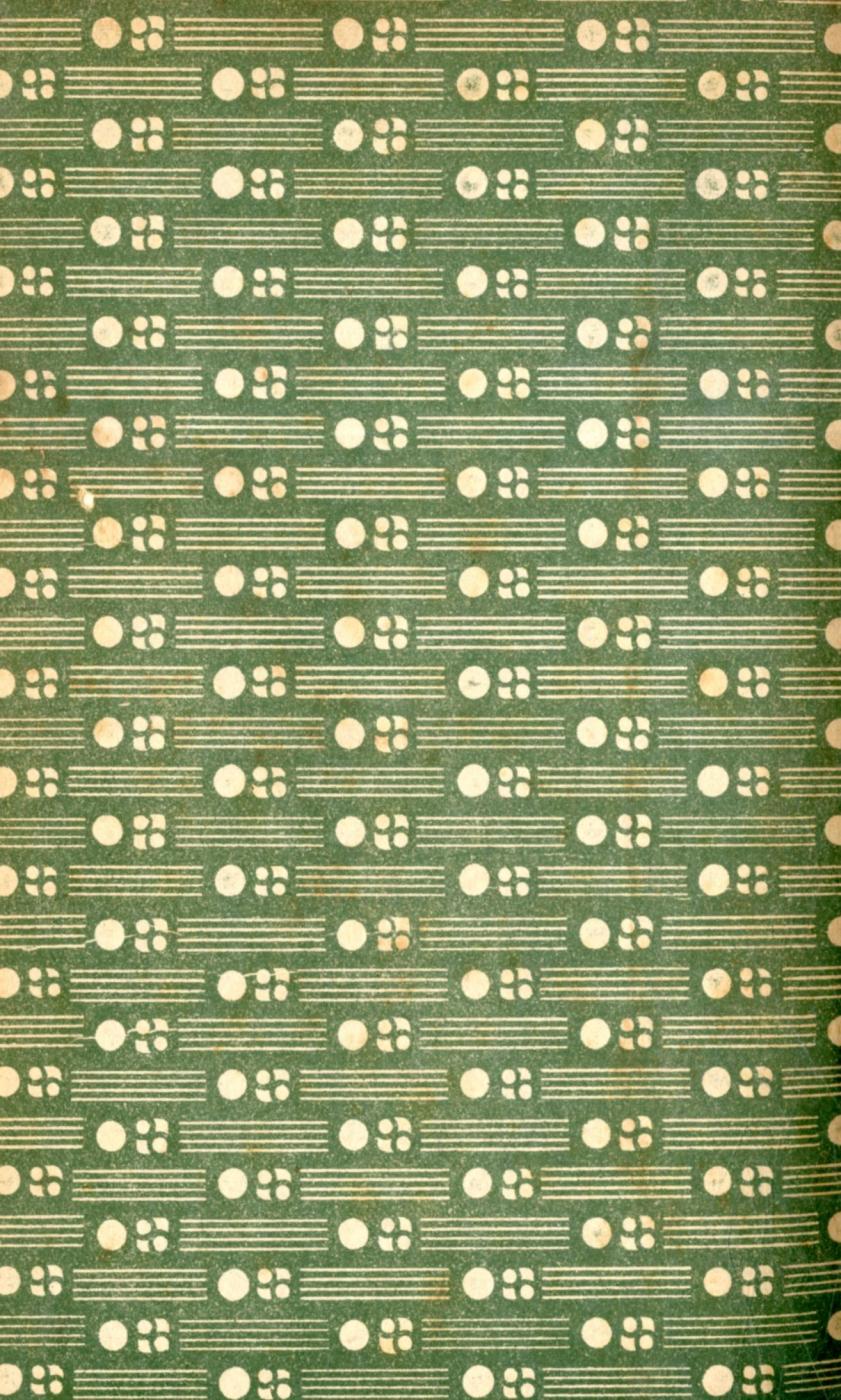
В Криворівні 6. листопада 1914.

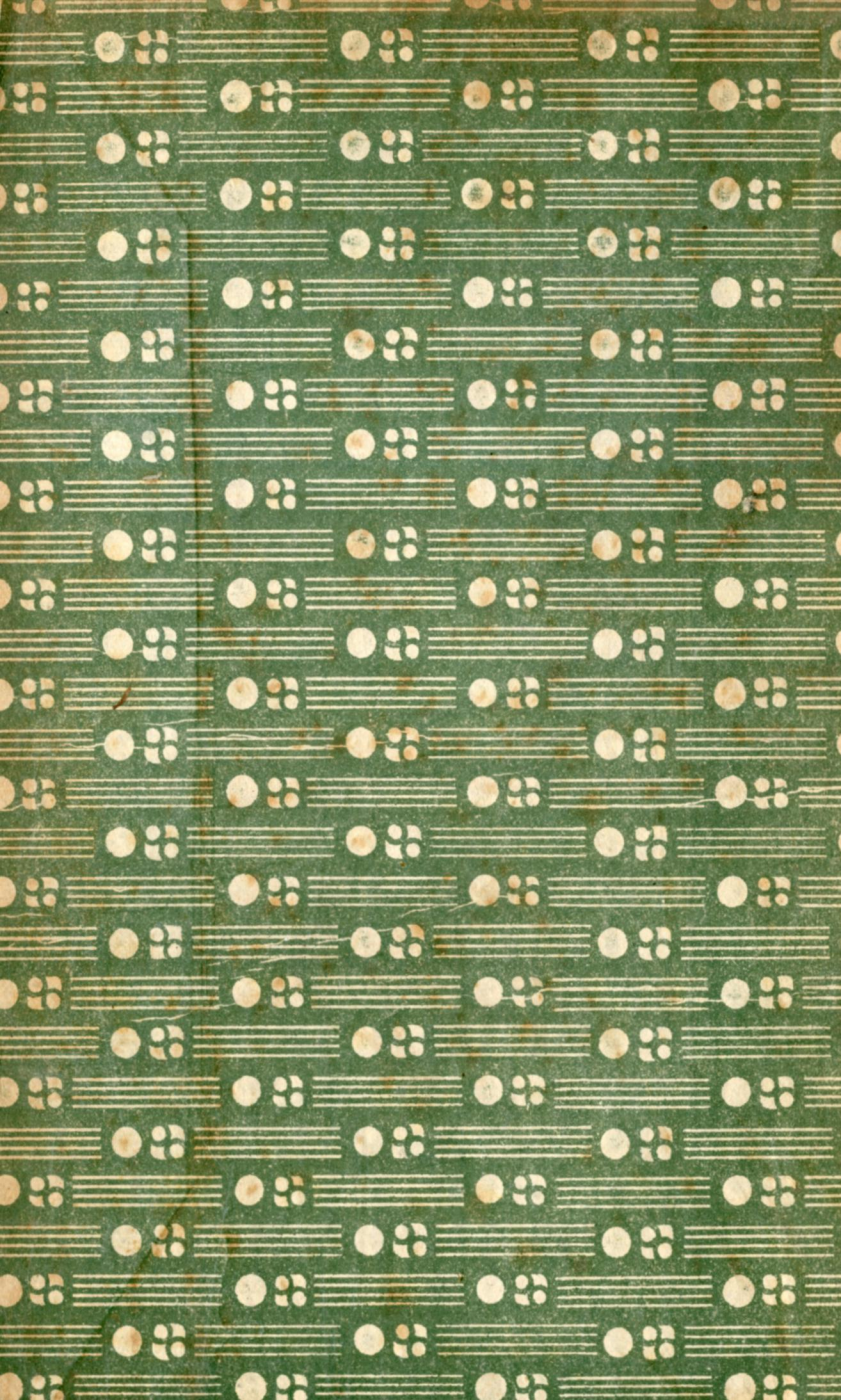

Тогож автора вийшли:

А. Володиславич: **Орли**, комедія в чотирох діях.
Львів, 1908. Накладом Української Видавничої Спільки.
Ціна 3 кор.

А. Крушельницький: **Трівога**, драма в трьох діях,
Коломия 1910. Ціна 3 кор.

“B”

II

И 65.498/1-2

1874

3498

36

РУБАЮТЬ
ЛІС